O viziune caleidoscopică,
o incursiune profundă în trecutul și viitorul Europei.
—*THE WALL STREET JOURNAL*—

ROBERT D. KAPLAN

ADRIATICA

UN CONCERT AL CIVILIZAȚIILOR LA SFÂRȘITUL EPOCII MODERNE

book HUMANITAS

ISTORIE

Robert D. Kaplan (n. 1952) este unul dintre cei mai importanți analişti de politică externă americani şi un specialist de renume în istoria Războiului Rece. Revista *Foreign Policy* l-a inclus de două ori în „Top 100 Global Thinkers“, iar *The New York Times* l-a nominalizat printre cei mai influenți analişti ai epocii de după cel de-al Doilea Război Mondial, alături de Francis Fukuyama, Paul Kennedy şi Samuel Huntington. În ultimii treizeci de ani a scris articole pentru *The Atlantic*, *The New York Times*, *The Washington Post*, *Financial Times*, *The Wall Street Journal* şi *The Los Angeles Times*. În calitate de corespondent de presă, a călătorit în peste 100 de țări şi a locuit vreme îndelungată în Israel, Portugalia şi Grecia. Ca urmare a numeroaselor sale vizite în estul şi sud-estul Europei, a devenit un fin cunoscător al Balcanilor, fiind unul dintre primii autori americani care au prevăzut izbucnirea unui război în regiune la începutul anilor ’90. Între volumele sale de analiză geopolitică şi de călătorii se numără: *Asia’s Cauldron: The South China Sea and the End of a Stable Pacific*; *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (*Răzbunarea geografiei: Ce ne spun hărțile despre viitoarele conflicte şi lupta împotriva destinului*, 2013); *Monsoon: The Indian Ocean and the Future of American Power*; *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (*Fantomele Balcanilor: O călătorie în istorie*, 2007) şi *Eastward to Tartary: Travels in the Balkans, the Middle East, and the Caucasus* (*La Răsărit, spre Tartaria: Călătorii în Balcani, Orientul Mijlociu şi Caucaz*, 2002). Robert D. Kaplan este în prezent *senior fellow* la Center for a New American Security; a lucrat ca analist geopolitic pentru agenția Stratfor, a fost profesor invitat la United States Naval Academy şi membru al Departamentului Apărării al Statelor Unite. A consiliat mai mulți preşedinți, secretari de stat şi miniştri ai apărării americani.

La Editura Humanitas au apărut în limba română cartea sa dedicată României (*În umbra Europei: Două Războaie Reci şi trei decenii de călătorie prin România şi dincolo de ea*, 2019), precum şi volumele *Cucerirea Munților Stâncoşi: Cum determină geografia rolul Americii în lume* (2018) şi *Revenirea lumii lui Marco Polo: Război, strategie şi interese americane în secolul XXI* (2019).

ROBERT D. KAPLAN

ADRIATICA

UN CONCERT AL CIVILIZAȚIILOR LA SFÂRȘITUL EPOCII MODERNE

Traducere din engleză
de Christian-Radu Chereji

Robert D. Kaplan
Adriatic: A Concert of Civilizations at the End of the Modern Age
Copyright © 2022 by Robert D. Kaplan.
By arrangement with the author.
All rights reserved.
Copyright pentru hartă © 2022 by David Lindroth Inc.

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parțială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziție publică pe internet sau în rețele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informației, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislației privind protecția dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta versiune în limba română (ediția digitală)

ISBN: 978-973-50-8075-4 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Lui David Leeming şi regretatului Charles Boer

Iată-mă în gara de unde am plecat prima oară, rămasă la fel ca atunci, fără nici o schimbare. Toate viețile pe care le-aş fi putut avea încep de aici.[1] — Italo Calvino, *Dacă într-o noapte de iarnă un călător* (1979)

Dar cum s-ar putea să te uiți la ceva, lăsându-ți deoparte eul? Ai cui sunt ochii care privesc?[2] — Italo Calvino, *Palomar* (1983)

„Europa“ este un concept prea mare şi prea nebulos ca în jurul lui să se poată forma o identitate convingătoare. Şi nu este realist, din punct de vedere psihologic, să se propună, după modelul preferat de scriitorul german Jürgen Habermas, o dualitate locală şi supranațională de comunități în jurul cărora să se formeze alianțe, prudent, fără accentul periculos pe „identitate“ asociat cu unitatea națională istorică. Acest lucru nu funcționează […]. „Europa“ este mai mult decât o noțiune geografică, dar mai puțin decât un răspuns. — Tony Judt, *O mare iluzie?* (1996)

---

1. Italo Calvino, *Dacă într-o noapte de iarnă un călător*, tr. Anca Giurescu (n. tr.).
2. Italo Calvino, *Palomar*, tr. Geo Vasile (n. tr.).

Cuprins

PROLOG: Globul pământesc în miniatură
1. RIMINI: Europa de calcar
2. RAVENNA: Cum au modelat Theodoric şi Dante Vestul
3. VENEŢIA: Creanga de aur a lui Frazer şi înfrângerea sorţii
4. TRIESTE: Complexitatea geografică a Italiei
5. PIRAN, KOPER, LJUBLJANA ŞI RIJEKA: Modernitatea timpurie care ne aşteaptă
6. ZAGREB, SPLIT, KORČULA ŞI DUBROVNIK: „Naţiunile nu sunt înscrise în natura lucrurilor“
7. KOTOR, PODGORIŢA, TIRANA ŞI DURRËS: Inima Europei?
8. CORFU: Experienţa arhetipală a refugiatului
Nota autorului
Note
Bibliografie

N
V
E
S
Veneția
Trieste
Ljubljana
Piran
Koper
SLOVENIA
Rijeka
Zagreb
Ravenna
Rimini
CROAȚIA
Marea Adriatică
BOSNIA ȘI HERȚEGOVINA
Split
Korčula
SERBIA
ITALIA
Dubrovnik
MUNTE-NEGRU
Kotor
Podgorița
KOSOVO
Durrës
Tirana
ALBANIA
MACEDONIA
Corfu
Marea Ionică
GRECIA
Marea Egee
Marea Mediterană

PROLOG
Globul pământesc în miniatură

Adevărata aventură a călătoriei este de natură intelectuală, pentru că ne dezvăluie profunzimi nebănuite. De aceea, călătoria, în forma sa cea mai utilă, creează o bibliografie. Locurile care ne impresionează invită la cercetarea istoriei şi a culturii lor materiale, astfel încât orice călătorie are ca rezultat şi un teanc de cărți: de la poezie la filozofie, geopolitică şi istoria imperiilor şi civilizațiilor. Toate acestea (şi multe altele) merg mână-n mână. Deşi o astfel de bibliografie nu cunoaşte categorii, sustrăgându-se specializării academice, chiar şi cei mai mari specialişti din mediul academic au pornit de la o bază îngustă pentru a dezvălui un întreg univers. Mă las ghidat de cărțile lor: ele sunt personaje în această călătorie la fel de mult ca şi peisajele care îmi ies în cale. Autobiografia ne este alcătuită în egală măsură din cărțile pe care le-am citit şi din oamenii pe care i-am întâlnit.

Deoarece călătoria este un voiaj al minții, sfera de acțiune a acesteia este nelimitată, îndemnând spre introspecție şi tot felul de analize şi țintind marile dezbateri şi probleme ale epocii noastre. Revistele lucioase de călătorie, ce vând adesea doar pură fantezie – poze de fotomodele fermecătoare în locuri exotice din Lumea a Treia – nu exprimă decât o profundă plictiseală. Ele nu au nimic de-a face cu călătoria.

Călătoria este o psihanaliză care începe într-un anumit moment în timp şi spațiu. Şi tot ce ține de acel moment este atât unic, cât şi sacru – absolut totul. După cum scrie Borges, „Luna din Bengal nu este la fel cu luna din Yemen“[1]. Pentru că te afli, pe deplin conştient, în fața unei luni şi a unui cer care nu sunt la fel peste tot în timp şi spațiu, călătoria este o formă amplificată a conştiinței şi, prin urmare, o afirmare a existenței individuale: a faptului că ai o identitate mai presus de cea pe care ți-au dat-o lumea, familia şi prietenii tăi. Şi pentru că nimeni nu este mai îndreptățit decât tine însuți să te cunoască aşa cum eşti cu adevărat, trebuie să cauți să devii mai mult decât ceea ce eşti, călătorind în locuri diverse şi explorându-le istoria şi arhitectura.

Şi trebuie să faci asta de unul singur! Nimeni nu trebuie să se interpună între tine şi un meleag îndepărtat, nici măcar cineva drag. Originalitatea emană din solitudine, din a-ți lăsa gândurile să rătăcească pe un tărâm străin. M-am urcat pe un feribot de la Pescara la Split acum o jumătate de secol pentru a mă simți astfel viu. Din acelaşi motiv sunt acum singur într-o biserică din Rimini, în plină iarnă. Cu cât este mai singuratic cadrul, cu cât este mai aspră vremea, cu atât mai mare este frumusețea, îmi spun mie însumi. Marea poezie nu este catifelată, ci austeră.

Cercetarea lucrurilor ciudate şi inedite nu conferă, desigur, înțelepciune. A observa diferențele dintre popoare şi culturi nu este acelaşi lucru cu a le considera pe unele dintre

ele, după cum se spune, „exotice“ – un cuvânt care ar trebui proscris. Exotismul a apărut ca o evadare din societatea de masă, a cărei viață de zi cu zi este plină de banalitate şi plictiseală. Dar, pe măsură ce industrializarea şi postindustrializarea se infiltrează peste tot pe planetă, diferențele dintre locuri şi popoare trebuie să izvorască din cunoaşterea lor, nu din ignoranță. Misterul călătoriei implică revelații despre tine însuți, pe măsură ce devorezi o astfel de cunoaştere. Ca urmare, călătoria trebuie să conducă la îndoială de sine. Iar eu sunt plin de îndoieli. Cu cât sunt lăudat mai mult, cu atât mai mult găsesc greşeli în ceea ce am făcut. Odată cu îndoielile sosesc vina şi autocritica. Acum că sunt bătrân, îmi dau seama că diferențele dintre grupurile şi popoarele despre care am relatat cândva – în anumite locuri şi momente în timp – se transformă şi se evaporă sub ochii mei, pe măsură ce omenirea se străduieşte să realizeze o sinteză.

Dar toate acestea sunt lucruri pe care le-am descoperit pe parcursul acestei călătorii, o călătorie care a pornit din dorința de singurătate şi introspecție, însă care s-a transformat, treptat şi pe măsură ce am umblat mai mult, intrând pe un teren mai fragil politic, într-o muncă de reporter. Am sfârşit prin a discuta cu tot felul de gânditori sloveni şi croați şi cu lideri muntenegreni şi albanezi. Mi-am încălcat jurământul de tăcere într-un punct geografic în care Italia se contopeşte cu lumea slavă, descoperind că întrebările mele despre Europa la sfârşitul epocii moderne au readus în actualitate relevanța modernității timpurii (între Renaştere şi Revoluția Industrială) pentru vremurile noastre, în care identitățile au devenit din nou fluide şi multiple. Aceste întrebări erau prea urgente pentru a fi lăsate doar în seama cărților şi a gândurilor mele personale. Marea Adriatică a fost cel mai potrivit loc în care să caut răspunsuri: deşi trecută cu vederea de jurnalişti şi strategi profesionişti, Adriatica defineşte Europa Centrală şi de Est la fel de mult ca Marea Baltică şi Marea Neagră.

Şi cu cât avansam mai mult în călătoria mea, un lucru devenea evident:

Dihotomia dintre Occident şi Orient, în mod tradițional fragilă pe aceste țărmuri mereu întrepătrunse, este din ce în ce mai slabă: mai degrabă decât o „ciocnire“, avem parte de un „concert“. Catolicismul şi Ortodoxia, Ortodoxia şi Islamul, Roma Apuseană şi Roma Răsăriteană, Mediterana şi Balcanii realizează o fuziune captivantă la Marea Adriatică. Toată Europa este distilată aici, într-o geografie care poate fi percepută şi, prin urmare, înțeleasă. Este globul pământesc în miniatură. Într-adevăr, subtilitățile civilizațiilor Adriaticii pot fi extinse la nivel mondial. Epoca populismului, pe care mass-media o văd ca pe un fenomen secundar, este cântecul de lebădă al epocii naționalismului. În consecință, Adriatica este o elegie pentru o categorie de distincții pe care le-am observat o viață întreagă. Sunt sigur doar de lipsa certitudinilor mele. Astfel mă deconstruiesc pe mine însumi – în cursul unei călătorii, evident.

Călătoria mea culminează în Corfu, unde mă confrunt, prin intermediul trecutului Greciei, cu drama umană şi istorică supremă: cea a refugiatului. Migrația este povestea omenirii. Ea va continua să definească Europa în secolul XXI; afluxul de arabi şi africani la care am asistat până acum este doar începutul. În plus, puține migrații au fost atât de sfâşietoare şi pline de învățăminte precum cea a peste un milion de etnici greci refugiați din Asia Mică în Grecia la începutul anilor 1920. Mai multe despre asta mai târziu, însă.

Ne aşteaptă un drum lung, cu multe subiecte de tratat, aşa că ne vom dezvolta argumentaţia treptat.

La urma urmelor, scriu de pe marginea unei prăpăstii. Spaţiul european, preţios şi eclectic – inclusiv părţile sale ortodoxe şi musulmane –, este pe cale să se dizolve într-unul de dimensiuni planetare, deoarece noul şi vastul imperiu maritim al Chinei ameninţă să copleşească toate constructele europene pe care le-am schiţat aici, făcând din această călătorie un final de turneu, în vechiul jargon al corespondenţilor străini. Pentru că Marea Adriatică este pe cale să fie legată de Marea Chinei de Sud şi de Oceanul Indian, ca elemente-cheie ale unui comerţ global în plină expansiune, de la Hong Kong la Trieste, prin Hambantota, Gwadar şi alte porturi din Oceanul Indian.

Apoi, mai există competiţia pentru nou descoperitele depozite de gaze naturale din estul Mediteranei şi luptele pentru petrol din Libia devastată de război. Mai mult de o jumătate de duzină de ţări riverane sunt implicate atât în negocieri intense, cât şi în desfăşurări militare, pentru a determina ce consorţiu urmează să controleze conductele preconizate, dintre care unele ar putea ajunge în Europa prin Marea Adriatică. Într-adevăr, Marea Adriatică devine un nod al comerţului internaţional şi al intereselor geopolitice.

Dar cum să facem faţă unei astfel de viziuni copleşitoare?

Analizând situaţia din punct de vedere local, mai degrabă decât global. Adâncindu-ne în particularităţile istorice şi estetice ale fiecărui loc, în loc să ne pierdem direcţia printr-o abordare globală obişnuită, fadă şi abstractă. În primii ani ai secolului XXI am călătorit prin regiunea extinsă a Oceanului Indian, anticipând botezarea sa ca „Indo-Pacific“ de către Pentagon. La începutul celui de-al doilea deceniu al secolului XXI am călătorit prin Marea Chinei de Sud, în anticiparea apariţiei acestei regiuni pe prima pagină a ziarelor. Iar la mijlocul aceluiaşi deceniu, în 2016, am început să călătoresc de-a lungul Adriaticii, anticipând posibilul său destin ca punct terminus vestic pentru proiectul *Belt and Road* al Chinei.

Dar scopul meu n-a fost acela de a formula teorii asupra geopoliticii globale în lumina revenirii Chinei şi Rusiei la statutul de mari puteri. Mai degrabă, dimpotrivă: pentru că viziunea la nivel macro necesită o bază de cunoştinţe detaliate. Şi astfel, chiar în momentul în care Marea Adriatică este pe cale să capete o nouă semnificaţie globală, am decis să o folosesc drept metaforă geografică pentru o epocă ce se încheie, însăşi epoca modernă din Europa. Doar apreciind ceea ce trece putem analiza mai bine ceea ce urmează.

Încep aici, în această biserică italiană, un refugiu împotriva vântului şi ploii torenţiale, conştient de propriul meu puls. Există oare un mod mai bun de a măsura timpul?

Încep, aşa cum am spus, în singurătate, contemplând un poet modernist ratat. La urma urmei, călătorii precum aceasta, oricât de măreţ ar fi proiectate, îşi au adesea originea într-o obscuritate îngustă.

1. RIMINI
Europa de calcar

Centrul geopolitic de greutate al Europei s-a mutat spre sud, înapoi la Marea Mediterană, unde Europa se învecinează cu Africa şi Orientul Mijlociu. Mediterana a început acum să aibă o coerenţă fluidă de tip clasic, unind continentele. Dar pentru a explica acest lucru am nevoie de timp. Trebuie să trec prin noțiuni de filozofie, poezie şi geografie înainte de a ajunge la relațiile internaționale.

Aşa că aveți răbdare cu mine.

Nicăieri moştenirea păgână a Europei nu pare atât de sigură pe sine ca la intrarea în această biserică creştină. Piața, scânteietoare şi singuratică în ploaia torențială, este închisă spectaculos de un şir de clădiri aflate în spatele meu. Cu cât o privesc mai mult, cu atât biserica devine mai impresionantă. Între coloanele masive montate pe un stilobat înalt de piatră sunt arcade oarbe deasupra cărora se înalță un fronton triunghiular maiestuos. Iar în interiorul acestui fronton se află un lintou care se întinde pe toată lungimea fațadei. Forma şi proporțiile primează. În arhitectura clasică, frumusețea este matematică şi echivalează cu perfecțiunea.

După ce treci pe uşă, în locul unui întuneric cald şi învăluitor, punctat de lumânări, te întâmpină o tăcere apăsătoare, care îți dă fiori, şi lumina de după-amiază târzie a unei zile înnorate. Mă simt de parcă m-aş ascunde sub nori. Ecoul puternic al unei alte perechi de paşi la fiecare câteva minute îmi întăreşte singurătatea. Pardoseala de marmură este scoasă în evidență de rândurile austere de bănci care se întind până aproape de absidă (reconstruită după bombardamentul din al Doilea Război Mondial). Cu cât stau mai mult timp aici, cu atât marmura devine mai copleşitoare şi mai crudă. Frigul pătrunzător îşi începe asaltul.

În loc să admir splendoarea picturilor în tempera cu ou şi ulei, sunt impresionat de strălucirea calcarului alb, ce trimite cu gândul la o ruină, una reconstruită la începutul Renaşterii. Forța şi volumul emană din reliefurile aplatizate şi comprimate, nu din culoare. Spectacolul sculpturilor din calcar din capelele laterale pune stăpânire pe mine. Din cauza calcarului, aceste figuri aglomerate şi complicate, în ciuda energiei, expresivității şi impresiei de fluiditate, ating o intensitate abstractă, teoretică. Aceasta este o artă care te face să gândeşti, dar şi să simți. Nu văd doar arta – văd o cale de întoarcere în Antichitate, prin intermediul oraşelor-state medievale târzii, în care supraviețuirea comunitară lăsa puțin loc pentru moralitatea convențională. Pentru că frumusețea poate apărea adesea din celebrarea puterii, ceea ce o transformă într-o cronică a trecutului, prezentului şi viitorului Europei.

Heruvimii rotofei sunt prinşi într-o frenezie fără scop – ei celebrează nevoia primară de viaţă. Sculptorul i-a reprezentat ca fiind sexualitatea întruchipată. Reliefurile ies din penumbră, impresionante mai ales datorită iluminării insuficiente din capelele laterale. Deşi figurile sunt presate în perete, musculatura lor parţial acoperită de veşminte erupe în trei dimensiuni, cu un minim efort al sculptorului, asemenea unor poeme care dezvăluie universuri întregi în doar câteva cuvinte. Între pilaştri, alături de îngeri, se află zeii romani, semnele zodiacale şi simbolurile umanizate ale artelor: filozofia, istoria, retorica şi muzica. Aici, creştinismul nu este decât elementul final al unei civilizaţii dezvoltate şi vibrante.

Nimic nu ajută mintea să se concentreze mai bine decât semiîntunericul şi frigul. Aceste împrejurimi monahale îmi oferă multe subiecte de meditaţie şi îmi aduc aminte de numeroasele cărţi pe care trebuie să le iau în considerare înainte de a-mi începe cu adevărat călătoria. Afară, cerul este întunecat, în timp ce ploaia ropoteşte pe ţărm, iar norii aproape că ating apa, asemenea cernelii care se scurge pe o pânză.

Drumul meu spre această biserică – acest templu, de fapt – a fost labirintic: locuri memorabile m-au condus la diverşi istorici şi scriitori, iar acei istorici şi scriitori la alţii. Trebuie să-i menţionez pe toţi, atât pentru că fac parte din povestire, cât şi pentru că sunt interesanţi în sine.

Totul a început în urmă cu peste patru decenii, la Mistra, un oraş medieval în ruine situat pe un pinten al Taigetului, la marginea Văii Eurotas, în sudul Peloponezului grecesc. Mistra a fost locul unde Bizanţul a expirat în cele din urmă. Din cauza tulburărilor politice din îndepărtatul Constantinopol, aici a fost încoronat în 1449 sârbo-grecul Constantin XI Dragases Paleologul, ultimul dintre cei optzeci şi opt de împăraţi bizantini şi cel mai de pe urmă moştenitor al împăratului roman Caesar Augustus.

La prima mea vizită, în 1978, Mistra, cu zidurile sale sparte şi vegetaţia redusă la nuanţe de maro şi ocru, părea blocată într-o toamnă târzie, deşi era primăvară. Cele mai rafinate peisaje sunt cele mai subtile: te secătuiesc, te obosesc, dar nu te copleşesc. Şi astfel am devenit obsedat de ruinele Mistrei şi de istoria sa. Frumuseţea ei m-a făcut să decid că merită să aflu totul despre acest loc.

Obsesia mea pentru Mistra a dus la un interes permanent pentru cea mai importantă personalitate a acesteia, filozoful neoplatonician Georgios Gemistos Plethon, care a trăit în secolele XIV–XV. Plethon a fost un precursor al Renaşterii italiene datorită pasiunii sale pline de erudiţie pentru Antichitatea clasică, lucru care a ieşit în evidenţă în timpul vizitei prelungite pe care a făcut-o la Florenţa în 1439, când l-a impresionat pe nimeni altul decât Cosimo de' Medici. După cum explică regretatul filozof şi traducător britanic Philip Sherrard, în timp ce Aristotel fusese deja asimilat (sau cel puţin neutralizat) de o „conştiinţă creştină universală", teoriile lui Platon se aflau în afara sistemului creştin ortodox al vremii. Prin urmare, Platon a fost văzut de Plethon şi de alţii ca fiind cel mai păgân dintre cei doi filozofi. În timp ce lumea bizantină era pe moarte, Plethon ştia că „singurul mare atu al Bizanţului", după cum spunea un alt regretat britanic, medievistul Steven Runciman, este modul în care „a păstrat nealterate învăţătura şi literatura Greciei antice". Plethon a dus această înţelepciune cu el în Italia. Astfel, a contribuit la promovarea renaşterii naţionale greceşti, construită pe moştenirea clasică a panteismului

încorporat în Bizanț, în fața asaltului politic şi religios din partea Occidentului latin. Încorporarea lui Platon, chintesență a Greciei antice, în lumea Bisericii Ortodoxe Greceşti a avut rolul ei în acest proces.[1]

Toate acestea îmi rămăseseră adânc întipărite în memorie timp de zeci de ani, până când, în 2002, la aproape un sfert de secol de la prima mea vizită la Mistra, m-am trezit într-o altă parte a Peloponezului, în vila autorului britanic de cărți de călătorie Patrick Leigh Fermor. În timp ce discutam, priveliştea splendidă a Golfului Messinian şi a livezilor de măslini noduroşi ni se oferea prin ferestrele arcuite. Era o zi rece de primăvară, iar hainele lui Leigh Fermor miroseau delicios a fum. Băusem o carafă de retsina de casă când s-a întâmplat să-l menționez pe Gemistos Plethon. Ochii lui Leigh Fermor au sclipit, apoi scriitorul m-a delectat cu o disertație cu voce joasă, doar o idee mai mult decât o mormăială, despre cum rămăşițele lui Plethon au fost exhumate în 1465, la treisprezece ani după moartea sa, când Sigismondo Malatesta, conducătorul ereditar al oraşului Rimini şi comandantul mercenar al unei forțe expediționare venețiene, a ocupat oraşul Mistra şi a refuzat să se retragă din fața armatei otomane care se apropia fără să fi recuperat mai întâi trupul filozofului său preferat. Vocea lui Leigh Fermor era pe punctul de a se stinge când mi-a explicat că Malatesta, un patron pretențios al artelor şi al filozofiei, l-a reîngropat pe Plethon într-un sarcofag înglobat într-un perete exterior al Tempio Malatestiano din Rimini: biserica în care mă aflu acum.[2]

Sigismondo Pandolfo Malatesta (1417–1468) a fost urmaşul unei familii nobiliare care a condus oraşul-stat Rimini de la sfârşitul secolului al XIII-lea până la începutul secolului al XIV-lea. Malatesta a fost un *condottiere*, un căpitan mercenar, acționând în baza unui contract, o *condotta*. Om de acțiune prin excelență, a trăit literalmente ani la rând sub o sentință capitală de un fel sau altul, deoarece îşi vindea remarcabilele abilități militare tuturor. În cele din urmă, a pierdut cea mai mare parte a propriului oraş-stat Rimini din cauza acestui fapt. Imaginea i-a fost arsă în public la Roma. Papii îi râvneau pământurile, Banca de Medici banii, şi totuşi, în ciuda alianțelor schimbătoare şi a inferiorității sale în comparație cu marile puteri ale papalității, Veneției şi Milanului – în ciuda înfrângerii, ruşinii şi trădării (dar şi a triumfurilor) –, Malatesta a reuşit să transforme această biserică gotică franciscană într-unul dintre cele mai surprinzătoare temple renascentiste, plin de basoreliefuri de zei păgâni, pentru a se glorifica pe sine şi pe fosta sa amantă care i-a devenit mai apoi soție, Isotta degli Atti. Malatesta a fost o explozie de viață în forma ei cea mai elementară şi mai primitivă: un personaj care, aşa cum au sugerat mai mulți istorici, deşi nu era adeptul unei morale convenționale, venea înarmat cu rezerve nelimitate de energie şi eroism.[3] Mă gândesc la portretul lui Malatesta, executat de Piero della Francesca în 1450, de la Luvru: îl înfățişează cu nas acvilin, buze subțiri şi ochi implacabili şi disprețuitori.

Nu doar Mistra şi Patrick Leigh Fermor m-au condus aici, la Tempio Malatestiano, ci şi *Cantos*-urile lui Ezra Pound. Poezia lui Pound, mare parte de slabă calitate, este ca un tunel întunecat care duce spre lumina zilei pentru a oferi, nici mai mult, nici mai puțin decât o amplă imagine a Europei.

Pentru Ezra Pound, Sigismondo Malatesta a fost personalitatea „factică“ perfectă,

adică un simbol al bărbăției complete, o figură brutală şi perfidă, dar şi foarte cultivată în domeniul artelor. Malatesta, în viziunea lui Pound, reprezintă un întreg armonios creat din elemente disonante: o personalitate „care se imprimă asupra timpului său, marca sa supraviețuind oricărei exproprieri“, scria Hugh Kenner, regretatul cercetător şi critic al poeziei lui Pound. În interpretarea lui Pound, Malatesta este un om al *virtù* – virtutea masculină – mai puțin datorită faptelor sale de capă şi spadă, cât datorită faptului că a restaurat şi decorat acest templu, transformându-l într-o operă de artă perfectă. (Bernard Berenson, probabil cel mai mare cunoscător de artă al secolului XX, fiind pe deplin de acord cu Pound, scria că ridicarea unui astfel de monument i-a oferit lui Malatesta reputația pe care „dorea ca posteritatea să creadă“ că o merită.)

De ce unele figuri rămân în memorie, iar altele sunt uitate? Pentru că Tempio Malatestiano – o epopee de sine stătătoare – pur şi simplu îl ridică pe Malatesta deasupra tuturor celorlalți pungaşi şi luptători ai timpului său. Isprăvile militare ale lui Malatesta ar fi fost uitate dacă n-ar fi existat opera de artă care a rezultat din ele: acest *tempio*. Imperialismul şi războiul, în opinia lui Pound, nu pot fi justificate decât prin artă. Epopeea artistică este cea care permite civilizației atât să dăinuie, cât şi să renască.[4]

Pound îi dedică câteva dintre primele şi cele mai cunoscute *cantos*-uri lui Sigismondo Malatesta, pe care îl idealizează utilizând atât de multe detalii biografice, încât poemele (şi aceasta este o problemă serioasă în cazul *cantos*-urilor în general) „se transformă“, pe alocuri, „în tratate de istorie“, conform opiniei unui alt biograf al lui Pound. În *Canto IX*, Pound îl numeşte pe Malatesta *polymetis*, un adjectiv homeric care înseamnă „având mai multe minți“, o referire la adaptabilitatea şi ingeniozitatea lui Odiseu însuşi. Pound este pur şi simplu îndrăgostit de Malatesta: războinicul aspru pe care îl critică şi cu care se identifică în acelaşi timp. Tot aşa cum Malatesta a fost un patron al artelor şi filozofiei, Pound, modelându-se în mod conştient după eroul său, a fost la fel de filantrop cu alți scriitori şi artişti în cursul şederii sale în Europa. În mod clar, a existat o galanterie de tip Malatesta în eforturile lui Pound. Este cunoscut modul în care Pound a încercat să-l ajute pe James Joyce să găsească un editor pentru *Oameni din Dublin* şi *Portret al artistului la tinerețe*, iar mai târziu să găsească o revistă pentru a publica în foileton *Ulise*. Acest lucru s-a întâmplat într-o perioadă în care Joyce trăia strâmtorat, în exil, la Trieste. De asemenea, Pound l-a ajutat pe T.S. Eliot să publice *Cântecul de dragoste al lui J. Alfred Prufrock*. Pound a fost cel care a intuit devreme atât potențialul artistic, cât şi calitatea epică a operei celor doi scriitori. Pentru Pound, asumarea bărbătească a riscului era inseparabilă de actul artistic. Astfel, imaginea violenței neobişnuite a lui Malatesta, care a contribuit la producerea acestei capodopere a arhitecturii, unde îngheț acum de frig, va deveni, în mod paradoxal, centrală pentru fascismul în devenire al lui Pound însuşi. De fapt, admirația lui Pound pentru Mussolini, un alt om de acțiune italian, izvorăşte direct din adorarea lui Malatesta.[5]

Scriitura lui Pound în *Cantos*-urile Malatesta este copleşitoare, dar la modul superficial. Este atât de obsesiv încărcată de detalii, încât te trimite neîncetat la enciclopedie. Nu am să uit niciodată când am citit *Canto IX* pentru prima oară, în tinerețe, şi revenirea periodică asupra lui peste ani. Începe cu o imagine panoramică:

Într-un an crescură apele,
Într-un an se războiră în nămeți, […]

Şi-a stat în apă pân-la gât,
ca să țină departe de el câinii, […]

Iar el s-a luptat la Fano, într-o-căierare pe-o uliță
şi mai că i s-a tras sfârşitul; […]

Şi i-a rupt gura anti-Hellenului,
Şi are-un moştenitor seignorul, soi bărbătesc,
Şi doamna Genevra s-a prăpădit.

Iar el, Sigismondo, era căpitan al oştilor venețiene.
Şi-şi vânduse micile castele
şi-nălțase după al său plan marele Rocca,

Şi luptă cât zece draci laolaltă în Monteluro
şi nu se-alese decât cu biruința

Şi bătrânul Sforza, la Pesaro, ne-a tras clapa; […]
Şi el, Sigismundo, şi-a spus părerea lui Francesco
şi i-am alungat din Marcia.[6]

Citez doar fragmente dintr-un *canto* care ocupă opt pagini lungi, asaltându-l pe cititor cu un potop de amănunte factuale care, oricât de admirabil documentate, uneori frizează incomprehensibilul (cel puțin pentru omul obişnuit) pentru că, deseori, le lipseşte contextul potrivit, dar care sunt, în acelaşi timp, foarte sugestive, chiar şi atunci când exprimă, în persoana lui Malatesta, însuşi răul, forțele distructive ale unei întregi epoci.[7] Totuşi, nu sunt tocmai sigur dacă aceasta înseamnă poezie bună, vasăzică disciplinată. Are un aer de diletantism. Hugh Henner se ridică în apărarea lui Pound: „Acesta a fost o poetică a faptului, nu a dispoziției sau a reacției emoționale, sau a unor Întrebări Fundamentale dematerializate“.[8]

Mi-am pierdut interesul față de multe lucruri în viață, dar niciodată față de ceea ce eu consider a fi cea mai bună din poezia, uneori foarte proastă, a lui Ezra Pound – ceva ce era evident în *cantos*-urile sale de început, înainte de a-şi pierde direcția. Aici este justificarea lui Pound însuşi:

> Unicul mod de a scăpa de retorică şi de încondeierea hârtiei îmboțite este prin frumusețe […] vreau să spun că cineva trebuie să numească lopata lopată într-o formă atât de precis potrivită, într-o metrică atât de seducătoare prin ea însăşi, încât afirmația să nu-l plictisească pe ascultător […] Nu sunt decât puține erori mai răspândite decât opinia că poezia trebuie să imite vorbitul zilnic […]. Poezia colocvială este tot atât de artistică pe cât poate fi socotit sculptură manechinul de ceară al unui frizer.[9]

Într-adevăr, este evidentă dragostea elementară a poetului pentru lumea preindustrială, atestând ceea ce James Laughlin, fondatorul editurii New Directions, numeşte „metoda ideogramatică“[10] a lui Pound, prin care poetul, în concordanţă cu propriile cuvinte, „îmbuteliază“ istoria, mişcându-se de la o imagine la alta, „cărămidă peste cărămidă“. În *Canto III* îl întâlnim pe El Cid la Burgos. În *Canto IV* suntem la Troia, care nu mai este „decât un morman arzând mocnit de pietre de hotar“. Apoi sunt Plantageneții în *Canto VI* şi Dante în *Canto VII*, urmat de Malatesta şi totul despre vremea sa în următorul *canto*, completat cu referiri la Classe, Ravenna şi San Vitale – locuri unde am să mă duc şi eu după Rimini, după ce voi fi lăsat în urmă subiectul lui Pound.

În Tempio Malatestiano, mintea mea rătăceşte spre peisajul chinezesc din *Canto LII*:

> Luna aceasta pomii sunt plini de sevă,
> Ploaia a udat întreg pământul
> buruieni moarte îl îmbogățesc, parc-ar fi fiert în bulion.[11]

Şi apoi faimosul – infamul, de fapt – *Canto XLV*:

> Camăta-i ciuma vitelor, camăta
> face bont acum în mâna fetei
> şi-opreşte iscusința torcătorului. Pietro Lombardo
> nu prin camătă a venit […]
> şi nici Pier della Francesca; […][12]

Pound era obsedat de tot ce era vechi, cu un scop naiv, ideologic şi, ca urmare, periculos. Cămătăria, împrumutarea banilor cu dobândă, o asocia cu evreii, şi există, cu siguranță, un antisemitism vădit în *Canto LII* şi unul ascuns în *Canto LXV*. Antisemitismul din *Canto LII* se foloseşte de o afirmație a lui Benjamin Franklin cu privire la împiedicarea pătrunderii evreilor în Lumea Nouă. Citatul este fals şi demonstrează că, uneori, cunoştințele istorice ale lui Pound erau precare. Pentru Pound, camăta era nimic mai puțin decât păcatul originar, care-l opreşte pe om să creeze paradisul pe pământ. Cu alte cuvinte, Pound are o viziune utopică, ceea ce este aproape întotdeauna periculos. Fascismul şi antisemitismul lui Pound sunt bine cunoscute – ele sunt primele lucruri care-ți sar în ochi la el. Şi asta îi subminează poezia. Nu există, de exemplu, nici un fel de circumstanțe atenuante pentru emisiunile radio ale lui Pound în favoarea lui Mussolini, din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Într-adevăr, chiar a lăudat *Mein Kampf*. Totuşi, aşa cum a spus odată William Carlos Williams despre opera lui Pound: „Este cea mai dată naibii ureche născută vreodată care să asculte această limbă!“ Sau cum a scris Kenner la începutul cărții sale *Poezia lui Ezra Pound*, cu referire clară la discreditarea morală a lui Pound: „A trebuit să aleg, şi am ales să prezint mai degrabă opera decât omul“[13].

Dar demolarea lui Pound a continuat. Personaje literare şi intelectuale precum George Orwell, Robert Graves, Randall Jarrell, Iosif Brodski, Clive James şi alții – Robert Conquest în special – l-au eviscerat pe Pound ca persoană şi ca poet, reuşind să conteste afirmația lui Kenner cum că cele două ar putea fi separate. *Cantos*-urile lui Pound sunt adeseori ilizibile şi nu au nici un sens, spun aceşti poeți şi critici, şi chiar unele dintre

traducerile lui sunt proaste: Pound, subliniază un critic, e ca un blogger incoerent, cu decenii înaintea apariției acestui gen. În plus, mai e şi ura lui.

Pound i-a urât nu numai pe evrei. El se înstrăinase profund de Statele Unite şi, de fapt, de orice loc „care ținea de familia lui şi unde avea o istorie personală“, scrie biograful Humphrey Carpenter. Acest lucru este în concordanță cu ceea ce profesorul Langdon Hammer, de la Yale, observă despre prietenul şi contemporanul modernist al lui Pound, T.S. Eliot:

> Pentru Eliot, modernismul a însemnat *deznaturalizare*: numai o serie de înstrăinări intime – de locul său de origine, de familia sa, de limba sa „nativă“, de sinele său timpuriu – au putut face din Eliot poetul deosebit care a fost. În acest sens, Eliot nu şi-a schimbat niciodată naționalitatea; el a renunțat la naționalitate pentru a intra într-o comunitate internațională, o comunitate unită nu printr-o limbă anume, ci prin relația cu limba ca atare.[14]

Într-adevăr, atât Eliot, cât şi Pound fac mai mult decât să introducă cuvinte străine, nume de locuri străine şi pasaje întregi în limbi străine în poemele lor în limba engleză. Inspirați de literatura europeană şi mondială mai mult decât de literatura americană, ei urmăresc să îmbogățească profund limba engleză cu alte tradiții, modificând-o semnificativ. (*Tărâmul pustiit*, de exemplu, pe care Eliot îl dedică lui Pound, conține pasaje din şase limbi străine, inclusiv din sanscrită.)[15] În fapt, ei nu sunt poeți americani; a-i considera ca atare înseamnă a-i diminua. Faptul că au fost expatriați nu este, evident, o coincidență. Ei sunt poeți cosmopoliți, ştergând distincția dintre Est şi Vest. Poetul Charles Olson a avansat ideea că Pound, cu nostalgia sa pentru alte civilizații şi cu decadența sa filozofică şi morală, ar putea fi „imaginea supremă a sfârşitului Occidentului“, ceva ce dă un avertisment epocii noastre.[16]

Trebuie să mai aveți răbdare.

Pound, ca şi Eliot şi Joyce – din nou, după cum ştim cu toții –, a contribuit la definirea modernismului literar. Iar modernismul literar, potrivit criticului Edmund Wilson, a apărut în parte din mişcarea simbolistă franceză – aici tunelul întunecat pe care l-am menționat mai devreme începe să se deschidă spre lumina zilei. După cum explică Wilson, punctul de plecare al simbolismului este următorul: „Fiecare sentiment sau senzație pe care o avem, fiecare moment conştient, este diferit de oricare altul“ şi, prin urmare, este „imposibil să ne redăm senzațiile aşa cum le trăim de fapt prin […] literatura obişnuită“. În consecință, fiecare poet sau scriitor trebuie să inventeze un limbaj propriu, în care, în loc să folosească afirmații şi descrieri directe, să transmită cititorului imagini şi metafore care să sugereze experiența sa personală. Pound, alături de Eliot şi Joyce, scriu cu toții în simboluri, iar pentru Pound aceste simboluri îşi au esența în fapte istorice obscure. Deşi atât Pound, cât şi Eliot sunt nominal americani şi scriu în limba engleză, ei îşi bazează opera pe o revoluție care a avut loc în afara literaturii engleze – în literatura franceză şi europeană. Acesta este încă un alt strat al cosmopolitismului lor şi, în legătură cu acesta, al colapsului Estului şi Vestului unul în celălalt, al cărui semn prevestitor este poezia lor şi care, în cele din urmă, face parte din criza europeană de astăzi.[17]

În plus, la Pound există această tentație îmbătătoare, incandescentă, a referințelor

istorice, preocuparea sa pedantă pentru epoci îndepărtate, atât din Europa, cât şi din Asia, care m-a atras cândva în tinerețe. Şi, pe măsură ce m-am maturizat şi am devenit mai interesat de chestiuni abstracte decât de atmosferă – de filozofia confucianistă în sine mai degrabă decât de simplul decor al acesteia, de geopolitica oraşelor-state italiene mai degrabă decât de arta pe care acestea o produceau –, aluziile evocatoare ale lui Pound la astfel de chestiuni, oricât de idiosincratice ar fi ele, şi, pe alocuri, nebuneşti şi trăsnite, m-au împiedicat să-l abandonez cu totul.

Dar ce-mi aprinsese interesul pentru el? mă întreb, în timp ce frigul iernii invadează această biserică.

La început a fost *Canto I*, publicat în 1925. Încă îmi amintesc că l-am citit pentru prima dată pe când aveam 19 ani:

> Şi-apoi coborât-am în corabie
> Am dat corăbiei drumul pe talazuri, înainte pe marea zeiască şi
> Ridicat-am catarg şi velă pe-acel întunecat vas,
> Am adus pe punte oi şi ne-am dus şi trupurile noastre
> Grele de plâns, şi vânturile dinspre pupă
> Ne-au purtat înainte cu velele-n vânt,
> Meşteşugul acesta e-al Circei, al zeiței dichisit pieptănate.
> Apoi aşezatu-ne-am la mijloc de vas, vântul apăsând cârma, […]
> Soarele picotind, umbre peste-ntreg oceanul,
> Ajunserăm atunci la hotarele apei celei mai adânci,
> În țările cimeriene şi la cetățile locuite
> Hălăduind sub deasa ceață […]
> ajuns-am apoi la locul
> Mai sus pomenit de Circe.
> Acolo făcură slujbe, Perimedes şi Eurylochos, […]
> Şi-am turnat pentru fiece mort libații, […]
> Negru sânge curse în şanț,
> Suflete venite din Erebos […] de mirese
> Tinere şi de bătrâne care-nduraseră mult; […]
> Un om fără de noroc şi c-un nume ce va urma…[18]

Aceasta este aventura supremă, pentru care eroul Odiseu este pregătit sufleteşte de amintirea Războiului Troian, tot aşa cum poetul Pound este pregătit sufleteşte de amintirea Primului Război Mondial. Pregătirile pentru călătoria în Infern, debutul unei călătorii legendare, tulburarea în urma descoperirilor de pe țărmul întunecat, învăluit în ceață, al Mării Negre, acolo unde trăiau cimerienii; faptul însuşi de a porni din nou, fără răgaz, în necunoscut; înțelepciunea care se naşte din război şi dezolare şi triumful care s-ar putea ivi pe parcursul unei lungi şi dureroase vieți. *Blestemat fie Pound*. Da, criticii săi cei mai acerbi au dreptate. *Cantos*-urile sunt în mare măsură un eşec incoerent, o „colecție ce imită extraordinarul“, în cuvintele defunctului Robert Conquest.[19] Şi totuşi există câteva *cantos*-uri, împreună cu fragmente din altele, care sună plăcut urechii.

Atracția mea inițială pentru poem a fost narcisistă. Eram tânăr şi îmi imaginam

povestea eroică a vieții mele ce urma să vină. Dar după ce am trecut prin propriile dezamăgiri, iar apoi viața mea profesională şi greutățile personale m-au imobilizat în mai multe rânduri, profunzimile poemului peste care trecusem cu uşurință au ieşit la iveală. Astfel, mi-am petrecut viața cu el.

Pound găsise versiunea latină medievală a *Odiseei* în traducerea lui Andreas Divus la un stand din Cisiordania. A fost imediat atras de *Nekyia*, deseori considerată cea mai arhaică parte din *Odiseea*, despre călătoria lui Odiseu în Infern urmând instrucțiunile zeiței Circe.[20] La fel cum Divus a tradus *Odiseea* din greaca veche în latina medievală, Pound a tradus-o din latina medievală în engleză, utilizând ritmul poemului *Marinarul* din engleza veche. Acesta a stat la baza a ceea ce a devenit ulterior primul său Canto. Conquest discreditează cunoştințele lui Pound, considerându-le „accidentale".[21] Dar nu sunt descoperite şi explicate astfel unele dintre cele mai utile şi mai importante dintre cunoştințe? Oare scormonitorul în gunoaie al filozofului Walter Benjamin nu găsea lucruri folositoare în căutările lui haotice?[22]

Călătoriile conduc spre cărți, iar cărțile bune te conduc spre alte cărți bune. Şi aşa am devenit un cititor obsesiv de bibliografii. O astfel de metodă l-a condus şi pe Pound în călătoria sa intelectuală şi artistică spre *Cantos*-uri, care evocă istoria şi locurile cu o măiestrie pe care chiar Robert Conquest, cu toată erudiția sa clasică, cu toată incisivitatea sa, nu i-a putut-o nega.

În 1926, un tânăr englez, Adrian Stokes, a avut revelația frumuseții *Cantos*-urilor Malatesta ale lui Pound. Rezultatul a fost o carte scrisă în 1934, *Pietrele din Rimini*, despre propria sa pasiune estetică pentru Tempio Malatesta.[3] Țin în poală acum, în timp ce stau în biserică, ediția din 1969 a cărții lui Stokes, îngălbenită şi uzată.

„Scriu despre piatră. Scriu despre Italia", începe Stokes. De fapt, toate cele 264 de pagini sunt o odă adusă calcarului. „Dintre toate uzurile, cea a calcarului […] este cea mai pregnantă. Calcarul se amestecă cu gazele din aer, este sculptat de chiar aerul pe care îl respirăm. Calcarul îşi formează noi învelişuri şi o eflorescență poetică: mai mult decât atât, calcarul este sensibil la cel mai sculptural agent dintre toate, ploaia". Tot ambientul mediteraneean, continuă Stokes, se datorează calcarului. „Acele golfuri şi porturi, prielnice comerțului, sunt în mare parte formațiuni calcaroase […] Vița-de-vie, măslinul şi smochinul prosperă în solurile calcaroase […] Basoreliefurile Templului exprimă complet viața mediteraneeană: acolo, apa e piatră".

Multe dintre basoreliefurile Templului, scrie Stokes în continuare, „arată precum membre de marmură văzute prin apă", la care se adaugă faptul că „au părul şi hainele delicios răvăşite de un vânt nevăzut, evocator". Există un astfel de ferment al mişcării peste tot în Templu, ca şi cum „figurile au fost mai întâi sculptate în întregime şi mai apoi presate în zid". Sculptorul responsabil pentru toate acestea – şi eroul, de fapt, al cărții lui Stokes – a fost un anume Agostino di Duccio din Florența, aflat în serviciul lui Malatesta şi care a trăit la Rimini între 1449 şi 1457.[23]

Această carte minunată şi puțin cunoscută a fost ghidul meu aici. Patrick Leigh Fermor, Ezra Pound, Edmund Wilson, Bernard Berenson, contradicția dintre critica lui Hugh Kenner şi cea a lui Robert Conquest, bogatele şi sofisticatele volume de istorie dedicate ortodoxiei răsăritene şi lui Gemistos Plethon de către Philip Sherrard, Steven

Runciman şi C.M. Woodhouse şi atât de multe alte cărți disparate – toate acestea m-au condus spre Adrian Stokes. În acest mod, călătoria devine respingerea supremă a servituții celui pe care filozoful spaniol Jose Ortega y Gasset îl numeşte „omul din mulțime“, care în această epocă tehnologică a supraspecializării nu ştie nimic despre ceea ce este dincolo de cubiculul îngust al existenței sale.[24] Este forma mea de revoltă ca individ.

De aceea, bibliografia pe care am început s-o asamblez trebuie să fie de amploare – şi eu abia sunt la început. Scopul meu este să folosesc o călătorie geografică liniară ca modalitate de a-mi direcționa lectura, fiecare loc şi carte aşezându-se peste cele de dinainte, oamenii şi vocile contemporane venind ultimele în această construcție. Şi trebuie să înceapă şi să se termine în Grecia, uşa din spate a Europei: cu Mistra şi Corfu. Este modul prin care Europa – cea care a fost şi cea care mai este încă – mi se va dezvălui mai bine.

În a treia absidă din dreapta Agostino di Duccio a sculptat zeii păgâni şi semnele zodiacului – Diana, Saturn, Mercur, Ganimede, şi aşa mai departe; ca şi cum Agostino, asemenea lui Pound, a fost obsedat de ilustrarea, prin opera sa artistică, a întregii cunoaşteri clasice. Fiind imediat după Crăciun, această absidă păgânizată este ocupată de o scenă a Naşterii Domnului, cu paie acoperind complet podeaua ca în iesle şi cu statuile improvizate, stridente, ale Magilor grupate în jurul unui prunc Isus de plastic. Arunc o privire spre absida renovată, unde atârnă un magnific crucifix al lui Giotto din secolul al XIV-lea. Aici, în semiîntuneric, este Europa, în care lumea greacă şi cea romană au dat naştere creştinismului. Iar creştinismul, într-o formă diluată, naivă şi kitsch – aşa cum o demonstrează şi această scenă a Naşterii – este în continuare o ancoră pentru aceste societăți seculare, profund nesigure de sine însele. Secularismul, în loc să contrazică moştenirea creştină, duce mai degrabă la rezistență împotriva imigranților musulmani care îşi practică deschis credința. Cu alte cuvinte, decadența morală a lui Pound – pasiunea sa pentru estetică, deseori fără un scop mai înalt – nu semnalează un sfârşit al valorilor religioase pe pământul exilului său. Europa, lovită de valurile demografice şi culturale venind din Afro-Eurasia, anticipate de cosmopolitismul literaților modernişti, are totuşi nevoie de o credință mai puțin restrictivă decât naționalismul de modă veche.

Găsesc o altă carte în micul meu rucsac, la fel de uzată, veche de jumătate de secol. *Europa: Evoluția unei idei* este un eseu amplu al lui Denys Hay, un erudit britanic de la Universitatea din Edinburgh, care a murit pe la mijlocul anilor 1990. A fost prima oară publicată în 1957. Deoarece comparația este instrumentul de bază al erudiției, singura modalitate de a scăpa de monotonia asurzitoare a comentariilor critice este să compari şi să pui în contrast propriile rânduri cu scrierile celor care au pus întrebări similare într-un moment istoric anterior. Astfel, găsesc prospețime în ceea ce este vechi şi uitat, chiar dacă, ulterior, oamenii de ştiință au modificat sau au contrazis unele dintre aceste idei. Până la urmă, ceea ce este în pământ e mult mai interesant decât ceea ce este la suprafață şi evident tuturor. Doar ruinele pot pune în context ceea ce este la suprafață. Aşa că citesc, în această biserică, părți din mica nestemată care este cartea lui Hay.

Unitatea europeană (sau, mai bine zis, însuşi conceptul de identitate europeană), scrie

Hay, îşi are începutul rudimentar în noţiunea de Creştinătate medievală, personificată de *Cântecul lui Roland*, din secolul al XI-lea, o „inevitabilă opoziţie“ la Islam, care va culmina în curând în Cruciade. El prevestea tensiunile religioase şi culturale din Europa şi, în mod particular, din Franţa de azi. Creştinătatea, deşi indica o „totalitate“, o civilizaţie completă (aproape) şi, de aceea, o uniune psihologică, era în acelaşi timp o idee foarte „nesigură“, odată ce clarifica diferenţa faţă de lumea musulmană vecină şi pericolul perceput din partea acesteia. (Astfel s-a născut conceptul de „orientalism“ al lui Edward Said.)

Mai târziu, explică Hay, unitatea religioasă s-a pierdut din cauza schismelor din Biserică – politice şi de altă natură. Aceasta n-a contat însă, deoarece, într-un sens larg, însăşi ideea de a fi creştin se identifica deja geografic cu subcontinentul european, mai ales după ce imperiul creştin-ortodox al Bizanţului a pierdut Asia Mică în favoarea turcilor musulmani în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, aducând astfel pericolul islamic şi mai aproape. Imperiul Otoman va cuceri mare parte din Balcani, de la marginea subcontinentului european. Toate acestea au dus la progresul conceptului de identitate europeană, deoarece înaintarea otomană a contribuit la sentimentul de cetate asediată şi la teama europenilor:[4] un cuvânt care de atunci a început să fie folosit interschimbabil cu cel de creştin, pentru că a fi unul însemna a fi şi celălalt, chiar şi fără unitatea odată asociată cu papii Evului Mediu Timpuriu. Comparaţia cu vecinii din Est i-a făcut pe europeni să vadă ce au în comun. „Papalitatea putea negocia cu turcii otomani, Francisc I putea să se alieze cu sultanul“, scrie Hay, „dar strigătul universal de disperare la pierderea Rhodosului în 1522 şi bucuria generală provocată de victoria lui Don Juan la Lepanto în 1571 – împotriva sultanatului otoman – indică o profundă conştiinţă a unităţii şi a rolului Creştinătăţii“.[25]

Dincolo de teama de turci şi sarazini, Renaşterea va aduce cu sine conştiinţa existenţei altor continente (în special Asia şi Africa, aşa cum o demonstrează poezia lui Ronsard sau marele roman al lui Cervantes), conştiinţă care va însufleţi ideea de Europa, prin comparaţie. Astfel că, în timp ce „vitalitatea Creştinătăţii […] va mai continua şi în secolul al XVII-lea“, continuă Hay, termenul va intra încetul cu încetul „în letargia cuvintelor arhaice“, iar Europa va deveni, în schimb, „simbolul necontestat al celei mai cuprinzătoare apartenenţe umane“. Pentru cei perspicace, însuşi secularismul statelor Renaşterii Târzii şi ale epocii premoderne va fi un pretext pentru filozofi precum Machiavelli, Montesquieu şi Voltaire de a afirma superioritatea Europei faţă de alte continente la acel moment. Europa va fi văzută şi ca un bastion împotriva despotismului ilustrat cel mai bine de Rusia.[26]

În timp ce a existat speranţa că Creştinătatea se va extinde în lumea întreagă, Europa, limitată geografic, a ajuns să însemne „mai mult o regiune decât un program“, scrie Hay.[27] Şi cum epoca premodernă a făcut loc celei moderne – şi lăsând la o parte catastrofalul Lung Război European dintre 1914 şi 1989 – Europa a devenit, la începutul secolului XXI, modelul de viaţă prosperă şi respectare a drepturilor omului, obţinând pentru scurt timp o recunoaştere universală pe care Creştinătatea n-a avut-o niciodată şi nici n-o va putea avea vreodată.

Cartea lui Hay pune această întrebare:

Europa a evoluat de la creştinism spre secularism fără a pierde vreodată sentimentul superiorității sale. Dar cum criza europeană – datoriile, refugiații, pandemia – s-a adâncit în epoca noastră postmodernă, amenințând tocmai această stimă de sine, europenii se vor confrunta cu stagnarea şi chiar declinul relativ față de alte continente. Poate căutarea de sine, care va decurge din acest declin, să îi conducă înapoi, după un timp, la o credință fervență în creştinism, o credință care reprezintă moştenirea supremă a Greciei şi Romei? Se poate ca arta din Tempio Malatestiano să reprezinte viitorul în acelaşi timp ca şi trecutul?

Acestea sunt marile întrebări care vor necesita lectură după lectură, conducând la considerații mai adânci. Ca să aibă înțeles, o călătorie care este orizontală, de la un oraş la altul, trebuie să fie şi verticală, de la o idee la alta. Astfel de explorări ne vorbesc nu doar despre trecut – sau despre viitor, aşa cum evoluează el din trecut – dar şi despre noi înşine. În acest mod, singurătatea poate fi o revelație.

Îmi place să simt cartea răscitită şi ferfeniță a lui Hay în mâinile mele. E aproape ca un talisman. Ceea ce e necunoscut poate fi o sursă de autocunoaştere: ceva ce mulțimea încă n-a descoperit. Dar există şi vanitate în mândria descoperirii unei cărți vechi. Şi asta pentru că a-l accepta pe Hay ca autoritate supremă înseamnă să respingi decenii de cercetări recente care i-au nuanțat viziunea, arătând, spre exemplu, cum prodigioasele legături comerciale dintre musulmani şi creştini au continuat şi chiar s-au extins în urma cuceririi islamice a Africii de Nord, astfel că separarea dintre Creştinătate şi Islam n-a fost atât de completă precum o sugerează Hay, în ciuda propriilor rezerve şi condiționări.

Micul meu rucsac e plin până la refuz: conține, de asemenea, notele altor cărți citite, relevante pentru gândurile mele şi pentru locul în care mă aflu acum. Şi, înainte de a părăsi această biserică, mai am de luat în considerare o carte – notele mele pe marginea cărții *Mahomed şi Carol cel Mare*, opera marelui istoric belgian Henri Pirenne, publicată în 1937, la doi ani după moartea sa. Pirenne spune o poveste paralelă cu cea a lui Hay, pe care l-a influențat, fără îndoială. „Dintre toate trăsăturile acelei uimitoare construcții umane, Imperiul Roman“, îşi începe strălucita expunere Pirenne, „cea mai izbitoare […] rămâne caracterul său mediteraneean“. Şi, continuă Pirenne, chiar şi după colapsul Romei în Apus, Roma din Răsărit (Bizanțul) a reuşit să domine Mediterana până la începutul secolului al VII-lea. Dar cucerirea arabă, care va înlocui latina cu araba în Africa de Nord – țărmul de sud al Mediteranei gravitând, în timp, spre Bagdad – a pus capăt acelei lumi clasice. Germanismul şi imperiul lui Carol cel Mare vor apărea în nordul Europei ca o consecință a divizării Mediteranei, chiar dacă „oraşele maritime ale Italiei au profitat […] de mereu crescânda prosperitate a țărilor musulmane“, şi chiar dacă comunitățile de greci, creştini copți, nestorieni şi evrei au supraviețuit şi prosperat în cadrul noii civilizații a Islamului.[28] Pe scurt, *Europa* nu s-a creat pe sine însăşi şi atât, ci a fost în aceeaşi măsură creată şi de alte popoare, precum şi de migrațiile istorice.

Pirenne evidențiază, cu profunzime delectabilă, nu doar erodarea puterii maritime bizantine, dar şi excepțiile de la divizarea Mediteranei, care este tema centrală a cărții sale: spre exemplu, ca atunci când venețienii vindeau arabilor sclavi vorbitori de limbi slave, ca parte a unui comerț atotcuprinzător. Ca toate teoriile îndrăznețe ale istoriei şi ştiințelor

sociale, cele ale lui Hay şi Pirenne au devenit ţinte ale atacurilor erudiţilor de mai târziu, în drumul lor spre construirea noilor teorii: aşa avansează cunoaşterea. Reiese că viziunile lui Hay şi Pirenne erau prea categorice, mai ales că civilizaţia musulmană a contribuit la păstrarea moştenirii clasice a grecilor şi romanilor în timpul Evului Mediu, un alt exemplu de întrepătrundere a civilizaţiilor, care erodează bariera dintre Est şi Vest. Rămâne de admirat calitatea literară, chiar excentrică, a acestor cărturari de demult, accentuându-le strălucirea. Ei sunt mai aproape, ca spirit, de eruditele scrieri de călătorie ale lui Patrick Leigh Fermor, precum *Mani* (1958) şi *Roumeli* (1966), decât de producţia specializată a universitarilor de azi.

Părăsesc biserica şi merg în jurul clădirii, către stânga. Acolo se află sarcofagul filozofului neoplatonician grec Georgios Gemistos Plethon, exact unde mi-a spus odată Leigh Fermor că-l voi găsi: sub un arc al zidului exterior, complet expus către stradă. Un autobuz trece azi la doar câţiva paşi de această bucată veche de istorie. Caldarâmul cu nuanţele sale funebre sclipeşte în ploaie. Peste drum de biserică şi sarcofag sunt magazine de accesorii vestimentare ale căror vitrine sunt asemănătoare unor expoziţii, cu eşarfe de mătase şi cizme de piele expuse pe manechine. Bărbaţi şi femei trec ţinând umbrele. Poartă paltoane de iarnă strânse pe corp, în somptuoase nuanţe pământii, cu gulere evazate, amintindu-mi de personajele din picturile veneţiene ale lui John Singer Sargent de la începutul anilor 1880, ale căror haine, deşi ponosite, îi evocă pe curtenii Renaşterii. Trebuie să te îmbraci cu atenţie când vii în Italia, mai ales în afara sezonului.

Intru într-o cafenea modestă. O mulţime de băuturi fine se reflectă în oglinzile iluminate, care sunt montate în spatele unor rafturi strălucitoare de lemn. Dincolo de barul de marmură se află câteva mese rotunde acoperite cu feţe de masă de brocart. Fotografii alb-negru evocând scene din filme de după război decorează pereţii. Aromele intense, îmbătătoare, de cafea şi patiserie denotă civilizaţie la fel de mult ca orice muzeu. Două doamne în vârstă, cu bastoane, se ridică şi-şi plătesc băuturile. Şi ele poartă pantaloni negri mulaţi, pălării negre pe cap şi arată frumos. Intră un cuplu. Sunt foarte bătrâni. Femeia poartă o haină de blană peste rochie, iar bărbatul un elegant sacou sport de culoare gri cu o cravată roz şi o eşarfă. Comandă espresso-uri duble şi răsfoiesc încet ziarele. S-au gătit anume pentru această ocazie. Aceasta este o cultură care a evoluat profund de-a lungul istoriei şi s-a născut din acelaşi trunchi ca şi calcarul sculptat din interiorul bisericii. Părăsind Tempio nu înseamnă că am pierdut firul povestirii mele.

Sunt cazat la Grand Hotel. E aproape gol în ianuarie şi, de aceea, mult mai uşor de studiat (şi mai ieftin, de asemenea). A fost construit în 1908. Luminile strălucitoare ale candelabrelor se reflectă din podeaua de marmură, din coloanele masive, din tapiţeria oranj-închis. Dormitorul emană parfum din belşug. Liftul strâmt cu butoane ruginite contribuie la impresia de lux de modă veche. „Rimini“, spune ghidul Baedeker din 1909, „anticul *Ariminum*, unul dintre oraşele umbrilor, a devenit colonie romană în 268 î.Cr., fiind fortăreaţa de frontieră a Italiei în direcţia Galiei şi punctul terminus al *Via Flaminia*. Oraşul a fost extins şi înfrumuseţat de către Iulius Cezar şi Augustus. În timpul Exarhatului (bizantin) a fost cel mai nordic dintre cele Cinci Oraşe Maritime […], iar în 359 s-a ţinut aici un Conciliu împotriva arianismului“[29]. Rimini, aflat la intersecţia

drumurilor din Italia de Nord şi de Sud, a fost un punct de întâlnire al tuturor armatelor, de la cele ale Romei antice, trecând prin războaiele gotice, până la cel de-al Doilea Război Mondial. Regizorul Federico Fellini s-a născut în această staţiune adriatică, şi fotografiile cu el împânzesc holul hotelului.[5] Spre nord-est se află Alpii Iulieni, prin ale căror pasuri au trecut vizigoţii, hunii şi lombarzii, în timp ce, peste mare, se întrezăreşte Levantul. Pentru Rimini s-au luptat Statele papale de la sud şi oraşele germanice de la nord. Aici se afla inima Europei, la fel de mult ca în oricare altă parte, şi e un loc potrivit pentru a-mi începe călătoria.

Acum, dincolo de uşile cu geamuri de sticlă ale holului, valurile se ivesc din ceaţă, iar marea freamătă în apropierea măsuţelor de cafea care stau în ploaie. Nimic nu evocă mai bine dezolarea şi nu îţi trezeşte mai puternic amintirile decât aceste mese goale în perioada din afara sezonului.

Tocmai am realizat că, exact acum patruzeci de ani, în 2 ianuarie 1976, eram în Sfax, călătorind spre sud de-a lungul coastei tunisiene în drum spre Sahara, plimbându-mă prin piaţa locală, situată în interiorul zidurilor medievale ridicate de Aghlabizi. Îmi amintesc, din jurnalul meu, cum grupuri compacte de tineri cu „ochi flămânzi“ şi „mustăţi transpirate“ dădeau din coate şi se îmbulzeau în cafenele, neavând nimic de făcut toată ziua, fără nici o femeie de vârsta lor prin preajmă. M-am simţit atât de departe de Europa atunci, într-o societate reprimată sexual şi răvăşită de şomaj, subjugată de un dictator. Mediterana era, la acel moment dat, un vast pământ al nimănui aflat între ţărmurile sale de nord şi de sud. Azi dictatorul s-a dus, iar Europa este destinaţia tineretului din Africa de Nord şi Levant. Sfax, la o mie de kilometri sud de Rimini, nu mai pare atât de departe. Mediterana a început să aibă o coerenţă clasică fluidă în detrimentul Europei.

Acum patruzeci de ani, am văzut viitorul Europei, doar că nu mi-am dat seama. Atunci, la douăzeci de ani, am fost incapabil să procesez ceea ce vedeam şi experimentam. Acei tineri, în haine occidentale ponosite, desprinzându-se de o cultură şi neputând intra într-alta – căliţi astfel de mânie şi frustrare – nu se încadrau în nici o categorie pe care să o pot identifica cu ajutorul cărţilor de istorie, ştiinţe politice şi călătorie. Şi astfel, mi-am spus, ce vedeam nu era important, doar o hipersensibilitate a mea, tocmai în momentul în care astfel de tineri pregăteau soarta unui Orient Mijlociu tumultuos, un Orient Mijlociu care, la rândul său, va fi reintegrat Europei prin migraţie şi prin terorismul propagat de extremişti. Dar, neavând avantajul unei educaţii profesionale şi a pregătirii date de o şcoală postuniversitară, a trebuit să găsesc singur o explicaţie acestor chestiuni, adunând astfel de imagini, una după alta, de-a lungul anilor. Cu cât învăţam, cu atât deveneam mai conştient de propria ignoranţă şi autodidacticism. Doar spre sfârşitul vârstei mijlocii am început să mă simt confortabil intelectual în pielea mea, încrezător că, uneori, cele mai corecte şi mai revelatoare explicaţii rezultau din a vedea ce se întâmplă chiar sub ochii tăi, în timp ce călătoreşti. Viitorul, am aflat, este deseori pregătit de ceea ce nu poate fi menţionat sau admis într-o companie selectă. Viitorul zace înăuntrul tăcerilor.

Văd semne ale bunăstării peste tot în Rimini, şi totuşi ştirile de ultimă oră despre criza politică şi economică din Europa prevestesc dezastrul, care în curând va fi accentuat de coronavirus. În plus, chiar şi ştirile de ultimă oră ascund un adevăr istoric problematic, pe

care puțini îl admit, dar pe care eu îl cunosc din amintirile mele din Sfax şi din restul sudului Tunisiei.

Ceea ce nu spun ştirile este că stabilitatea şi prosperitatea ce a rezultat din ea în cele două treimi de secol de după cel de-al Doilea Război Mondial, aveau nevoie, în parte, de izolarea față de vecinătatea apropiată. Uşa Europei spre Orientul Mijlociu a fost închisă timp de jumătate de secol de către statele-închisoare ai căror dictatori-gardieni îşi țineau popoarele în frâu. În mod particular, regimurile diverşilor oameni-forte din Irak culminând cu Saddam Hussein, al familiei al-Assad în Siria (mai ales bătrânul Assad) şi al lui Muammar al-Gaddafi în Libia s-au suprapus peste deceniile fericite ale Europei. Marele istoric francez al secolului XX Fernand Braudel nota că Mediterana nu era frontiera de sud a Europei; aceasta era, din punctul său de vedere, marginea deşertului Sahara, unde caravanele migratoare se adună acum pentru un influx demografic pe termen lung spre Europa însăşi şi unde, acum patruzeci de ani, am văzut grupuri de tineri precum cei din Sfax.

Da, totul aici, în Rimini – cafeneaua, magazinele de haine şi accesorii, opulența generală, de la hainele de blană omniprezente şi ramele de designer ale ochelarilor de soare până la luxuriantele protecții de lână în carouri ale câinilor –, este rezultatul relativei separații culturale şi demografice a Europei de Orientul Mijlociu musulman din proximitate; ceva ce merge înapoi în timp până la începuturile Creştinătății însăşi, şi care, după complicate procese istorice de-a lungul secolelor, cu toate contradicțiile şi subtilitățile lor, a ajuns să aibă un fundament formal din punct de vedere geopolitic în timpul Războiului Rece şi după aceea. Da, au existat muncitori-oaspeți, mai ales din Algeria şi Turcia, şi tensiunile sociale, abia ținute sub control, create de ei. Dar vecinătatea apropiată din Africa de Nord şi din Levant era mult mai departe atunci decât este acum.

De-a lungul istoriei, coerența Europei creştine a fost un produs parțial al opoziției față de lumea islamică, oricât de ipocrită a fost această opoziție, date fiind contactele comerciale continue şi falsul sentiment de superioritate. Dar, împreună cu opoziția a venit şi relativa separație fizică de societatea musulmană, o separație care se dizolvă de ani de zile prin globalizare şi colaps statal.

S-ar fi întâmplat Renaşterea dacă islamul ar fi pătruns mai departe spre nord de Spania şi Sicilia? Civilizația musulmană medievală, peste măsură de briliantă, ar fi schimbat irevocabil cursul dezvoltării politice şi culturale a Europei, poate în mai bine. Sau în mai rău. *Principele* lui Machiavelli, care proclama inventarea politicii seculare desprinse de fatalismul Bisericii Romano-Catolice – şi care a fost elementul fondator al *rațiunii de stat* a lui Richelieu –, n-ar fi putut fi conceput decât într-o Europă depăşind feudalismul şi continuând să redescopere plenar valorile păgân-seculare ale Greciei şi Romei. Într-adevăr, oraşele-state italiene au fost ele însele incubatoare nemiloase de excelență – politică, militară şi artistică – ilustrată de Machiavelli însuşi, de Sigismondo Malatesta şi de Angelo di Duccio.

Desigur, sunt mulți alți factori de luat în considerare, pe lângă dezvoltarea şi articularea Creştinătății în opoziție cu Islamul. De-a lungul Războiului Rece, de exemplu, America a plătit factura securității europene astfel încât aceste societăți şi-au permis construirea generoaselor state sociale. America a protejat Europa de Uniunea Sovietică, al

cărei haos intern în deceniul de după destrămarea sa n-a afectat prea mult Europa. Dar acum, împreună cu milioanele de imigranți din Orientul Mijlociu şi Africa, semiasiatica Rusie amenință să submineze încet Europa, întocmai cum s-au temut unii dintre filozofii epocii moderne timpurii.

Realizez că tot ceea ce văd aici este atât de frumos – erotic, chiar. E ca un paradis.

Dar există o undă de amărăciune, ce vine de dinainte de erupția pandemiei de COVID-19. Ca şi cum ceea ce văd pe străzi sau în cafenele este deja de domeniul trecutului.

Ce este Europa? mă întreb. Unde începe şi unde se termină? Şi ce va deveni?

Întrebările devin clare acum. La Rimini am început o călătorie interioară al cărei final nu-l pot încă prevedea.

---

3. Cartea lui Stokes este, prin stilul şi temele abordate, impregnată de spiritul poundian. Donald Davie, *Ezra Pound: Poet as Sculptor*, Oxford University Press, Oxford, (1964) 1968, pp. 127–131 şi 155–156. (Notele de subsol marcate cu asterisc aparțin autorului.)

4. Unii cronicari credeau că doar amenințarea pe care o reprezenta Persia pentru Imperiul Otoman a salvat Europa de otomani. Bernard Lewis, *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*, Oxford University Press, New York, 2002, p. 9.

5. Grand Hotel este fundalul câtorva scene din capodopera lui Fellini, *Amarcord*.

2. RAVENNA
Cum au modelat Theodoric şi Dante Vestul

Plecând spre nord de la Rimini, privesc pe fereastra trenului la oraşele de coastă neîngrijite şi neinteresante, fiecare prelungindu-se în următorul, toate semipărăsite în perioada din afara sezonului. Continuă să plouă torenţial. Precum semiîntunericul bisericilor, vremea rea predispune la interiorizarea gândurilor. E un peisaj aproape abstract, ca şi cum cerul s-ar fi mutat înăuntru, sub luminile muzeului. O atât de mare parte a lumii postmoderne nu este nici sat, nici oraş, ci o anulare a ambelor.

Trenul este un simbol popular în Europa, la fel cum este „marea“ pentru englezi sau „pădurea în marş“ pentru germani, pentru a-l cita pe Elias Canetti.[1] Trenul este însăşi Modernitatea cu majusculă: el completează unitatea logistică a continentului, care a început cu mişcarea de du-te-vino a armatelor napoleoniene. Trenul este cafeneaua mobilă, definit pe vremea călătoriilor mele din tinereţe de vechile compartimente unde şase străini se înghesuiau împreună: trei cu trei stând faţă-n faţă, cu genunchii aproape atingându-se, ca în filmele de epocă. Călătorii erau din ţări diferite, din oraşe diferite, de vârste diferite şi din medii diferite. Intimitatea temporară forţa o conversaţie lejeră, atemporală, în epoca de dinaintea telefoanelor mobile. Trenul, cucerind distanţele, crea iluzia posibilităţilor. Staţiile de gară, cu coloanele de fier şi aerul încărcat de particule, constituiau fundalul pentru transferuri şi separări în mijlocul fuioarelor de aburi care se ridicau de sub vagoane. Trenurile au fost martorii istoriei. Evreii au mers spre lagărele de concentrare cu trenul. Nu sunt oare şinele convergente de cale ferată un simbol al Holocaustului? Armatele europene s-au deplasat spre front în trenuri; Lenin s-a întors din exil într-unul. Trenul este punctul de întâlnire al celor mai inimaginabile orori, dar şi al *traiului bun*. Trenul a unificat sistemul european de state şi a fost utilizat chiar şi de imigranţii musulmani în călătoriile lor disperate. Trenul rămâne un simbol al puterii statului, în acelaşi fel în care, în America, automobilul simbolizează autonomia şi singurătatea individului. Graba, forfota şi anxietăţile plecării dispar odată ce roţile se pun în mişcare. Trenul este locul perfect pentru a gândi şi a citi.

Chiar şi doar o zi de călătorie constituie un moment de luciditate care sparge mecanismele apăsătoare ale rutinei zilnice, făcând puţin mai dificil să te minţi singur. Călătoresc pentru a nu fi înşelat. Camus scria: „Am realizat […] că un om care a trăit fie şi pentru o singură zi ar putea supravieţui cu uşurinţă o sută de ani în închisoare. Ar avea destule amintiri pentru a nu se plictisi“[2]. Mult exagerat, probabil, dar nu dacă acea zi a fost una de călătorie.

Ce este viaţa omului, de fapt? Ani de trudă şi de muncă, umbriţi de câteva accidente

sau acțiuni neintenționate pentru care, oricum, trebuie să ne asumăm responsabilitatea, şi care ne definesc? Iar dacă este într-adevăr aşa, accidentele ne definesc pentru că ne surprind în cea mai rea, sau mai nenorocoasă, ipostază a noastră. Mă gândesc la nepretenționsa şi eleganta caracterizare a lui Boethius de către Henri Pirenne:

> Boethius, născut la Roma în 480, făcea parte din distinsa familie Anicii. Consul în 510, a devenit ministru al lui Theodoric şi i s-a încredințat misiunea de a reforma sistemul monetar. A fost executat în 525 pentru intrigile sale cu bizantinii. L-a tradus pe Aristotel, iar comentariile lui au influențat gândirea Evului Mediu; a tradus *Isagoga* lui Porfir şi opere ale muzicienilor şi matematicienilor greci. La sfârşit, în închisoare, a scris *De consolatione philosophiae*, în care creştinismul era amestecat cu morala stoică romană. A fost un om de o mare distincție spirituală, un gânditor.[3]

Şi totuşi, pentru o singură eroare de judecată, Boethius a fost torturat şi executat, viața sa fiind întruchiparea nenorocului. Gibbon îi acordă generos câteva mii de cuvinte, lăudându-i erudiția şi harul literar, dar îl foloseşte ca exemplu pentru a arăta cum cuvântul „fericit“, aplicat vieții omului, este un „epitet precar“, pentru că nu se ştie niciodată cum se va termina totul.[4]

Ce e păcatul? mă întreb. (Călătoria este precum statul treaz noaptea, când astfel de întrebări te iau cu asalt.) Nu poate fi păcat când trăieşti la înălțimea propriilor standarde. Dacă ajungi la bătrânețe înainte de a te simți împlinit şi bine cu tine însuți, aceasta poate însemna că îți regreți tinerețea şi vârsta mijlocie – nu în întregime, nici chiar o mare parte din ele, dar câte ceva. Regreți că eşti persoana care eşti. Desigur că ai avut realizări şi ți-ai apărat credințele, oricât de nepopulare ar fi fost ele, dar tu însuți eşti un ratat. Nu există soluții, nu există salvare. Vrei ceea ce vrea toată lumea, să fi fost în tinerețe tot atât de înțelept şi de matur pe cât te crezi acum. Vrei să fii ca Cehov, care la douăzeci şi nouă de ani putea să-şi imagineze nostalgia unui bătrân în pragul morții, observându-şi soția „delăsătoare“, „stângace“ şi „morocănoasă“ – şi realizând într-un moment de revelație toate transformările acesteia din cea care a fost odată tânăra zveltă şi pasionată de care se îndrăgostise.[5] Am ajuns să ştiu ceea ce ştia Cehov la douăzeci şi nouă de ani despre a îmbătrâni abia când eram la mijlocul anilor mei şaizeci (chiar dacă talentul său artistic mi-a rămas inaccesibil). Şi pentru că nu există salvare, există doar confesare.

„Nu folosi opium, pune doar sare şi oțet în rănile sufletului“ pentru a atinge un nivel înalt de conştiință, scrie filozoful spaniol Miguel de Unamuno la începutul secolului XX. Într-adevăr, „suferința este seva vieții şi originea personalității“[6].

Călătoria ar trebui să-ți cultive o capacitate de discernământ care să te facă un om mai bun, iar, în cazul meu, un scriitor mai bun – poate un scriitor care să facă mai mult bine, arătând o cale de ieşire dintr-un întuneric aparent de nedepăşit. Maturitate înseamnă să nu mai crezi în tine însuți, dar să-ți păstrezi credințele fundamentale, produs al deceniilor de experiență.

Câteva străzi mai încolo de la gară, vraja acestui oraş se pogoară asupra ta ca o aromă puternică. Ravenna, chiar sunetul numelui – trei silabe fluide, sobre – evocă un rubin prăfuit. Ravenna constituie o ideogramă a Antichității Târzii, într-un grad mai mare decât

orice alt oraş. Între 400 şi 751, oraşul a trecut de la împărații romani la regii ostrogoți, apoi la guvernatorii bizantini. Cuvântul Ravenna însuşi este ca un sunet dintr-unul din cele mai savuroase *cantos*-uri ale lui Ezra Pound. T.S. Eliot a scris un poem în franceză despre el, *Lune de Miel* (*Luna de miere)*. Acesta descrie doi călători din regiunea centrală a Statelor Unite, devorați de goangele din pat în timp ce zac treji în hotelul lor, suferind din cauza căldurii verii, ignorând complet existența unei astfel de „bijuterii“ bizantine precum bazilica Saint Appolinare din Classe, aflată la mai puțin de o milă depărtare – o bazilică vestită pentru „coloanele sale având capiteluri decorate cu frunze de acantă, bătute de vânt“[7]. Mă gândesc la războinicul lombard din povestea lui Jorge Luis Borges, care a dezertat din propria armată pentru a apăra Ravenna, oraşul pe care-l asedia – datorită priveliştii „chiparoşilor şi marmurii“, a „statuilor, templelor, grădinilor […] capitelurilor şi frontoanelor“, toate însemnând pentru el *ordine*, un oraş, un organism, constituind revelația a ceva mai înalt decât tot ceea ce trăise el până atunci; pentru că există spiritualitate în triumful civilizației.[8]

În Bagdad, în Teheran, în Calcuta, în Hanoi, locuri din care, decenii la rând, am corespondat ca jurnalist şi care au, fiecare, propriul farmec, am visat mereu să vizitez într-o zi Ravenna – mai ales scrierile istoricului de la Princeton Peter Brown m-au inspirat să absorb fuziunea dintre artă şi misticism înainte de a fi complet devorat de bătrânețe.

Ravenna, care a stăpânit Veneția pentru câțiva ani în secolul al VIII-lea, se află azi câțiva kilometri în interior față de Adriatica, deşi, în vremea Romei şi Bizanțului, se afla pe coastă, la marginea sudică a Deltei Padului. De fapt, era o „lagună presărată cu insule, după tiparul venețian“, făcând-o „practic de necucerit“, după spusele istoricului John Julius Norwich.[9] Se pare că Ravenna a fost fondată în primul secol înainte de Cristos de către împăratul Augustus, care a lărgit portul pentru a-l folosi ca bază împotriva piraților. Iulius Cezar a înnoptat în zonă înainte de a trece Rubiconul şi de a dezlănțui războiul civil. Ravenna ajunge treptat în centrul istoriei când Imperiul Roman de Apus se destramă şi barbarul Odoacru – iar, mai apoi, ostrogotul Theodoric – reimpun, într-o oarecare măsură, ordinea. Dar data cea mai importantă rămâne martie 540, când armata bizantină a lui Belizarie capturează oraşul de la ostrogoți, pretextul acestei expansiuni spre vest fiind asasinarea fiicei lui Theodoric, Amalasuntha, care ceruse ajutor împăratului Iustinian. Bizantinii – greci care-şi spuneau romani – au preluat un oraş ce nu cunoscuse ciuma şi devastările Războiului Gotic care a produs atât de multă pagubă în peninsula italiană. Această preluare a pregătit terenul pentru construirea celor mai mari monumente ale Ravennei – scopul călătoriei mele.

Ravenna este o bijuterie bizantină cu arce în plin cintru din cărămidă, având toate subtilitățile şi nuanțele unei frunze de toamnă. Cu magazinele sale elegante, cu coloanele subțiri de piatră şi marmură susținând arcade, în interiorul zidurilor de cărămidă îngălbenită, cu țiglele sale întunecate, cu campanile fosilizate având domuri rotunde şi aplatizate, cu sarcofagele acoperite de muşchi sub chiparoşi, Ravenna este plăcută datorită modului în care-şi etalează rafinamentul dat de trecerea timpului şi estomparea culorilor.

În ploaia de iarnă, străzile sunt pustii şi predispun la meditație. Ravenna este la fel de potrivită ca o mănăstire pentru aceasta. Mausoleele şi bisericile bizantine sunt asemănătoare celor din Atena şi Istanbul, cu diferența că sunt plasate într-un decor

elegant, tipic italienesc, armonios proporționat, în locul unuia pierdut în zgomotul şi vastitatea junglei urbane. Mă simt, de asemenea, ca în centrul Sofiei, ea însăşi o capodoperă bizantină tăcută, în timpul înghețului comunist.

Privind pe geamul camerei mele de hotel, văd un acoperiş care a îmbătrânit frumos. Este mucegăit, roşu-ruginiu, cu țigle conice. Deasupra acoperişului este un mic coş alungit din cărămizi foarte subțiri, care culminează în trei arce, încununat de un acoperiş propriu, făcut din aceleaşi țigle de lut. Arhitectura modernă, folosind metale şi plastic care provin de nicăieri şi de pretutindeni, a pierdut marca localizării şi identității. Dar, privind la micul coş, ştiu unde mă aflu. Acest coş e semnătura perfectă atât a Bizanțului, cât şi a Mediteranei. Coşuri precum acesta, comune în Ravenna, evocă procesul însuşi al devenirii istorice.

Studiez o hartă a Europei din anul 69 d.Cr., cuprinsă în *Antologia Oxford a literaturii romane*.[10] Această hartă mă inspiră, prin ilustrarea unității țărmurilor mării şi sugestia de pace ce vine odată cu ea. Italia şi Dalmația sunt parte a aceleiaşi lumi politice ca şi Cartagina şi Cirenaica; la fel sunt, în sensul acelor de ceasornic, insulele Egeei, Fenicia şi Delta Nilului. Pentru că Imperiul Roman la acel moment istoric cuprindea întregul bazin al Mediteranei, împreună cu Iugoslavia, Franța, Țările de Jos, Anglia şi Iberia – întreaga Europă, cu alte cuvinte, mai puțin Europa Central-Răsăriteană şi Scandinavia, care sunt redate spațial ca parte a penumbrei barbare a Eurasiei. Mediterana, sub dominația romană, apare la fel cum a surprins-o marele geograf şi istoric francez al secolului XX, Fernand Braudel: un liant, mai degrabă decât un obstacol, cu Sahara funcționând ca adevărata frontieră de sud a Europei. Conceptul lui Braudel, aşa cum indicam şi eu mai înainte, este în acelaşi timp antic şi postmodern, dată fiind criza imigranților maritimi din deceniul al doilea al secolului XXI. Prea mult timp Europa s-a autoiluzionat că este protejată de frământările din lumea în curs de dezvoltare de către bariera Mediteranei.

Pax Romana, aşa cum o ilustrează această hartă, a fost o perioadă de relativ calm şi stabilitate în Mediterana luată în sens larg. Chiar şi la 200 d.Cr., Imperiul Roman continua să existe în umbra recent decedatului împărat şi filozof Marcus Aurelius – un timp când, după istoricul Peter Brown, „un grup remarcabil de conservatori credincioşi“ ofereau ordine lumii.[11] Dar, în următorii cinci sute de ani, totul avea să se schimbe.

La 700 d.Cr., Imperiul Roman dispăruse de pe hartă în Apus, Imperiul Persan al Sasanizilor fusese eradicat din Orientul Apropiat, Europa devenise creştină, iar Orientul Apropiat şi cea mai mare parte a Nordului Africii, musulman. Eretici şi sectanți creştini, săraci, needucați şi extremişti – donatişti, pelagieni, maniheeni, călugări agitatori şi aşa mai departe – s-au dispersat în jurul Mediteranei, deseori terorizând şi arzând sinagogi şi temple păgâne, înainte de a fi ajunşi din urmă în Africa de Nord de armatele arabe propovăduind o nouă şi austeră credință.[6] În acelaşi timp, triburile gotice devastau Europa, iar Asia Mică se afla în pragul unui conflict de amploare între creştinii care venerau icoane şi alte imagini sfinte şi creştinii care glorificau distrugerea lor. Brown, pe parcursul cercetării academice de-o viață, a dat un nume acestei epoci agitate în care lumea s-a întors cu susul în jos, iar conservatorii au fost marginalizați de radicali: Antichitatea Târzie.

Antichitatea Târzie, din 150 d.Cr. până în 750 d.Cr., a fost dominată de vaste schimbări civilizaționale, deşi multe nu au fost resimțite astfel la timpul lor.[7] Scriind în mod similar despre Evul Mediu care a urmat, regretatul istoric de la Oxford R.W. Southern nota: „această tăcere a marilor schimbări ale istoriei este ceva ce ne întâmpină pretutindeni.“[12] Adriatica acestei perioade este în acelaşi timp o emblemă şi o reducție concentrată a acestei vaste, dar tăcute, tranziții istorice – este plină de un tumult constant, dar trebuie să faci un pas sau doi înapoi pentru a sesiza punctele de cotitură importante. Regiunea Adriaticii oferă, într-un cuvânt, o versiune la scară redusă a unei lumi clasice în declin, completată cu lucruri de interes deopotrivă pentru pasionatul de istorie antică şi pentru analistul geopolitic, fiind în acelaşi timp şi o pildă pentru o Europă a secolului XXI care se fracturează în interior şi se dezintegrează în exterior într-o mai largă civilizație cosmopolită afro-eurasiatică cu tentă chinezească.

De aceea, concentrându-mă asupra Adriaticii, pot aprecia mai bine ceea ce se întâmplă în Europa ca întreg, fără a-mi pierde direcția. Călătoria mea este ca un seminar extins, în care cărțile şi peisajul însuşi joacă rolul profesorului (marele meu regret este că nu am avut atunci acces la exhaustiva carte a lui Judith Herrin *Ravenna: capitala unui imperiu, creuzet al Europei*, pentru că a fost publicată câțiva ani după călătoria mea).

În camera mea de hotel din Ravenna, studiez mai multe hărți ale regiunii extinse a Adriaticii. Roma a fost înlocuită de Imperiul Roman de Apus şi cel de Răsărit; apoi de către vizigoți, ostrogoți, regatul lui Odoacru şi bizantini, toți luptând pentru teritoriu; apoi, la rândul lor, de arieni şi de papalitate, deşi până în secolul al VI-lea întreaga Adriatică a fost stăpânită de Bizanț. La începutul secolului al VIII-lea, a fost împărțită între longobarzi şi bizantini, iar în secolul al IX-lea între franci şi Bizanț. În Evul Mediu, s-au impus normanzii, maghiarii şi sârbii, alături de Imperiul Romano-German, Salerno, Neapole şi Veneția; până la sfârşitul secolului al XV-lea, când Renaşterea este în plină floare, Veneția s-a opus Imperiului Otoman, în timp ce nordul Italiei era împărțit între Savoia, Milano, Genova, Mantova, Florența şi Siena, iar sudul între Statele papale şi regatul Neapolelui.

Mai târziu, toate aceste entități statale vor deveni umbre, dispărând, literalmente, în trecut. Voltaire a spus că Roma a căzut pentru că „toate lucrurile cad.“[13] Dar faptul că toate imperiile decad până la urmă, nu le face ilegitime – miracolul constă în faptul că unele au dăinuit atât de mult. Civilizația romană universală, cu păgânismul său crud, dar rațional, i.e. *conservator-magic*, a fost în final imposibil de susținut în hinterlanduri; iar căderea Romei a dus la migrații masive la scară continentală, cuplate cu pasiuni religioase şi particularism, pe care noi le asociem azi cu Antichitatea Târzie şi cu Evul Mediu Întunecat, cu întreaga lor complexitate politico-teritorială. Şi totuşi, extinderea geografică a Romei, dăinuind, aşa cum s-a întâmplat, pentru atât de multe secole, rămâne uluitoare – un domeniu imperial greu de crezut că ar mai putea fi reasamblat vreodată, sub orice formă. Doar un guvern mondial ar putea să-l egaleze sau depăşească.

Pe scurt, trecerea de la Antichitate la Antichitatea Târzie a generat o hartă mult mai confuză din punct de vedere etnic şi teritorial, cu mari schimbări care abia dacă au fost remarcate la timpul lor, deşi azi le sunt dedicate capitole întregi în cărțile de istorie. De exemplu, detronarea în 476 d.Cr. a lui Romulus Augustus de către barbarul Odoacru – un soldat creştin arian cu o vagă ascendență germanică şi hunică – este în mod tradițional

considerată ca punct final al Imperiului Roman de Apus, deşi evenimentul a provocat puţin interes pentru cronicarii din epocă – semnificaţia sa a fost înţeleasă doar mult mai târziu. Până la urmă, Odoacru, departe de a eviscera ce mai rămăsese din imperiu, a restabilit o aparenţă de ordine şi stabilitate, cucerind Sicilia de la vandali în 477 d.Cr. şi anexând Dalmaţia în 480. Adevărata ruptură cu trecutul antic s-a petrecut doar mai târziu, odată cu Războiul Gotic din anii 535–554 d.Cr., care a devastat mare parte din Italia prin foamete şi haos şi a fost imediat urmat de invazia longobarzilor în 568 d.Cr., astfel că Italia s-a aflat în război pentru aproximativ şaptezeci de ani, până în 605. Italia nu s-a mai reunificat niciodată până în epoca modernă. Longobarzii, o confederaţie germanică cu o puternică tentă ariană ce includea saxoni, gepizi, bulgari, suevi şi alţii – o hoardă fascinantă, menţionată prima oară de Tacitus – au fost adevăraţii heralzi ai trecerii de la Antichitatea Târzie la aşa-numitul Ev Mediu Întunecat.

În acest timp, centrul de greutate s-a mutat în mod vizibil de la Roma la Ravenna, acel port al Adriaticii protejat de mlaştini, care, la începutul secolului al V-lea, a înlocuit Milano ca centru al administraţiei civile romane. Roma şi Ravenna vor deveni simboluri ale Antichităţii şi, respectiv, Antichităţii Târzii – regimul pragmatic, secular reprezentat de acvila romană şi credinţa nelumească, înmiresmată de tămâie, personificată de icoana bizantină; trecutul şi viitorul, autoritatea oficială şi puterea reală, un oraş şi o epocă istorică în opoziţie cu alta, în timp ce cultura şi valorile unei epoci făceau loc pe nesimţite – dar păstrându-şi influenţa – culturii şi valorilor epocii următoare. A conduce din Ravenna însemna a te opune în mod conştient Senatului şi papilor de la Roma, iar a construi monumente în Ravenna însemna să conteşti autoritatea simbolică a Romei.

Războiul Gotic mi-a stârnit interesul încă de pe când îmi planificam călătoria cu ajutorul volumelor micuţe, cu încântătoare coperte verzi, din colecţia *Loeb Classical Library* care cuprind relatările istoricului şi martorului ocular Procopius, precum şi descrierile campaniilor persane şi vandale. Arta şi arhitectura înnegrită de fum a Ravennei m-au condus iniţial spre originea bizantină a oraşului şi, astfel, spre veritabilul miracol al stăpânirii Bizanţului aici, atât de departe de Constantinopol, pe ţărmul Adriaticii. Iar Ravenna, la rândul său, m-a condus spre Antichitatea Târzie din Italia în sens larg, iar apoi spre Războiul Gotic înregistrat de mărturiile oculare ale lui Procopius, ca sfetnic al generalului bizantin Belizarie. Secolele şi epocile s-au şters pur şi simplu când m-am cufundat în naraţiunea clară şi de o sensibilitatea aproape modernă a multor pasaje din textul lui Procopius. Deşi diferenţele dintre atunci şi acum sunt profunde, asemănările sunt captivante. Îmi vine în minte imaginea decoraţiei incrustate a unei cruci de aur din secolul al IV-lea d.Cr., reprezentând portretele a trei membri ai unei familii, ale căror expresii şi ţinută sunt izbitor de contemporane, atemporale.[14] Ochii şi trăsăturile lor sunt vii, aproape că mi-i pot imagina vorbindu-mi. Lectura lui Procopius îmi dă aceleaşi trăiri.

De exemplu, Procopius documentează capturarea Neapolelui în 536 d.Cr., redând modul în care Belizarie deplânge actele de cruzime împotriva civililor în război, ceva ce putem înţelege şi noi foarte bine:

> De multe ori am fost martorul cuceririi oraşelor […]. Pentru că ei ucid pe toţi bărbaţii, de orice vârstă, iar femeilor, deşi se roagă să fie omorâte, nu le este îngăduit avantajul morţii, ci

sunt târâte pentru a fi violate şi au parte de un tratament abominabil şi demn de milă. Iar copiii, care sunt lipsiți de o îngrijire adecvată şi de educație, sunt forțați să devină sclavi ai acelor oameni care le sunt cei mai odioşi dintre toți – cei care au mâinile pătate de sângele părinților lor.[15]

Apoi avem avertismentul împotriva excesului de încredere după ce ostrogoții au părăsit Rimini în 537 d.Cr.:

Pentru că cei care, considerându-se victorioşi, sunt îmbătați de realizările lor, sunt mai uşor de distrus decât cei care au suferit o înfrângere neaşteptată, căci ei sunt mai apoi pătrunşi de frică şi de respect pentru inamic.[16]

Soarta este, şi ea, luată în considerare – cum, în ciuda „înțelepciunii" şi „priceperii" oamenilor, „există o putere divină care îi abate mereu de la scopurile lor"[17]. Până azi, întrebările legate de soartă, determinism şi factorul uman domină discuțiile militare şi de politică externă. Lecțiile Războiului Gotic sunt întotdeauna relevante. Deşi Bizanțul a triumfat în bătăliile de la mijlocul secolului al VI-lea, a pierdut bani, vieți şi mai apoi controlul strategic asupra Italiei, trebuind să se resemneze cu prezența longobarzilor în peninsulă încă înainte de zorii secolului al VII-lea. Cât de multe exemple asemănătoare există în istoria modernă, de victorii tactice şi operaționale conducând spre o înfrângere strategică!

Desigur, goții sunt în centrul dramei relatate de Procopius, mai exact ostrogoții, adică goții de Răsărit, ale căror origini se găsesc în regiunea de la nordul Mării Negre, în Ucraina de azi, un rezervor constant de popoare, incluzându-i pe sciții, sarmații şi cimerienii primului *Canto* al lui Ezra Pound.

Lunga domnie a ostrogotului Theodoric (471–526) a fost ultima perioadă de înflorire a literaturii romane în Vest. Respectul lui pentru lege şi pentru proprietatea latifundiară şi sprijinul acordat artelor au creat un nivel de libertate unic pentru acea epocă şi au atras creştini şi refugiați păgâni din Răsărit şi evrei din Neapole şi Genova. Theodoric, care era un arian moderat, le-a scris astfel evreilor din Genova: „Eu nu pot să vă impun credința, pentru că nimeni nu poate fi forțat să creadă împotriva voinței sale". Tot el a stabilit pedepse aspre pentru antisemitism.[18]

Stăpânirea lui Theodoric a întărit rolul Ravennei şi al Adriaticii ca axă politico-culturală a Italiei. El a construit oraşe şi cetăți între Ravenna şi Alpi, şi tot el a restaurat Roma. Theodoric a reparat şi ridicat multe noi construcții, inclusiv biserici, atât pentru arieni, cât şi pentru ortodocşi. În ciuda paranoiei din ultimii săi ani, Theodoric însuşi este dovada că acea dată oficială de la 476 d.Cr. nu a fost semnificativă, căci ordinea şi starea culturii au fost mai bune sub stăpânirea sa decât sub cea a ultimilor împărați romani. Căderea Imperiului de Apus a fost un eveniment subtil, un marcaj temporal arbitrar.

Theodoric, născut în Pannonia şi, probabil, educat în greacă şi latină la Constantinopol, a ajuns la putere într-un mod brutal, tipic pentru epocă. După semnarea unui tratat de pace cu Odoacru în 493 d.Cr., Theodoric l-a invitat la un banchet, unde şi-a scos sabia şi l-a ucis. Apoi s-a proclamat *rex*, un titlu cu care barbarii erau obişnuiți. „Theodoric a fost un uzurpator, dar a fost un împărat asemenea tuturor celor care s-au

distins în această funcție de la începuturi; iar dragostea pentru el a goților şi a italienilor a crescut," spune Procopius, cronicarul bizantin.[19] Machiavelli, în ale sale *Istorii florentine*, ne spune că Theodoric a fost unul dintre acei rari conducători în mod egal excepțional de talentați şi pe timp de pace, şi pe timp de război. „Nici un alt monarh germanic, urcându-se pe tron pe ruinele Imperiului de Apus, nu s-a comparat cu el ca om de stat", scrie istoricul John Julius Norwich.[20] Iar mai apoi Gibbon: „Reputația lui Theodoric se bazează pe pacea şi prosperitatea vizibile în timpul domniei sale de treizeci şi trei de ani, pe prestigiul unanim de care s-a bucurat în epocă şi pe amintirea înțelepciunii şi curajului său, a dreptății şi omeniei sale, care au marcat adânc cugetele goților şi italienilor." Gibbon îi dedică lui Theodoric multe pagini din *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, afirmând că „ar merita o statuie printre cei mai buni şi mai bravi dintre vechii romani"[21].

Mausoleul lui Theodoric, construit din blocuri de marmură încă din timpul vieții sale, stă singuratic şi ros de vreme în mijlocul unui platou vast, cu iarbă pipernicită, întunecată la culoare. Monumentul te hipnotizează; am rămas țintuit locului în ciuda ploii. Nu e tocmai înalt, dar îți dă senzația unui gigant, la fel ca o persoană mică de stat care iradiază carismă. Dacă Ravenna este oraşul care ilustrează cel mai bine Antichitatea Târzie, atunci mormântul lui Theodoric reuneşte toate elementele tipice civilizației acestei epoci de tranziție într-un singur monument compact. Nivelul de jos, cu arcele sale greoaie, lipsite de grație, semnifică Roma târzie. Nivelul de sus, acoperit de un dom aplatizat, înnegrit de mucegai, înconjurat de o bandă circulară de cleşti în basorelief – şi de pinteni pe monolitul de deasupra, asemănători unor hidoase cleme –, este vădit gotic şi medieval. Interiorul mausoleului, care adăposteşte sarcofagul de porfir, crăpat şi deschis – unde poate au stat odată rămăşițele pământeşti ale lui Theodoric, parcă răsună de strigătele stafiilor soldaților aflați pe moarte. În frigul şi burnița iernii, în mirosul slab al fumului de lignit, ştii că trecutul, oricât de îndepărtat, este real şi definit de transformări atât de subtile şi totuşi atât de substanțiale încât nu poate fi cuprins într-o viață de om.

Acel acoperiş unic semnifică, prin designul lui nerafinat, toate secolele dintre Antichitate şi Renaştere – o perioadă în acelaşi timp brutală şi înfricoşătoare, dar conținând, prin flexibilele sale obligații feudale, germenul Occidentului modern care va să vină. În nici un lăcaş religios n-am simțit lumea medievală atât de condensată şi de germanică – atât de necioplită şi de romantică – precum aici, cu atât mai puternică cu cât stă aşezată pe o fundație romană. Influențele sunt vizibile întru totul în arhitectura monumentului: de la Roma la diferitele rituri, secte şi erezii care au dat naştere monoliticei creştinătăți timpurii. Istoria este o povestire, iar povestirea cere tranziții şi revelații, înțelese într-o nanosecundă atunci când privirea se mişcă inconştient de la nivelul de jos spre cel de sus al acestui monument.

Theodoric a fost creştin arian, membru al unei secte fondate de un preot alexandrin, Arius, care a trăit între 256 şi 336. El tăgăduia deplina divinitate a lui Cristos şi credea că Isus a fost doar Fiul lui Dumnezeu, subordonat lui, un om măreț şi sfânt, şi doar atât. La sfârşitul secolului al V-lea şi începutul celui de-al VI-lea, Theodoric a construit Baptisteriul arian din Ravenna, următorul monument pe care-l voi vizita. În interiorul acestui mic monument nemuritor, săpat în pământ şi construit din cărămidă, privesc uimit

domul mozaicat – o formă de călătorie în timp, o adevărată fereastră spre creştinismul Ravennei ostrogote din Antichitatea Târzie. În centru, un Cristos tânăr, dolofan şi nud, este botezat de către Ioan Botezătorul, care stă pe o stâncă şi ține în mână un toiag de cioban. În partea cealaltă a lui Isus se află personificarea râului Iordan, sub forma unui bătrân cu barbă şi coarne. Fundalul este un briliant mozaic aurit. Acest medalion central este înconjurat de cei doisprezece apostoli purtând togi albe, *clavi* şi mantii, şi ei pe un fundal aurit. Deborah Mauskopf Deliyannis, de la Universitatea Indiana, specialistă în arheologie, arhitectură şi istorie medievală, arată că nu e întocmai clar cum anume diferă iconografia de aici de cea din bisericile ortodoxe ale Ravennei. În tot cazul, aceste mozaicuri n-au fost distruse când baptisteriul a fost convertit în biserică ortodoxă mai târziu, ceea ce înseamnă că reprezentările erau în acord cu credința creştină în sens larg.[22] Dar ceea ce mă emoționează este aparenta naivitate a acestei iconografii, reflectând o credință mai timpurie şi mai puțin articulată, fără nici o tradiție anterioară – pentru că păgânismul fusese respins în mod conştient de arieni. Figurilor de aici le lipseşte elaborarea impozantă şi severă a iconografiei tradiționale ortodoxe. Gândul m-a purtat la interesanta scenă a Nativității din Tempio Malatestiano de la Rimini, căci şi aceea era tot atât de naivă şi primitivă. În ambele cazuri, oamenii trebuie să fi fost foarte credincioşi, chiar dacă talentul artistic le lipsea sau nu era pe deplin dezvoltat. Adesea, credința puternică şi bunul gust estetic nu merg mână în mână.

Arianismul, fondat în Egipt de un om care se născuse în Libia şi a murit la Constantinopol, a fost parte a procesului prin care Răsăritul a contribuit la conturarea Europei. Răsăritul a fost mai apoi înghițit de ortodoxia bizantină dezvoltată la frontiera Asiei Mici, o ortodoxie care deja contesta autoritatea papalității din Roma. Creştinătatea europeană, deşi un bastion împotriva Islamului, a fost influențată în evoluția sa politică timpurie de rădăcinile sale răsăritene. Arianismul, donatismul, monofizismul şi toate celelalte au fost parte a unui vârtej de dispute doctrinare care au caracterizat bazinul mediteraneean când ambele țărmuri, de nord şi de sud, erau parte a aceleiaşi lumi unitare, aflate în umbra unei Rome deja în declin. Mausoleul lui Theodoric şi Baptisteriul său arian sunt, deşi construite să dureze, exemple ale unei Europe în constantă şi tumultuoasă evoluție – de la Antichitate la Antichitatea Târzie; de la o peninsulă italică evoluând în trepte în timpul primilor papi, prin diferite secte, prin provocarea Bizanțului, şi de acolo spre o Creştinătate unificată, ea însăşi suferind o transformare de nerecunoscut. Singurul element stabil în toate acestea a fost bariera relativă impusă de avansul musulmanilor în Levant şi Africa de Nord.[8] De ce n-ar continua astfel de transformări, mă întreb, cu Uniunea Europeană doar un simplu interregn, mai ales că Mediterana este din ce în ce mai puțin o barieră?

Pentru mine, cel mai uimitor aspect al Antichității Târzii şi al Evului Mediu Întunecat în Italia a fost Bizanțul însuşi, pentru care Ravenna a servit nu doar ca un bastion pe țărmul vestic al Adriaticii, dar şi ca un veritabil al doilea Constantinopol, deşi separat geografic de teritoriile bizantine ale Asiei Mici şi Balcanilor. Bizanțul era moştenitorul Romei şi, de aceea, pentru lumea clasică şi a sa *oikouméne* mediteraneeană, singura parte civilizată a lumii locuite. Mai mult, Bizanțul va persista până în Evul Mediu prin capacitatea sa de

regenerare din Constantinopol. În ciuda clivajului dintre Apus şi Răsărit creat de incursiunile avarilor şi slavilor în Balcani şi de dispariţia graduală a limbii greceşti în Apus, Ravenna bizantină a supravieţuit până la mijlocul secolului al VIII-lea, o redută spirituală şi culturală a vechii Rome, mai mult decât Roma însăşi din acea vreme.

Bizanţul a fost esenţial pentru apariţia, supravieţuirea şi definirea lumii occidentale. La apogeul expansiunii islamice, Constantinopolul a avut cel mai important rol în blocarea avansului musulman, în timp ce puterea maritimă bizantină a salvat Italia. Eruditul John Darwin, de la Oxford, observa că „modelul bizantin de guvernământ centralizat şi autocratic, precum şi organizarea sa militară şi navală au inspirat statele postromane din Europa de Vest“[23]. Ascensiunea Veneţiei este integral legată de persistenţa vitalităţii economice a Constantinopolului şi de comerţul Est–Vest generat de ea. Iar la momentul în care turcii otomani au cucerit Constantinopolul la 1453, balanţa de putere în Europa deja se înclinase spre Vestul latin.

Mai mult, monahismul răsăritean – o creaţie culturală bizantină – a contribuit la conturarea practicilor religioase în Occidentul medieval, prin „simplitatea şi popularitatea sa în rândul oamenilor simpli“ şi prin supravieţuirea sa încăpăţânată în faţa invaziilor arabe.[24] Aceasta demonstrează că edificiul fizic al bisericii înseşi a fost mai puţin important decât instituţiile umane. Peter Brown, de la Princeton, arată că „apariţia omului sfânt în detrimentul templului marchează sfârşitul lumii clasice“[25]. Sfântul a fost anahoretul ortodox din deşertul Orientului Apropiat, la fel şi mai puţin izolatul călugăr şi om pur devotat, stând pe un stâlp, poate, pentru a împărtăşi înţelepciune şi sfaturi celor care-l vizitau. Templul, în tot acest timp, deşi un loc de cult păgân, era simbolul puterii seculare a statului roman. Sfântul reprezenta căutarea perfecţiunii individuale şi a renunţării de sine (ceea ce a însemnat, de fapt, Evul Mediu, în esenţă), în timp ce templul ilustra compromisul cu lumea materială – esenţa trecutului clasic. Bizanţul le includea pe amândouă – sfântul Bisericii Răsăritene şi prezenţa fizică a bisericii ca edificiu, descendent arhitectural al templului roman păgân. Renaşterea Italiană a reunit aceste două lumi prin recuperarea învăţăturilor vechilor greci şi romani, adaptându-le la scopul moral al Bisericii medievale – un pas înainte spre apariţia Occidentului modern aşa cum îl ştim. Filozoful Gemistos Plethon – una dintre ultimele figuri intelectuale de marcă ale Bizanţului – al cărui sarcofag l-am văzut la Rimini, a contribuit la apariţia Renaşterii prin transplantarea cunoştinţelor Antichităţii clasice în Florenţa secolului al XV-lea. Bizanţul a fost, aşadar, vehiculul de transport al cunoştinţelor şi tradiţiilor pe drumul de la Grecia antică la Occidentul european.

Marea artă ar trebui să ne afecteze fizic, să „ne acordeze ca pe nişte instrumente“, pentru că pictura este o amplificare, mai degrabă decât o distorsionare, a lumii materiale. „Ar trebui să privim şi să privim şi să privim până când ajungem să trăim pictura şi pentru o clipă să devenim una cu ea“, scrie Bernard Berenson. „Un bun test rapid este dacă simţim că ne reconectează cu viaţa.“ Berenson, într-o altă carte veche, ponosită, pe care o posed, numea aceasta „momentul estetic“, adică „acel moment trecător, atât de scurt încât este aproape atemporal, când spectatorul este una cu opera de artă“, astfel încât el „încetează să mai fie el însuşi“.

Simt aceasta în privința artei bizantine, o artă pe care Berenson o numea, ca să fiu mai precis, „artă elenistică medievală“, adică o rămăşiţă a Greciei antice. Pentru el, această artă este „prețioasă, strălucitoare, monotonă“ şi „se închide“ în jurul anului 1200 „ca sarcofagul splendid al unei mumii“[26]. Pe mine monotonia nu mă deranjează, şi da, există o nuanță de frumusețe post-mortem în ceea ce o priveşte. Pentru mine, exact aşa cum sugerează Berenson, arta bizantină a fost întotdeauna clasică, în sensul în care îi evocă pe antecesorii săi din Grecia antică. Reprezintă o contopire între Apus şi Răsărit şi simbolizează acelaşi lucru ca Adriatica – un far călăuzitor al călătoriei mele. Am în minte vorbele lui Berenson când intru în San Vitale.

Construirea bisericii San Vitale, începută după 540 d.Cr., îl impunea pe Sfântul Vitalis – un sclav al Sfântului Agricola – ca martir de căpătâi al Ravennei. Acest fapt putea fi determinat de rivalitatea dintre Ravenna şi ale oraşe italiene (Milano, Bologna, Florența), care adăposteau relicvele celor doi sfinți care muriseră în timpul persecuțiilor lui Dioclețian de la începutul secolului al IV-lea. Faima mozaicurilor de la San Vitale îmi era cunoscută de mulți ani, dar le-am înțeles ca pe o veritabilă întruchipare şi sinteză a esteticii bizantine doar după ce am citit cartea Deborei Deliyannis *Ravenna în Antichitatea Târzie*. Aici se află acel apogeu al iconografiei care trebuie că a înfrumusețat Sfânta Sofia din Constantinopol înainte ca invadatorii turci de la mijlocul secolului al XV-lea s-o distrugă.

Să începem cu arhitectura. San Vitale, scrie Deliyannis, „este un octogon dublu, adică o clădire cu un nucleu octogonal acoperit cu un dom, înconjurat de un coridor“. Ea descrie apoi cum acel octogon şi acel coridor – completate cu galerie la etajul al doilea – se deschid într-o parte într-un prezbiteriu boltit şi o capelă poligonală. Absidele care flanchează capela au bolte de cărămidă arcuite în plin cintru, domuri şi jumătăți de dom. Cât despre coloanele decorate cu frunze de lotus şi acantă, ele par şi mai formidabile datorită abacelor piramidale plasate între capiteluri şi arce, înălțându-le pe acestea din urmă şi, ca o consecință, întreaga clădire.[27] Este o lume a curbelor şi sferelor, care evocă frumusețea matematică a universului, o lume care va deveni şi mai rafinată în marile moschei ale islamului timpuriu. O siguranță bine închegată şi complet definită, cred, sugerând în acelaşi timp forță şi frumusețe, putere politică şi fonduri generoase.[9] Iconografia bizantină de la Constantinopol şi din Balcani ilustrează cultul lui Dumnezeu celebrat prin intermediul imaginilor pictate sau mozaicate; iconografia identică de la Ravenna, atât de departe spre vest în termeni geografici, aminteşte şi ea de imperiu.

Dar rareori am văzut reprezentări iconografice ortodoxe mai pătrunzătoare decât cea din prezbiteriul şi capela de la San Vitale, cu mozaicuri din piese de piatră şi sticlă ilustrând personaje imperiale, biserice şti şi sfinți din Vechiul şi Noul Testament, prinse într-un stop-cadru pentru eternitate. Te impresionează tocmai datorită lipsei lor de expresivitate, pe un fundal de aur şi verde pământesc. Aici, arta este un document deopotrivă istoric şi geopolitic. Îl vedem pe împăratul Iustinian în cea mai impozantă postură a sa, îmbrăcat cu togă albă, hlamidă purpurie, iar coroana sa, incrustată cu pietre prețioase, în interiorul unei aure – este hotărât, etern, enigmatic. Acest portret al său de la San Vitale este reprodus în cărțile de artă şi de istorie de pretutindeni. Dar aici, pe zidul de

nord al capelei, el nu este mai mare decât oricare dintre personajele ce-l flanchează de ambele părți. Ai putea să-l confunzi dacă nu ai şti unde să te uiți, atât de multe personaje îl înconjoară.

Iustinian a încercat să-şi extindă imperiul adânc în interiorul Occidentului. Fără el, probabil că n-am mai fi avut Ravenna aşa cum a rămas în istorie. N-a vizitat niciodată oraşul, dar Exarhatul bizantin din Ravenna a fost întemeiat în numele său. A fost mai bine cunoscut ca şi ctitor al Sfintei Sofia din Constantinopol şi ca autor al unui cod de legi încă relevant pentru Occident. Iustinian a fost un gigant politic, prin a cărui persoană Răsăritul a influențat Europa Occidentală a Antichității Târzii. El domină San Vitale, chiar dacă portretul său este doar de dimensiuni naturale.

Opus lui Iustinian, pe zidul de sud al capelei, se află puternica sa soție şi împărătească, Teodora, de asemenea înconjurată de o aură. Această fostă actriță, dansatoare şi mamă singură este scăldată în nestemate, dintre care se remarcă cerceii săi de smarald, lungi până la baza gâtului. Trăsăturile sale ascuțite pun în evidență o frumusețe teribilă, nelumească. Şi ea, ca şi Iustinian, este doar un personaj între multe altele din suita sa. Mozaicul este atât de fin lucrat încât, de la distanță, pare un splendid covor oriental. Pe coroana împărătesei, ca şi în apropierea mâinilor sale, culoarea predominantă este ocrul – culoarea Ravennei, în esență – acel pigment roşu-brun cu puțin minereu de fier care este echivalentul pământului însuşi. Legătura dintre Iustinian, Teodora şi Cristos, reprezentat fără barbă şi înconjurat de îngeri şi de Sfântul Vitalis pe bolta capelei, este atât de intensă încât se integrează perfect. Rareori poate fi văzută o astfel de fuziune între puterea cerească şi cea lumească.

Aceasta este artă religioasă, şi realismul este evitat. Trăsăturile faciale sunt bidimensionale şi distorsionate. Ochii sunt prea mari, nasurile prea lungi – astfel încât împăratul şi împărăteasa, deşi pământeni, sunt înfățişați ca şi sfinții. Dematerializați, ei sunt prezentați ca simboluri abstracte, obiecte ale venerației. Îi privim, şi-L vedem pe Dumnezeu.

Imperiul, pentru a avea succes, are nevoie de o legitimare morală absolută. America a eşuat aici, iar China trebuie să aibă în vedere acest lucru. În Bizanț (Roma de Răsărit), acea legitimitate morală venea de la Biserică, pentru că ea şi statul erau un tot unitar. Cristos era esență atât a statului, cât şi a ideologiei imperiale. Astfel, conceptul politic de Creştinătate a fost mult mai adânc interiorizat în Răsărit decât în Apus. Iar când Bizanțul a căzut în mâinile sultanatului otoman, Europa s-a văzut pe sine însăşi mult mai expusă Islamului, în ciuda tuturor conflictelor sângeroase care au avut loc între cele două ramuri ale creştinismului.

Zăbovind realmente ore întregi în San Vitale, mi-am dat seama că, deşi bizantinii n-au lăsat în urmă nici o realizare morală cu valoare universală care să depăşească limitele creştinismului, ei ne-au dat o frumusețe realizată conştient şi împlinită spiritual, care îmbină perfect religia cu estetica – o lume finisată, cu alte cuvinte, ceea ce Berenson numea, uşor ironic, „splendidul sarcofag al unei mumii“. E posibil ca noi, cei moderni şi postmoderni, să nu fim în stare de aşa ceva. Milan Kundera, în *Imposibila uşurătate a ființei*, subliniază această idee:

> În Europa frumosul a avut întotdeauna un caracter universal. S-au regăsit în el, întotdeauna, o orientare estetică şi un plan de lungă durată. A fost nevoie de secole întregi pentru a înălța, potrivit acestui plan, o catedrală gotică sau un oraş în stilul Renaşterii. Frumusețea New York-ului are o origine cu totul diferită. E o frumusețe neintenționată. S-a născut fără o premeditare omenească, aşa cum se naşte o peşteră de stalactite […]. S-ar putea spune însă şi aşa: frumusețe din eroare. Înaintea dispariției totale de pe fața pământului, frumusețea va mai exista câteva clipe, ca o eroare […] ultimul stadiu al istoriei frumuseții.[28]

San Vitale, ca şi vechea Ravenna, este frumoasă în mod intenționat, precum catedrala gotică sau piața renascentistă amintite de Kundera. Nu este frumoasă din greşeală, şi, de aceea, impactul său va dura în timp.

Eliot a avut dreptate când a descris biserica Sant'Apollinare din Classe ca pe o nestemată bizantină de cărămidă din Alpii Iulieni şi marmură de Marmara, cu capitelurile coloanelor în formă de frunze de acantă bătute de vânt. Nava centrală este atât de vastă încât aduce aminte de marile catedrale gotice din Europa nordică, dar există şi o senzație de *plein air* generată de tavanul înalt de lemn, ca şi cum întreaga structură s-ar deschide către cer, dând impresia de grandoare şi solemnitate a unui loc de pelerinaj pe care ar fi păcat să nu-l vezi. Andreas Agnellus, istoricul din secolul al IX-lea căruia îi datorăm atât de mult din cunoştințele noastre despre Ravenna Antichității Târzii, scria despre acest edificiu din secolul al VI-lea şi despre lumina care cade pe coloanele sale de marmură: „Nici o biserică din vreo parte a Italiei nu este construită din asemenea piatră prețioasă, care străluceşte noaptea aproape la fel ca ziua"[29]. Mozaicurile de pe bolta şi arcul triumfal ale capelei – înfățişând o cruce de aur cu nestemate şi un Cristos bărbos, aureolat, îmbrăcat în purpură ca un împărat – se aseamănă, datorită aurului şi culorilor intense, cu o spărtură în zidul temniței prin care se văd cerurile, în cea mai turbulentă formă a lor. Acestea sunt scene care eliberează şi copleşesc în mod deliberat, fără ca privitorul să fie conştient de tehnica artistică din spatele lor.

Încă o dată, la fel ca în Baptisteriul arian, sunt izbit de fluida geografie şi geopolitică a Europei, Africii de Nord şi a Levantului, care au produs această operă de artă, având originea în Răsărit şi găsindu-şi expresia aici în Apus, astfel încât termenii înşişi de Răsărit şi Apus – şi dihotomia pe care o reprezintă – devin mai puțin tranşanți decât suntem noi obişnuiți să credem. Variații ale acestei iconografii pot fi găsite nu doar pe litoralul mediteraneean, dar şi în Valea Nilului sau în Abisinia, şi chiar mai departe, în Caucaz, în Georgia şi Armenia, oriunde ortodoxia, într-o formă sau alta, a prins rădăcini. În bisericile romano-catolice ale Poloniei, în mijlocul intimității sângeroase a crucifixelor şi a pădurii de lumânări pâlpâind, te simți – prins între oameni frenetici care te presează şi lucrări ostentative de metal – pe o linie de demarcație, acolo unde Creştinătatea occidentală trebuie apărată prin magie împotriva asalturilor din Răsărit. Dar aici Răsăritul nu este niciodată dominant şi se potriveşte perfect cu designul elegant al uneia dintre marile culturi occidentale ale cafenelei.

Ravenna îndeamnă la contrafactual. Ravenna ilustrează ideea de Europa, atât politică, cât şi estetică, ca fiind în acelaşi timp mai mare şi mai mică decât subcontinentul european, cu toate posibilitățile diferitelor interacțiuni din jurul Mediteranei care ar fi

putut să se întâmple dacă arabii, purtătorii flamurii Islamului, ar fi avut mai puțină vigoare războinică decât au arătat în Nordul Africii, sau dacă Imperiul Bizantin şi cel persan al Sasanizilor nu s-ar fi luptat aşa cum au făcut-o, slăbindu-se reciproc şi facilitând astfel cucerirea arabă a marii părți a bazinului mediteraneean (musulmanii au prădat Classe la jumătatea secolului al IX-lea). Şi pentru că trecutul depinde nu doar de marile forțe culturale şi geografice, ci şi de cele mai simple circumstanțe individuale, tot la fel este şi viitorul. În ciuda naturii mumificate a acestei arte, ea rămâne plină de oportunități. Ravenna, deşi o capsulă a timpului, este pe cale să se schimbe. Astfel, ea este ilustrarea perfectă a invaziei Chinei şi a slăbiciunii Americii, pe măsură ce China dezvoltă porturi în Italia şi Grecia, devenind în acelaşi timp un behemot comercial în regiune.

Din păcate, Bizanțul a pierdut gradual interesul pentru colonia sa italiană. Aşa cum ştim, invaziile slavilor, avarilor, bulgarilor şi perşilor în Balcani şi Orientul Apropiat nu numai că au blocat căile terestre spre vest şi au redus numărul corăbiilor navigând pe Mediterana, dar au creat şi o criză financiară la Constantinopol. În plus, agresiunii persane i-a urmat cea arabă, astfel încât migrațiile şi mişcările militare pornind preponderent din Asia Centrală au avut un efect direct asupra Europei. Dar Bizanțul a fost cel care, multe decenii înainte de Carol cel Mare, când Apusul era slab din punct de vedere militar, a protejat Europa (la nord de Mediterana) de invadatorii arabi din secolele al VII-lea şi al VIII-lea.[30] Ravenna este mărturia acestor interacțiuni.

Nimeni altul nu exprimă mai bine această idee de împletire a destinului Europei cu cel al Eurasiei decât Gibbon. Opera sa, *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, este cunoscută în principal datorită primelor trei volume, care se închid cu căderea Romei în Apus la 476 d.Cr. Ultimele trei volume sunt însă cele în care Gibbon – continuându-şi povestea până la capturarea Romei de Răsărit de către turcii otomani la 1453 – îşi desfăşoară maiestuos narațiunea, dezvăluind, printre multe altele, cum Islamul s-a ridicat pe ruinele Persiei Sasanide şi a Romei, cum Cruciadele au uşurat sarcina feudalismului, cum Bulgaria îşi are originile în regiunea Volgăi din Rusia şi cum mongolii şi turcii, venind din adâncurile Asiei Centrale, au dat formă atât frontierelor estice ale Europei, cât şi celor vestice ale Chinei. Regretatul Hugh Trevor-Roper, citându-l pe istoricul chinez C.S. Ch'ien, scria că „de pe culmile erudiției sale universale, Gibbon a putut vedea limpede cum Răsăritul şi Apusul s-au influențat reciproc şi cum evenimente aparent fără legătură s-au determinat unele pe altele“[31].

Într-o dimineață ploioasă de iarnă, păşesc înăuntrul mormântului abia deschis al lui Dante Alighieri, în lumina neprețuită a unei încăperi clasice de marmură. Un opaiț atârnat de tavanul boltit arde ulei de măsline produs pe dealurile toscane. Într-un basorelief executat în 1483 de Pietro Lombardo, Dante, care a murit în noaptea de 13 spre 14 septembrie 1321, este înfățişat cu o carte în față. Este pierdut în reflecție şi contemplare deopotrivă, emanând o eleganță extraordinară. Afară, dincolo de marmura albă şi roz, se află arbori de laur şi chiparos.

Închid ochii şi recit primele trei strofe din *Infernul*, primul volum al *Divinei Comedii*:

În miez de drum când viața ni-e-mpărțită

mă pomenii în beznă-ntr-o pădure
de era dreapta cale rătăcită.
Ah, să spun cum era nu-mi e uşure
pădurea păduroasă, aspră foarte,
ce-n gând presară iarăşi spaime sure.
Amară-i că puțin o-ntrece moartea:
dar ca să-arăt ce bine-n ea aflai
voi spune ce mi-a scos în cale soartea.[32]

Câți oameni, de-a lungul epocilor, nu s-au simțit profund legați – şi nu au fost ajutați fără măsură – de aceste versuri, atât de simple şi totuşi atât de bogate şi de dense, scrise în anii de început ai secolului al XIV-lea! Să te găseşti „într-o pădure întunecată“, în mijlocul unei crize adânci şi dureroase – morale, spirituale, psihice, profesionale, politice sau, poate, a unei combinații între ele –, pe care să o înfrunți ca „un om singur“[33], la vârsta la care nu mai ai tenacitatea tinereții şi eşti deja îngreunat de angajamentele şi alegerile greşite pe care le-ai făcut de-a lungul timpului – captiv al unei sorți aparent de neschimbat; şi totuşi, în ciuda tuturor acestora, să cobori voluntar în abisul înspăimântător şi să-ți asumi cele mai umilitoare eşecuri personale, pentru ca, aşa cum Dante spune la sfârşitul poemului, „să vezi încă o dată stelele“[34], aceasta este călătoria, aventura supremă.

Dante, într-adevăr, mi-a vorbit. Rămân în genunchi în fața mormântului poetului, care a fost exilat aici, în Ravenna, din Florența natală pentru că facțiunea sa, cea a Guelfilor Albi, a decăzut din favoruri – atât de multe intrigi, şi complicații, acum uitate, care au dominat viața acelor timpuri. Dante ne oferă o cale afară din „pădurea întunecată“, deşi toate personajele sale au fost judecate şi trase la răspundere de către Dumnezeu în viața de apoi. Recunoaşterea păcatelor poate fi cel mai bun şi mai necesar învățător. Introspecția vinovăției este un proces complex, mai ales dacă durează luni şi ani întregi, cum este necesar uneori. Dar, dacă suntem norocoşi (eu unul pot să confirm), poate exista salvare la final, şi să ne rămână mai apoi ani buni de trăit. Întrucât caracterul cuiva poate fi cunoscut şi judecat (de el însuşi şi de Dumnezeu), nu există o soartă imuabilă în fața căreia să fim lipsiți de puterea de a face ceva. Cu toții suntem dăruiți cu liber arbitru ca să realizăm lucruri mai bune sau mai rele în viață, de pe urma cărora adevărata noastră natură se va revela. Dante îi trage la răspundere pe aceia dintre oamenii politici care au adus Italia medievală într-un asemenea abis moral, tocmai pentru că el crede că până şi un poem poate îndrepta lumea şi, în acest proces, poate schimba soarta unor indivizi.

Divina Comedie a fost întotdeauna mult mai mult decât o operă filozofică pentru mine: a fost, de asemenea, o aventură istorică şi geografică, demnă de o epopee. Pentru că, la origini, o epopee reprezintă foamea de cunoaştere, desfăşurată într-un anume spațiu geografic.

În primul *Canto*, Vergiliu este introdus ca un ghid al pelerinilor prin Iad, iar noi aflăm că lumea păgână a *Eneidei* şi Oraşul lui Dumnezeu oferit de Biserica Romano-Catolică a Sfântului Augustin nu sunt în conflict, că ele pot exista în paralel, împletindu-se, căutând o formă de perfecțiune morală şi spirituală care să poată ghida politica din oraşul-stat al lui Dante spre rezultate mai bune. În *Canto IV*, în Purgatoriu, îi întâlnim pe Homer, Horațiu şi Ovidiu, apoi pe Avicenna şi Averroes – pentru că, aşa cum scria Jacob Burckhardt, Dante

a readus Antichitatea Clasică (şi Epoca de Aur a Islamului) „în prim-planul“ culturii Europei medievale, acolo unde le era locul.[35] De asemenea, el – în cuvintele lui Walter Pater – a contribuit la „restabilirea continuității“ cu „biserica primitivă“, originală.[36] La Dante, în interiorul prezentului întotdeauna lucrează trecutul. Iar datorită constantelor referințe clasice din *Divina Comedie*, devine limpede că nici poezia lui Pound, nici cea a lui Eliot n-ar fi fost posibile fără Dante care, pentru toate aluziile sale literare, poate fi considerat cel mai european dintre poeți. Eliot, într-un mic volum despre Dante, sugerează chiar că versificația modernă, în general, cere cunoaşterea lui Homer, Dante şi Shakespeare. „Îl iubesc pe Dante aproape la fel de mult ca Biblia“ spunea Joyce. „El este hrana mea spirituală, restul este balast.“[37]

Toate personajele lui Dante sunt ancorate în spațiul fizic. Iadul, în redarea lui Dante, este un teritoriu geografic uluitor, tactil, de amploarea şi complexitatea unui continent. Acolo există „jalnica-amestecătură de umbre şi de ploaie-n pas încet“, mlaştinile, izvoarele fierbinți, turnurile în flăcări, nisipurile arzătoare şi şanțurile şi sarcofagele, scufundate într-o „mlaştină ce duhoarea-şi slobozeşte“. Există apoi gropile în care oamenii răi ai Bisericii erau îngropați cu capul înainte; „De lumea multă şi de răni în sânge“; masa de suflete prinse în gheață, dinții lor clănțănind de frig „bătând […] ca în a berzei frază“[38]. Dar coborând pe gheață de-a lungul corpului păros, cu trei capete, al lui Lucifer, pelerinul, aşa cum ştim, găseşte o cale care duce înapoi spre suprafața deasupra căreia strălucesc stelele.

Iar apoi, odată depăşit ce e mai rău, există speranța:

> Lăsând în urm-o mare-aşa grozavă,
> de-acum spre-a trece ape mult mai bune,
> vântrele-ntinde-a duhului meu navă,
>
> şi-ncep de-al doilea regn acum a spune,
> în care, spre-a fi demn de cerul sfânt,
> umanul spirit scoarța şi-o depune.[39]

Nu e timp de zăbovit, pentru că, aşa cum le spune Vergiliu pelerinilor, „când ştii mai mult, mai mult şi graba-ți place“. Ne luptăm şi ne străduim în viață, chiar dacă disperăm, dar, aşa cum ne sfătuieşte Dante, „că-n urmă şi-a privi“ – pentru a măsura tot ce-am urcat – „e drag oricui“[40]. În acest timp,

> Urmează-mă, iar ei şoptească-n pace!
> Fii tare ca un turn ce nu-şi clăteşte
> coroana-n vânt, de-ar bate-oricum îi place…[41]

Cu alte cuvinte, nu te lăsa distras – blestemul epocii noastre şi al timpului nostru pe pământ. Pentru că, „dacă lumea de-astăzi deviază, e cauza-n voi, e-n răul vostru zel!“ Aşadar, nu numai că nu trebuie să cedăm niciodată în fața sorții, dar ar trebui să avem grijă să judecăm totul şi pe fiecare întotdeauna ținând cont de adevăr, nu de reputație.[42]

Aventura se apropie de apogeu. Dante îl invocă pe Apollo să-l călăuzească spre

Paradisul creştin.[43] Şi astfel:

> Pe-o mare merg ce n-a mai fost umblată,
> Minerva-mi suflă, mă conduce-Apol,
> şi nouă Muze Ursa mi-o arată.[44]

În Paradis, ca şi în Purgatoriu, ca şi în Infern, în fiecare tărâm pe care Dante îl explorează, întotdeauna găsim indispensabilele combinații, fie că e vorba despre păgân şi creştin, despre grec, roman şi bizantin, pentru că adevărata înțelepciune curge împreună, pentru că înțelepciunea însăşi înseamnă să vezi similitudinile şi paralelele dintre toate lucrurile şi culturile şi religiile. Şi mă gândesc aici la întreg cuprinsul Cântului VI din *Paradis*, rezervat pentru sfatul înțelept al lui Iustinian. Paradisul lui Dante, cu variatele sale sfere şi „cercuri înalte“ unde cineva poate admira opera „acelui mare Artist“, mă duce cu gândul la nimic mai mult decât faimoasa descriere făcută de Einstein Dumnezeului lui Spinoza, care se arată pe sine în armonia tuturor lucrurilor care există. „Nodu-acel etern“ este cel care uimeşte, asemenea lui Neptun privind la chila lui *Argo*.[45]

Dante, ca şi Gemistos Plethon, a contribuit la reintroducerea mai multor comori filozofice şi estetice ale Greciei şi Romei clasice în Europa medievală târzie, permițându-i să transceandă Creştinătatea şi Evul Mediu. El a fost astfel heraldul civilizației universale celebrate de Sigismondo Malatesta şi Agostino di Duccio în biserica din Rimini, aceeaşi civilizație care i-a inspirat pe poeții şi scriitorii modernişti de la începutul secolului XX. Cum Europa se luptă din nou pentru a-şi găsi calea, Dante mai are încă multe de spus.

---

6. Acestea sunt, în mod obligatoriu, generalizări. De exemplu, în ciuda cuceririi arabe a Africii de Nord, legăturile comerciale dintre creştini, musulmani şi evrei au continuat.

7. Expresia şi datele i se datorează lui Peter Brown.

8. Înaintarea musulmană nu a eliminat complet creştinismul din Africa de Nord; au rămas câteva enclave creştine, în special cea a comunității copte din Valea Nilului.

9. Judith Herrin, profesor emerit la King’s College din Londra, scrie că mozaicurile şi reprezentările regale de la San Vitale „au jucat un rol modelator în imaginația puterii de atunci“ – *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2020, p. 167.

3. VENEȚIA
Creanga de aur a lui Frazer şi înfrângerea sorții

Întorsăturile norocoase ale sorții sunt deseori asociate cu oamenii pe care îi întâlneşti şi care apoi îți schimbă viața. Eu asociez acest fenomen şi cu unele cărți care mi-au ieşit în cale la momentul potrivit. La magazinul de suveniruri de la Institutul de Artă Clark din Williamstown, Massachusetts, acum ceva timp, am dat peste al treilea volum al trilogiei intitulate *Apariția gândirii politice occidentale în Evul Mediu latin*. Era un text academic scris de un profesor pensionar de la Williams College, Francis Oakley, şi, în ciuda dimensiunilor sale mici, prețul de vânzare era de peste 70 de dolari, fără îndoială datorită ediției limitate.

Am sfârşit prin a cumpăra volumul şi a-l citi, precum şi pe celelalte două anterioare. Această trilogie nu este o lectură pentru publicul larg, din cauza naturii abstracte a subiectului şi a detaliilor istorice obscure şi complexe. Dar, aşa cum se întâmplă cu cele mai bune scrieri ştiințifice, am descoperit că, dacă te poți concentra şi citi încet, câteva pagini o dată, câştigurile obținute sunt peste măsură. În timp ce marea parte a producției academice din domeniul ştiințelor umaniste este – după cum se ştie – afectată de jargonul de specialitate, marca înaltei prestații ştiințifice (în care Oakley excelează) este dată de subtilitatea rafinată, precizia literară şi vasta documentare. Călătoria cu trenul de la Ravenna la Veneția într-o zi friguroasă de ianuarie mi s-a părut ocazia perfectă pentru a parcurge notele pe care le-am făcut pe marginea celor trei volume ale lui Oakley, esențiale pentru înțelegerea originilor Europei şi ale Occidentului, din care am putut regăsi doar câteva fragmente la Rimini şi Ravenna.

Oakley, şcolit la Oxford şi Yale, îşi începe primul volum în Grecia antică şi îl încheie pe cel de-al treilea în Europa premodernă – între ele, Occidentul, ca idee, este inventat imperceptibil. El începe prin a-l cita pe regretatul intelectual român Mircea Eliade, care observa că filozofii greci nu erau altceva decât expresia mentalității primitive. Aceasta pentru că, în vremurile străvechi, natura era percepută ca fiind vie, iar omul inseparabil de ea, chiar dacă regele (sau conducătorul) era cvasidivin, şi astfel intermediar între om şi natură. Şi nu doar în Grecia, dar şi în Egiptul antic, în Persia şi în Mesopotamia, spațiul dintre zei şi oameni era mult mai mic decât l-am putea percepe noi vreodată. Regatul nu era decât o „analogie“ a universului divin, chiar şi în oraşele-state greceşti, cu „o conştiință filozofică mai dezvoltată“, la fel ca şi în Roma imperială de mai târziu. Cu toate acestea, creştinismul, ca un succesor mult mai elaborat al iudaismului, a destabilizat întreaga structură a ceea ce Oakley numeşte „monarhia sacră“, adică o monarhie dependentă de riturile sacre.[1]

Concepția ebraică despre Dumnezeu a fost prima care a subminat relația

tranzacțională dintre omul arhaic şi natură. Când a spus că regatul său „nu era din lumea aceasta“, Isus a indus o „cu totul nouă separație între loialitatea religioasă şi cea politică“, precursoarea diviziunii dintre Biserică şi stat. Oakley îl citează pe istoricul francez din secolul al XIX-lea Numa Denis Fustel de Coulanges, explicând cum creştinismul „separă ceea ce Antichitatea unea“, sau confunda. Şi totuşi, cum această poveste are mai multe suişuri şi coborâşuri şi subtilități decât sugerează notițele mele, creştinismul, prin intermediul Bizanțului, se va acomoda cu monarhia sacră, cu autoritatea imperială în armonie cu ierarhia clericală – un concept pe care eu însumi l-am surprins în mozaicurile de la San Vitale, unde figuri biblice precum David şi Melchisedec sunt înfățişate cu simbolurile imperiale. Desigur, Sfântul Augustin a delegitimat întregul concept prin scrierile sale după jefuirea Romei de către vizigoți, considerând autoritatea politică drept reală, dar separată de „Oraşul lui Dumnezeu“, şi existând doar ca o „pedeapsă“ care trebuie îndurată ca urmare a căderii lui Adam în păcat.[2]

Triburile creştinate din nord, celtice şi germanice, evoluau şi ele, în acest timp, spre o regalitate sacră, dar una limitată şi restrânsă la formele rudimentare de consimțământ tribal. Într-adevăr, regele şi poporul său, în timpul dinastiei merovingiene şi a celei carolingiene, dintre secolele al V-lea şi al X-lea, formau ceva asemănător unei „uniuni biserică-regat“, în care rețeaua de relații dintre rege şi nobilii săi definea guvernarea. Aceste relații, împreună cu presiunea invaziilor din afară – vikingi, maghiari, arabi – şi a dezintegrării Imperiului Carolingian din interior, fără să mai menționăm moştenirea unui trecut germanic tumultuos, au avut o contribuție decisivă împotriva absolutismului. Feudalismul – o sintagmă generică prin care Oakley înțelege „fragmentarea puterii politice“, plasarea „puterii publice în mâini private“ şi unități militare obținute prin „înțelegeri individuale şi private“ – a devenit, ca urmare, un element organic în dezvoltarea constituționalismului occidental. La urma urmelor, Magna Charta a fost, „în esență, un document feudal“.[3]

Altfel spus, Occidentul a fost o creație extrem de graduală şi contingentă, în care secolele medievale au jucat un rol la fel de mare şi de apreciat ca şi Grecia antică, Roma şi Renaşterea – fără să mai amintim rolul jucat de ciocnirea imperiilor din Orientul Apropiat şi Africa de Nord, care au mutat efectiv conceptul de *Europa* spre nord, departe de bazinul mediteraneean. Aşa cum arată Oakley, termenul însuşi de „Ev Mediu“ a fost inventat de umaniştii Renaşterii pentru a denigra lungul *interregnum* dintre ei şi civilizația clasică pe care o venerau. Dar o astfel de „periodizare“ a istoriei europene – Antichitate, Ev Mediu şi epoca modernă – este în mod limpede eronată. De exemplu, filozofia iluministă a guvernării, scrisă de Locke, era „bazată pe dreptul feudal“, care s-a dezvoltat în Evul Mediu, iar mare parte din literatura clasică a Antichității a fost conservată de Carolingienii medievali.[10]

Pe scurt, Europa n-a făcut doar un ocol de o mie de ani între Antichitatea Târzie şi Renaştere. Renaşterea n-a fost continuarea directă a Romei. A fost mult mai complicat decât atât. Fără secolele medievale, n-ar fi existat un *Occident* aşa cum îl ştim noi.

În cel de-al doilea volum, Oakley se concentrează pe tema tranziției de la monarhia sacră la oligarhie şi consensualism, apoi spre monarhia națională şi individualism, o tranziție care, în cea mai mare parte, s-a întâmplat în nordul Europei pe parcursul Evului

Mediu. În secolul al XI-lea, disputele dintre autoritatea papală şi Sfântul Imperiu Romano-German, dintre regi şi preoți, ca să zic aşa, „pot fi cel mai bine înțelese prin analogia cu diferitele ramuri ale guvernământului într-un sistem politic modern constituțional bazat pe separarea puterilor în stat“. La sfârşitul secolului al XII-lea, autoritatea Papei însuşi era „limitată de normele de credință şi ordine izvorâte din consensul comunității creştine.“ În acelaşi timp, o cultură juridică „germina, între multe altele, noțiunea de drepturi naturale ale indivizilor“, care va înflori pe deplin la filozofii epocii moderne timpurii. Este vorba aici, în sens larg, de papalitatea care contesta sacralitatea regilor, chiar dacă în acelaşi timp puterea Papilor se restrângea, astfel că saga lui Oakley despre dezvoltarea Europei şi a Occidentului este, în fapt, una despre fragmentarea autorității.[4]

Dacă, de la mijlocul secolului al XI-lea până la începutul secolului al XIV-lea „forțele istorice dominante“ au fost conflictul dintre puterea papală şi cea temporală şi „reînnoirea familiarității cu moştenirea culturală greco-romană“, la sfârşitul secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea puterea Vaticanului va fi ea însăşi parțial delegitimată de competiția dintre rivalii la scaunul papal, însoțită de scindarea subsecventă a Creştinătății latine în tabere adverse. Iar apoi, în secolul al XVI-lea, avem provocarea aruncată întregii structuri ecleziastice de către Martin Luther. Pentru că a impus o recunoaştere publică a existenței unor idealuri şi puncte de vedere diferite, această fărâmițare a Creştinătății va duce în final şi oarecum paradoxal la toleranță şi la transferul chestiunilor religioase dinspre spațiul public spre „conştiința privată“. Oakley încheie cel de-al treilea volum cu execuția lui Ludovic al XVI-lea al Franței la 1793, ceea ce, datorită caracterului încă sacru al regalității, a constituit un asalt direct asupra creştinismului însuşi, simbolizând, în cuvintele lui Albert Camus, „secularizarea istoriei noastre şi dezincarnarea Dumnezeului creştin“[5]. Astfel, Occidentul secular modern se naşte, în principal, în nordul Europei, direct din obscurele sale începuturi feudale.

Cât de mult regret că nu mi-am continuat educația formală dincolo de licență, spre un doctorat. Sunt acum la vârsta la care obişnuieşti să fantazezi despre cum ai fi trăit alte vieți. Aş fi putut deveni, să zicem, un specialist în China medievală, scriind despre rutele comerciale central-asiatice din timpul dinastiei Tang; sau un expert în studii româneşti, concentrându-mă asupra conflictelor imperiale din Balcani; sau un cercetător al Evului Mediu Latin, aşa cum a fost Francis Oakley însuşi. În loc să mă aplec asupra gramaticilor şi să încerc să mă familiarizez cu mai multe limbi, aş fi putut să-mi perfecționez una sau poate două dintre ele. Aş fi dorit să sap adânc şi îngust, ca un arheolog, pentru a putea face lumină asupra a ceva profund şi larg. Dar tot ceea ce pot face acum este să continui ca un scriitor care prezintă astfel de cercetări, făcându-le accesibile unei audiențe mai largi.

Într-adevăr, călătoresc pentru a citi. Nu pot face una fără de cealaltă. Greutatea hainelor din bagaj mă încorsetează, cea a cărților mă eliberează.

Cred că, dacă trăieşti suficient de mult, procesele memoriei îți cern experiențele, dând uitării cea mai mare parte dintre ele. Amintirile mele despre cele câteva zile petrecute la Veneția acum aproape jumătate de secol sunt formate din străfulgerări întâmplătoare, clipe de readucere aminte şi nimic mai mult – arcade masive înnegrite de timp, ferestre dincolo de care se află interioare somptuoase de magazine, cafenele şi restaurante, pline de bărbați

şi femei ale căror haine mă intimidează cu eleganța lor; luxul dat de lipsa automobilelor din mijlocul unui mare oraş, aşa cum îl văd traversând canal după canal; intrarea în întinsa şi cavernoasa lume a minunilor care este Piața San Marco, unde am fost pus față-n față cu ignoranța mea în domeniul artei şi al istoriei. Veneția a fost o savuroasă experiență umilitoare, şi continuă să fie.

Pe măsură ce îmbătrânesc, ea mi se pare tot mai inaccesibilă, dar din motive diferite. Şi totuşi, deşi memoria acestui voiaj anterior este aproape ştearsă, îmi aduc distinct aminte că eram, în general, fericit – eram consumat de *trăirea prezentului.* Trăiam momentul. Acum, ajungând în gara Santa Lucia din Veneția, sunt consumat de îngrijorările şi temerile obişnuite ale vârstei adulte târzii, în ciuda succeselor mele, şi mă simt legat de lumea de dincolo de Veneția prin mijloacele moderne de comunicare şi prin multe altele care se acumulează pe parcursul vieții şi de care mă simt acum tot mai înstrăinat. În ciuda ignoranței, atunci *cunoşteam* Veneția. Eram mai puțin singur. Acum trebuie să construiesc în mod conştient o *idee* de Veneția, pentru a putea să-mi depăşesc proprii demoni. Da, este problema obişnuită a gânditului prea mult.

Cu aproape cinci decenii în urmă, deşi era septembrie, nu-mi amintesc să mă fi simțit sufocat de hoardele de turişti. Nu erau nicăieri cozi, aşa cum e acum. Acum este sfârşitul lui octombrie, sunt cu soția mea de patru decenii – *da, nu sunt chiar aşa de pustnic!* – şi aici pare că nu sunt decât turişti peste tot. Veneția este apoteoza globalizării care, cu toate cruzimile sale, a creat clasele mijlocii superioare din Asia şi Europa, clase mijlocii care, pentru prima oară în istoria colectivă a familiilor lor, au mijloacele să călătorească. Dacă Europa este un imens muzeu în aer liber, aşa cum spun ei, atunci Veneția este un amestec de parc de distracții şi sit arheologic, unde vizitatorii hălăduiesc prin labirintul de ziduri şi biserici, iar autohtonii par să fi dispărut în eterul timpului. Veneția de zi este parțial o iluzie. Reprezintă moştenirea unei înalte civilizații, care este tot mai mult globală şi care astfel este amenințarea supremă pentru toți ceilalți europeni rămaşi ancorați de conceptul de stat-națiune. Naționaliştii de dreapta vor națiuni etnic pure, dar metamorfoza Veneției lucrează împotriva acestei noțiuni.

Trebuie, totuşi, să fiu atent când spun toate acestea, pentru că eu nu am decât durata propriei vieți ca termen de comparație. Aşa cum nota eruditul Tony Tanner, de la Cambridge University, Veneția a devenit un oraş turistic, şi nu doar o simplă oprire ocazională pe parcursul marelui Tur, cândva „între epoca lui Byron şi cea a lui Ruskin, între începutul şi mijlocul secolului al XIX-lea.“[11] Deci nu e o întâmplare recentă.

La sfârşitul lui octombrie, cerul ploios şi clădirile delapidate de timp ale Veneției par dungate şi înnegrite de fum. Vremea se imprimă în cărămidă, ipsos şi piatră, la fel ca timpul însuşi, întunecând şi mai mult fațadele gotice şi renascentiste, dându-le o nuanță de ocru şi cenuşiu. În lipsa soarelui, laguna şi canalele sunt opace, vaporoase, cu un aer mai introspectiv şi mai misterios decât culoarea însăşi. Şi sunt silențioase, ca şi cum ai aluneca peste ele. Chiar şi pe cele mai claustrofobice dintre alei te simți luat pe sus de aerul sărat de mare. Închiriez o barcă privată pentru un tur al lagunei. Mă izbeşte vasta şi nelimitata orizontalitate a zidurilor roşiatice şi a domurilor joase care par să vină spre tine din diverse unghiuri, doar puțin deasupra valurilor de culoarea perlei murdare. Îmi amintesc de

zidurile Constantinopolului aşa cum se văd dinspre mare. În timp ce barca alunecă pe Canal Grande, cu fiecare val ca o vestire a unei noi cuceriri îndepărtate, robustul dom argintiu al bisericii Santa Maria della Salute, asemenea celui al Hagiei Sofia de la Istanbul, arată precum o jumătate de planetă vizibilă din spațiu. Imperiul – atâta tot: ambiție nemăsurată şi atotcuprinzătoare. Apa este spațiu incarnat, mai expansivă şi mai lipsită de limite decât lespezile de piatră. Într-adevăr, există foarte puține locuri mai impresionante decât fațada clasică, din piatră de Istria, a bazilicii San Giorgio Maggiore, ițindu-se înclinată dincolo de ape față de Piața San Marco. Simți lumea largă şi încerci senzația că ai pornit în călătorie de fiecare dată când vezi un canal unindu-se cu marea. Şi pentru că marea semnifică marile rute ale civilizației mult mai mult decât orice drum terestru, logica vizuală a Veneției este de tip imperial. Oraşul şi imperiul au fost prezente tot timpul în istoria omenirii, chiar dacă statul a dominat secolele recente. Veneția uneşte aceste două constructe istorice şi le urează metaforic bun-venit chinezilor, care-şi construiesc propriul imperiu maritim, întins din Asia până în porturile Italiei.

Nu sunt decât un turist în Veneția. Sejurul meu a fost pregătit de industria turistică. Trec pe lângă kilometri întregi de *boutique*-uri internaționale, văzând ceea ce deja au văzut milioane de oameni, făcând lucruri deja făcute de milioane de oameni. Turiştii au iluzia că sunt speciali, că s-au cățărat o treaptă sau două pe scara socială şi economică a existenței lor prozaice. Dar ne încadrăm tot la producția de masă. Mă simt ca şi cum aş fi dus de funie. Am impresia că Veneția are ceva din lipiciul Las Vegasului. Dar, pentru că îmi dau seama de asta, pot să-i fac invizibili pe toți ceilalți turişti în lumea din mintea mea, şi astfel să nu intru în depresie. Da, pot face o călătorie interioară la fel de strălucitor colorată precum una exterioară. Şi o pot face tocmai din cauza cărților pe care le-am citit – încă un caz în care cărțile eliberează. Călătoria, opusă turismului, este posibilă doar datorită literaturii. Un peisaj trebuie ancorat în cărți, în aceste vremuri în care globalizarea a obliterat mai tot din ceea ce era distinctiv.

Deci, dați-mi voie să explorez Veneția, sau, mai bine zis, ideea de Veneția, pe baza cărților pe care le-am citit. Din punctul acesta de vedere, cu siguranță nu sunt unic. Alți turişti au făcut ceva similar. Din exterior, nu părem diferiți, dar viețile noastre interioare şi gândurile noastre ne conferă individualitate.

„Pasiunea este precum crima“, scria Thomas Mann în *Moarte la Veneția*. „Căci pasiunii, la fel ca şi crimei, nu-i place ordinea şi nici prosperitatea, ci se bucură de fiecare destrămare a structurii sociale.“ Şi astfel, aşa cum ştim, vârstnicul protagonist al lui Mann, oricât de distins în viața profesională, îl urmăreşte pe tânărul polonez Tadzio cu „capul lui Eros“ şi cu „înflorirea marmurii de Paros“, în timp ce oraşul cade victimă molimei şi haosului care îi urmează.[6] Pasiunea contrazice realismul şi materialismul, în mod paradoxal tocmai principiile operaționale ale acestui oraş al Evului Mediu şi al modernității timpurii. Marea artă şi literatură, care sunt pasiune incarnată, îşi doresc să fie semnificative din punct de vedere moral (aceasta este, până la urmă, marea temă a operei *Estetică şi istorie* a lui Bernard Berenson).

Şi totuşi mentalitatea medievală a Veneției a fost aspră, cultivând ideea de supraviețuire comunitară, precum şi moderația politică şi economică şi *Realpolitik*, făcând

uz de diplomație, extremă discreție şi unul dintre cele mai bune servicii de informații ale istoriei (Veneția a evitat la limită să devină un stat polițienesc). O „oligarhie aristocratică“, care a perfecționat diferite tehnici de tortură şi care „pornea de la presupoziția a ce e mai rău în fiecare“, Veneția a ridicat cinismul la rang de artă, aşa cum observa istoricul James (Jan) Morris.[7] Venețienii, aidoma întrucâtva chinezilor care se pregătesc să invadeze aceste ape, nu aveau vreo ideologie sau valori universale pe care să le exporte în lumea largă. Ei nu au avut nici impulsul misionar al americanilor, nici fanatismul spaniolilor.[8] Rezultatul a fost un mileniu de independență şi, mai important, o extraordinară bogăție, care, grefată pe un teren restrâns şi brăzdat de apă, a produs o frumusețe arhitecturală preindustrială uimitoare. Jacob Burckhardt şi Marco Antonio Sabellico descriu Veneția ca pe un „sicriu al lumii, incrustat cu nestemate“, un oraş care, cu turnurile, cupolele şi fanteziile sale în marmură, este esența supremă a splendorii.[9] Arta caută, de regulă, un ideal superior, dar acesta nu există de fapt. Eleganța şi frumusețea singulare ale acestui oraş ar putea să se califice însă drept metaforă a unui astfel de ideal şi, astfel, poate că dragostea artiştilor față de Veneția nu este o contradicție, până la urmă.

Iar a nu o iubi ar fi de-a dreptul nedrept. Stilul artistic al Veneției, exemplificat de marii săi pictori, se bazează mai mult pe iluzie şi execuție decât pe construcție şi analiză – în acest fel, el apelează mai mult la gust decât la intelect.[10] Veneția este strat peste strat de pigmenți, tot atât de vii, roşiatici şi pregnanți precum în opera lui Tițian.

Estetica venețiană se regăseşte şi în sunet. Există oare o senzație mai completă şi mai rafinată – un amestec desăvârşit de credință şi senzualitate – decât muzica lui Monteverdi, care este asociată cu Veneția mai mult decât cu oricare alt oraş? Muzica lui se aseamănă cu senzația pe care ți-o lasă pe piele cea mai scumpă dantelă. Şi mai este apoi, bineînțeles, Vivaldi, un alt venețian a cărui muzică rămâne de o puritate încântătoare, ce nu poate fi diminuată chiar dacă se revarsă în exces din lifturile hotelurilor. Sunetul Veneției este cel al clopotelor campanilelor. Acesta este singurul oraş în care plescăitul uşor al apei din canale înlocuieşte zgomotul deranjant al automobilelor. În câte oraşe poți să-ți auzi sunetul propriilor paşi?

La începutul toamnei lui 1888, la vârsta de douăzeci şi trei de ani, Bernard Berenson trecea Alpii şi vedea Veneția pentru prima oară: „am crezut că San Marco şi campanila vor cădea pe mine. Am citit că orbii care îşi recapătă vederea simt astfel când privesc lumea pentru prima oară“[11]. Cartea pe care a scris-o mai apoi, în 1894, *Pictorii venețieni ai Renaşterii*, l-a impus pe acest evreu american drept cel mai popular *connoisseur* de artă al secolului XX. Omologul său britanic din secolul al XIX-lea, John Ruskin, a fost atât de inspirat de Veneția şi de monumentele sale, încât a scris probabil cel mai faimos tratat despre arhitectura gotică publicat vreodată, sărbătorind „această splendoare a structurilor masive, pusă în valoare cu atât mai pregnant cu cât detaliile de finețe par modelate de vântul înghețat“, din nordul în care îşi are originea arhitectura gotică. Ruskin, privind Palatul Dogilor (1320–1350), fără îndoială cea mai mare clădire gotică din Europa, a văzut în el „energia deosebită care dă tensiune mişcării şi rigiditate rezistenței, care face ca cel mai năprasnic fulger să fie mai degrabă în zigzag decât curbat, iar cea mai robustă ramură de stejar să fie mai degrabă unghiulară decât curbată, şi care se vede la fel de bine în tremurul lăncii ca şi în strălucirea țurțurelui de gheață“[12]. Pentru Ruskin, Veneția nu era

doar o sinteză între Occidentul creştin şi Răsăritul islamic, ci, aşa cum o arată Palatul Dogilor, şi între Nordul lombard şi Sudul arab.[13]

Istoricul Morris alcătuieşte o listă cu aproape cincizeci de artişti şi scriitori de renume mondial care, de-a lungul câtorva secole, s-au dedat unor astfel de divagații analitice, străbătute de un fior romantic, despre Veneția. Puteți alege între Goethe, Proust, Rosetti, Petrarca, Hemingway, Rilke, Dickens, Browning, Freya Stark şi Oscar Kokoschka. În *Aripile porumbiței*, Henry James, care face trecerea spre modernismul lui Joyce şi Eliot datorită cosmopolitismului său şi analizei introspective, vede Veneția ca pe un loc în care vrei să mori pentru ca mai întâi să trăieşti – să trăieşti în mijlocul „frumuseții pe jumătate luminate“ a saloanelor din palate „pe cale de a se prăbuşi“, şi de vedea printre „vechile coloane […] expuse furtunii“[14]. Carnalitate, decepție sau salvare – nici un fundal nu este mai dramatic decât Veneția. În Veneția din *Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*, James vorbeşte despre „un fel de asociere mistică, de fraternitate morală cu toți acei care slujiseră arta în trecut “[15].

Totuşi, este posibil ca *Filigran* a poetului ruso-american Iosif Brodski, apărută la mai mult de trei decenii după cartea lui Morris, să fie cea mai bună descriere a Veneției. Având doar 135 de pagini, poate fi considerată o povestire, dar metaforele sale sunt atât de puternice şi de devastatoare încât, deşi tehnic este o lucrare în proză, pare mai degrabă un lung poem. Este inversul *Cantos*-urilor lui Pound. În timp ce acea lucrare îşi propunea şi rata, în mare măsură, să inspire măreție şi erudiție, micul volum al lui Brodski reuşeşte perfecțiunea, chiar dacă nu s-a dorit decât o lucrare minoră. Desigur, strălucirea metaforei ține, de obicei, de pura măiestrie artistică, nu de efortul brut. Ascultați-l pe Brodski reducând Veneția la esența sa. Adevărata fericire este „mirosul algelor înghețate“ în timpul nopții împreună cu „pânza neagră de ulei a suprafeței apei“; „frumusețea temperaturii joase *este* frumusețe“; „apa este o imagine a timpului“ şi, pentru că muzica evocă timpul, „apa este, de asemenea, corală“. În barca de la *stazione*, „sentimentul general era mitologic, ciclopic“, iar clădirile gotice şi renascentiste sunt „o grămadă de uriaşi adormiți care se odihnesc în apa neagră, ridicând şi coborând din când în când o pleoapă“. Incrustațiile în marmură, capitelurile, cornişele, frontoanele, balcoanele „te fac să devii vanitos. Pentru că acesta este un oraş al văzului – toate celelalte simțuri joacă un rol secundar“[16]. Adică, Veneția este materialism şi superficialitate cu majuscule. Frumusețea fizică este totul aici. Veneția ispiteşte la idolatrie.

Brodski te pune la locul tău; îți expune neajunsurile prin propria-i strălucire metaforică, atât de austeră şi aproape matematică (el detestă scriitorii şi profesorii universitari cu „prea multe rafturi ordonate şi suveniruri africane“. Sunt şi eu parțial vinovat în această privință). Pentru că Brodski este vârful – tu eşti câteva duzini de niveluri sub el, cel puțin. Şi pentru că el este un geniu, fiecare remarcă pe care o face are greutate. Fără îndoială, ar fi râs în linişte de propria mea etică a muncii, de biroul meu ordonat, de notele mele finale, de apelul meu anxios la categorii analitice şi organizare, pentru că oamenii de calibrul lui pur şi simplu nu au nevoie de aşa ceva. Geniul lor poate gestiona dezorganizarea şi se poate ridica deasupra oricărui sistem. Ei îşi pot chiar permite să fie leneşi (deşi, în mod sigur, nu a fost cazul lui). Ei pot publica puțin, în cantități mici, şi lăsa o urmă mult mai adâncă, mai durabilă decât oricare dintre noi (deşi, din nou, în

cazul lui Brodski, producția sa a fost prodigioasă). În ceea ce-l privește pe neobositul și tenacele Ezra Pound, acesta nu este, în ochii lui Brodski, nici măcar demn de dispreț. Din punctul de vedere al oricărui rus, „jocurile radio din timpul războiului“ ale lui Pound în serviciul puterilor Axei ar fi trebuit să-i aducă „nouă grame de plumb“.

Cantos-urile, spune Brodski mai departe, „mă lasă, de asemenea, rece; eroarea lui este una veche – căutarea frumuseții“. Frumusețea „este întotdeauna un subprodus al altor acțiuni, unele chiar foarte obișnuite“[17]. Totuși, aici l-aș contrazice puțin. Dincolo de lucrările timpului și hazardul geografiei, care au ajutat Veneția să fie ceea ce este, nu este arhitectura venețiană în sine frumusețe premeditată?

Pentru restul dintre noi, dacă nu și pentru Brodski, Veneția este un oraș al asociațiilor „banale“, „o serie de suveniruri și privelişti“, scrie Mary McCarthy, „nici un cuvânt spus despre acest oraș nu poate fi decât un ecou a ceva ce s-a spus deja. *Mais c'est aussi cher que Paris!* exclamă un francez într-un restaurant, fără să-și dea seama că-l repetă pe Montaigne“. Într-adevăr, nu este nimic nou de spus ori chiar de gândit despre Veneția. „Te invidiez, pentru că scrii despre Veneția, spune neinițiatul. Mi-e milă de tine, spune veteranul.“ McCarthy, scriitoare, critic și redutabil intelectual american de la jumătatea secolului XX, are și ea darul lapidar și de invidiat al metaforei care pune pe fugă simpla roboteală. „Nimeni nu se plânge de *canalettos* că sunt «la fel». Așa și trebuie să fie. Ele ne încântă prin repetiție, la fel cum face o oglindă.“ De aceea ochiul nu oboseşte niciodată privind Veneția.[18] În acest sens, Veneția mă deprimă, pentru că știu că atunci când scriu despre ea sunt un competitor slab al celor mari. „Atât de multe s-au spus și s-au scris deja despre Veneția“, scrie Goethe – și asta era în 1786![19] Și totuși, cum pot să evit asta, dacă Veneția se află pe traseul călătorie mele?

Și mai există un motiv pentru care nu pot evita Veneția: ea este fundamentală pentru tot ceea ce eu cred despre istorie, cultură și relații internaționale. Mary McCarthy, în al ei perspicace și incisiv – și de neegalat, în felul lui – mic volum despre Veneția, *Veneția sub observație*, publicat în 1956, ne introduce în materie.[20] „Prada și concesiile comerciale au fost extorcate de venețieni în mod imparțial de la creştini și păgâni. Această imparțialitate […] a fost cauza pentru care ei au fost urâți, așa cum au fost câteodată evreii.“ Așijderea, „Cruciadele au fost un câștig pentru Veneția, care […] a tratat întreaga afacere ca pe o operațiune comercială“.

Veneția și-a oferit sprijinul militar pentru un preț ridicat, a transportat o oștire cruciată în *Outremer* („peste mări“, sau Țara Sfântă), iar „când Cruciații nu au plătit“, au folosit spiritul Cruciadei ca o scuză pentru a captura porturile din Adriatica unde aveau interese comerciale. Venețienii au semnat un tratat cu turcii musulmani pentru a gestiona „bunuri interzise creştinilor“, și au jefuit Constantinopolul în 1204, acțiune care a implicat trei zile de omoruri, violuri și furturi. Acesta este *Realpolitik* fără alt scop decât îmbogățirea, și prin astfel de fapte grosolane și nemiloase a devenit Veneția orașul fantastic admirat de pictori și artişti. Și aceasta pentru că politica externă a Veneției și întregul ei sistem politic au fost construite pe baza principiilor de afaceri și pentru a facilita gestionarea afacerilor de zi cu zi. „Călătorie. Risc. Profit. Glorie“ este modul în care istoricul Roger Crowley descrie tiparul expedițiilor maritime venețiene, cu „profitul“ ca principiu de bază. Pentru că Veneția nu avea pământ agricol, nu a avut nici feudalism. Ea făcea barter cu bani, nu cu

produse agricole.[21] „Un întreg oraş materialist nu este nimic mai mult decât întruchiparea unui vis“, scrie McCarthy despre rezultatul acestei stări de fapt. „Veneția este inconştientul lumii: tezaurul sclipitor al unui avar, păzit de o Bestie ai cărei ochi sunt făcuți din agate albe.“[22]

Pragmatismul, atât în varianta nemiloasă, cât şi în cea luminată, a fost spiritul călăuzitor al Veneției medievale. Guvernul venețian era o maşină birocratică „în care dorințele şi pasiunile oamenilor nu-şi aveau locul“, constituind, în cuvintele lui McCarthy, „o invenție în domeniul ştiințelor politice, un dispozitiv patentat“, unde fiecare ramură a guvernământului o ținea în frâu pe cealaltă, o variantă timpurie a sistemului american. Clerul venețian încapsula spiritul Celei Mai Senine Republici, sau *La Serenissima*. „Nu au existat martiri, nici un Thomas Becket sau un Thomas Morus“, după cum spune ea. „Ca toți adevărații venețieni, clerul trăia aici-şi-acum.“ Nici eroi, dar nici Inchiziție. Pragmatismul înseamnă lipsa fervorii, ceea ce înseamnă, la rându-i, lipsa fanatismului. Şi, spre deosebire de celelalte state ale Europei Catolice, arată istoricul John Julius Norwich, Veneția nu a ars pe rug nici un eretic. Veneția, cu dragostea sa pentru treburile de stat şi disprețul pentru perfecțiunea morală, era un loc eminamente practic – secretul supraviețuirii sale neîntrerupte de la sfârşitul Evului Mediu Întunecat până la primele bătăi de tobă ale timpurilor moderne. McCarthy face aici o comparație grăitoare cu un alt oraş-stat, Florența. Florența, incapabilă să se conducă bine, a produs totuşi un mare teoretician abstract al guvernământului, pe Machiavelli. Veneția n-a avut astfel de teoreticieni, dar a creat „o republică-model“. Pentru că în tot ceea ce ține de Veneția, există o reverență pentru „concret“.[23] Disputele religioase nu îi interesau pe venețieni, doar cele politice. Ei au practicat machiavelismul mai bine decât florentinii. Venețienii erau oameni de acțiune, nu gânditori.

O jumătate de secol mai devreme, voi fi fost eu mai liniştit în Veneția, dar încă nu îi descoperisem pe McCarthy şi pe mulți alți autori, care mi-au îmbogățit experiența reîntoarcerii.

Dintre toate descrierile briliante ale Veneției scrise de artişti şi intelectuali de-a lungul secolelor, n-am să uit primele cuvinte ale lui McCarthy despre San Marco, acea carcasă crepusculară cu foiță de aur şi iconografie bizantină, al cărei întuneric ca de catacombă îl asociez cu climatul mai rece din Constantinopol:

Pe dinafară, „arată ca un pavilion oriental – pe jumătate casă de plăceri, pe jumătate cort de război, aparținând vreunui mare satrap. În interior, strălucind de nestemate şi aur, acoperită cu marmură orientală prețioasă, jasp şi alabastru, porfir şi ofit, susținută de coloane bizantine […] abia dacă sunt două la fel, această peşteră cruciformă întunecoasă are aspectul unui bârlog de hoți“. Se pare că, de-a lungul istoriei, scopul acestui spirit practic, materialist, a fost luxul, foarte rafinat şi senzual, de inspirație răsăriteană, bizantină. Chiar şi influențele gotice care s-au infiltrat în Veneția din locuri precum Avignon sau Flandra nu au fost suficiente pentru a înlătura caracterul artistic esențialmente bizantin al Veneției. Venețienii, spune McCarthy, au rămas în inimile lor „creatori de icoane şi de mozaicuri […]“ „înghețați într-o splendoare nemişcată“.[24] O contribuție îşi aduce aici, după cum remarcă cu fler istoricul britanic John Julius Norwich, „coroana gotică“ de pinteni şi cornişe de marmură care l-a fascinat atât de mult pe

Ruskin.[25]

Nu este vorba de faptul că Orientul, în sens cultural şi artistic, începe la Veneţia, aşa cum o face la Ravenna; o astfel de afirmaţie presupune o diviziune inflexibilă şi artificială. Doar că la Veneţia, ca şi în alte locuri de pe malul Adriaticii, Estul şi Vestul s-au întâlnit pentru prima dată şi, până în ziua de azi, se pătrund şi dispar unul în celălalt, chiar dacă reapar pretutindeni pe piatră şi în tempera, ca elemente distincte a ceea ce au fost odinioară. În aceste oraşe portuare medievale şi moderne timpurii, întărite de cosmopolitismul venit de pe mare, dispersia sensibilităţilor orientale şi occidentale ne permite să aruncăm o privire asupra lumii noastre viitoare. Orientul este decelabil la Veneţia mai ales pentru că este încadrat şi pus în evidenţă de influenţele gotice şi renascentiste ale Occidentului. După cum notează Ruskin, în Veneţia, arhitectura gotică a „înlocuit“ arhitectura bizantină care, la rândul ei, a fost înlocuită, doar parţial, de cea renascentistă. Efectul grandios al acesteia din urmă se datorează apei vaporoase, de un verde sticlos, care se prelinge la temeliile sale.[26] Rezultatul general este o sensibilitate estetică unică cu care ne delectează.

În epoca medievală a fost atât de implicată în comerţul cu Levantul, încât, mai mult decât orice alt oraş sau putere din Europa, Veneţia a înţeles şi a sintetizat Eurasia. „A fost rotiţa centrală care a îmbinat două sisteme economice – Europa şi Orientul“, scrie Crowley.[27] Desigur, caracterul oriental al Veneţiei este, de asemenea, un clişeu. „În Veneţia, aşa cum vă va spune orice bazilisc aurit, începe Orientul“, scrie Jan Morris, a cărui carte descrie Veneţia în amănunt, literalmente până la vasta sa populaţie de pisici de pe alei. Este încă un exemplu al imposibilităţii de a mai spune ceva original despre acest oraş.

Totuşi, ce cred eu că este atât de important în povestea Veneţiei încât să mă facă să merg mai departe? Faptul că cultura domină totul, chiar dacă cultura evoluează şi se combină constant cu alte culturi. Că geografia contează. Că geopolitica – lupta pentru spaţiu şi putere – este eternă. Că statele construite pe principii realiste şi pragmatice supravieţuiesc mai mult decât cele construite pe principii idealiste şi moraliste. De aceea, trebuie să gândim în mod tragic pentru a evita tragedia. Acest lucru, la rândul său, înseamnă că ordinea vine înaintea libertăţii şi că interesele vin înaintea valorilor, deoarece fără ordine nu există libertate pentru nimeni, iar fără interese, valorile noastre nu se pot forma şi nu pot funcţiona. Şi totuşi, realismul are nevoie de frumuseţe, altfel alunecă în grosolănie şi vulgaritate: şi acesta este, de asemenea, geniul Veneţiei.

Norwich scrie:

„Veneţia este singurul dintre toate oraşele încă mari ale Italiei care s-a născut şi a crescut în cultura greacă […]. Mult timp după ce s-a debarasat de dependenţa de Constantinopol, a continuat să întoarcă spatele Italiei şi să privească cu hotărâre spre Răsărit; intrigile de coşmar ale politicii italiene medievale, luptele dintre Guelfi şi Ghibelini, dintre împărat şi papă […] nimic din toate acestea nu erau de interes pentru ea“. Dogii foloseau titluri onorifice bizantine. Îmbrăcămintea conducătorului veneţian era modelată după cea a exarhului bizantin. Fetele bizantine erau trimise la Veneţia pentru a se căsători; veneţienii îşi trimiteau fiii să îşi desăvârşească educaţia la Constantinopol.

Legăturile politice ale Veneției cu Bizanțul au ajutat Veneția să se protejeze de certurile dintre celelalte oraşe-state din Italia, cu efemerele lor alianțe tactice lipsite de scrupule. Deoarece un sistem comercial rival, condus de arabi, începea să se întindă în Africa de Nord şi în Orientul Mijlociu, Veneția a devenit crucială pentru Constantinopol ca antrepozit bizantin în Europa. Modelul venețian de frumusețe, exemplificat de cupolele joase şi ferestrele mici ale bazilicii San Marco, amintind de Hagia Sofia din Constantinopol, era în esență oriental.[28]

Bineînțeles, la baza separării fortuite a Veneției de restul Italiei a stat, în primul rând, geografia. Acea mare lagună, cei câțiva kilometri de apă de mică adâncime care au protejat Veneția de continent în toate aspectele sale, i-a permis să se concentreze spre Est, spre Bizanț, şi, în plus, a protejat oraşul împotriva sarazinilor, maghiarilor şi a altor invadatori în primele secole de independență venețiană. Laguna, prin faptul că i-a închis pe venețieni într-un spațiu atât de restrâns, a favorizat, de asemenea, coeziunea internă. „În rândul aristocrației bogate de negustori din Veneția“, explică Norwich, „toată lumea se cunoştea cu toată lumea, iar această familiaritate genera o încredere mutuală care în alte oraşe rareori se extindea în afara cercului familial“. Rezultatul a fost o administrație eficientă prin care aventurile comerciale riscante, care implicau cheltuieli mari de capital, „puteau fi aranjate pe Rialto în câteva ore“. Nici utopică, nici egalitaristă, Veneția a reprezentat triumful unei elite închise. Optimismul era interzis, dacă nu era bazat pe dovezi şi procente.[29] Marco Polo, exploratorul venețian al Chinei şi Asiei Centrale de la sfârşitul secolului al XIII-lea, a provenit dintr-o astfel de aristocrație comercială foarte bine închegată – vom vorbi despre el mai târziu.

Fără lagună şi canale – adică fără prezența apei – Veneția ar fi fost lipsită de frumusețea care stătea în centrul devotamentului populației pentru oraşul-stat: un devotament față de stat, mai degrabă decât față de un singur om sau rege. Acest lucru, împreună cu pacea internă de care se bucurau, a favorizat o „umanizare a simțirii“, care, aşa cum sugerează Berenson, a făcut din venețieni „primul popor cu adevărat modern din Europa“.[30]

Căci „mitul Veneției“ este cel al unei structuri exemplare – „monarhie, oligarhie şi democrație“ într-o combinație fluidă, care se ridică, perfect formată, din ape. Petrarca a fost cel care a echivalat Veneția cu însăşi „justiția“. Pânzele din secolul al XVI-lea ale lui Paolo Veronese din Palatul Dogilor arată progresul moral al oraşului-stat de la militarism la imperialism şi pace. O altă pictură din Palatul Dogilor, realizată de Domenico Tintoretto (începutul secolului al XVII-lea), înfățişează Veneția primind sânge din coasta lui Cristos, clamând o „relație directă cu Euharistia“, potrivit istoricului de artă David Rosand de la Universitatea Columbia.[31] Frumusețea estetică deplină este aici legată de suprema încredere în sine, construită pe principii realiste de guvernare.

Ceea ce urmează, cu succesiunea a optzeci şi patru de dogi din 726 până în 1797, este o istorie de o mie de ani la fel de lungă, complicată, densă, palpitantă şi copleşitoare ca şi cea a Bizanțului însuşi, care te ameţeşte prin intrigile sale nesfârşite şi insurecțiile periodice. Este un mediu relativ întunecat şi opac, care a produs puțini giganți şi eroi flamboaianți (Pietro II Orseolo, care a guvernat spre sfârşitul secolului al X-lea, fiind o excepție de la această regulă), deoarece schimburile şi comerțul, aşa plictisitoare cum sunt,

anulează impulsul războinic şi dorința de glorie. Pentru că este atât de neinspirată din punct de vedere tematic, istoria venețiană este, în general, greu de reținut, iar pentru publicul cultivat, dar nespecialist este cunoscută cel mai bine prin intermediul operelor lui Shakespeare – care foloseşte Veneția ca un fundal oarecum neruşinat şi cinic pentru a dezvălui defectele tuturor, mauri şi evrei deopotrivă, aceştia fiind descrişi de obicei în mod unidimensional, şi deci neinteresant, la acea vreme.

Mary McCarthy scrie: „acei dogi bătrâni şi viguroşi […] ne par o rasă ciudată de animale marine, care au lăsat în urma lor cochilia roz, întortocheată, care i-a protejat cât au crescut, şi care este Veneția“[32]. Cu un sistem decizional extrem de calculat, arăta Norwich, Veneția a primit doar trei lovituri strategice în decursul a aproape 1.100 de ani de regim al dogilor: descoperirea rutei Capului către Indii în 1499, care a eclipsat propriile rute comerciale ale Veneției către Levant şi Asia Centrală; extinderea treptată a puterii otomane în estul Mediteranei în urma căderii Bizanțului în 1453; şi asaltul Ligii din Cambrai împotriva Veneției la începutul secolului al XVI-lea – nici una din vina sa. Realismul a făcut minuni şi a fost singura religie adevărată a Veneției, un loc şi un sistem care a venerat Bizanțul, dar l-a asediat atunci când i-a convenit, iar mai târziu le-a acordat împăraților bizantini doar un ajutor limitat, pentru a nu-i întărâta pe otomanii care se profilau ca putere succesoare la Constantinopol.[33] Dogii venețieni au avut întotdeauna un ochi îndreptat spre viitor.

Veneția a fost o republică independentă construită pe separarea puterilor (în special între biserică şi stat, aşa cum arată istoria lui Oakley) şi un imperiu în acelaşi timp: luminată acasă şi rapace în străinătate. Ideea că imperiul se naşte pe fundații tiranice este doar parțial confirmată de istorie. Veneția era o încrucişare între o „democrație teoretică“, în sensul că dogele era o funcție aleasă, şi o „oligarhie“, în sensul că puterea rezidă în cadrul unei constelații de familii bogate. Şi, după cum a arătat regretatul istoric Frederic C. Lane, de la Universitatea Johns Hopkins, Veneția era profund aristocratică.[34] Totuşi, după cum spune Lane: „aproape peste tot [în restul Italiei secolului al XVI-lea] principiile republicane, derivate din comune şi lăudate de umaniştii civici, au fost abandonate, dacă nu complet în teorie, cel puțin în practică. Doar Veneția a supraviețuit şi şi-a conservat independența, perpetuând în acelaşi timp instituțiile republicane“.[35]

Veneția era condusă de Consiliul celor Zece: dogele, consilierii ducali şi şefii celor Patruzeci (un înalt organism constituțional), care împreună constituiau *Signoria*, cu rol executiv. Burckhardt în *Cultura Renaşterii în Italia*, publicată în 1860, oferă cea mai bună descriere a acesteia:

> Consiliul celor Zece, care avea un cuvânt de spus în toate, care dispunea de viață şi de moarte fără drept de apel, de afacerile financiare şi de numirile militare […] era ales în fiecare an din întregul corp de guvernământ, Gran Consiglio, şi era, în consecință, cea mai directă expresie a voinței sale. Nu este probabil ca la aceste alegeri să se fi produs intrigi de amploare, deoarece durata scurtă a funcției şi răspunderea care urma nu au făcut-o foarte dorită […]. [Consiliul] a acționat din motive raționale, şi nu din sete de sânge. Nici un stat, într-adevăr, n-a exercitat vreodată o influență morală mai mare asupra supuşilor săi.[36]

În acest cadru somptuos decorat cu foiță de aur, lemn nobil, închis la culoare şi, în

ultimele secole, o mulțime de picturi de Tintoretto şi Veronese, toate celebrându-l pe Dumnezeu şi cuceririle militare, conducătorii Veneției erau pătrunşi de o certitudine a misiunii lor care se apropia de gândirea magică. O lume fără Republică pur şi simplu nu putea fi imaginată.

O guvernare eficientă, combinată cu dinamismul economic, duce la comerț şi la interese dincolo de granițe, astfel încât imperialismul este consecința firească. Imperiul nu începe cu un grup de oameni care complotează într-o cameră superioară. Se întâmplă în mod organic, în somnul unei națiuni, ca să spunem aşa. Pentru că, pe măsură ce un stat se extinde din punct de vedere comercial, descoperă că are preocupări de securitate nou apărute în străinătate. Se poate spune că imperiul venețian a început în anul 1000 cu o expediție antipiraterie de-a lungul coastei dalmate a Adriaticii (pirații fiind croați). Ca oraş-stat cu cel mult 100.000 de locuitori, Veneția va deveni, în cele din urmă, o mare putere navală „în epoca medievală a imperiilor dispersate şi slab articulate“, scrie Lane. Până la sfârşitul secolului al XVI-lea, pentru a opri avansul spre apus al otomanilor în estul Mediteranei (precum şi pe cel al oraşului-stat rival Genova, după cum ne aminteşte Fernand Braudel), Veneția, din motive atât comerciale, cât şi strategice, va cuceri sudul Dalmației şi numeroase avanposturi din Marea Egee în Morea, Creta, Ciclade şi Dodecanez. Mai departe spre est, la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea, Veneția a luat şi Cipru, pe care l-a guvernat dezastruos din cauza corupției.

Ca şi Statele Unite, dar într-un mod foarte diferit, desigur, Veneția a fost o republică cu un imperiu maritim, Mediterana de Est constituind un domeniu la fel de vast în perioada Renaşterii Târzii şi a începutului epocii moderne precum întregul glob pământesc astăzi. Doborâtă de Napoleon în cele din urmă, prin lovitura de stat din 1797, Republica Venețiană a durat de peste patru ori mai mult decât actualele State Unite. A reuşit acest lucru în parte datorită celei mai iscusite politici externe. De exemplu, a realizat ceea ce Lane numeşte „dublul act de echilibru“ de a juca Franța împotriva Spaniei, iar Spania împotriva Imperiului Otoman. Chiar dacă Veneția a participat la marea victorie a Ligii Creştine împotriva Imperiului Otoman în 1571, în bătălia navală de la Lepanto, în largul Greciei de Vest, Veneția a obținut pacea în principal prin concesii ulterioare.[37] Statele Unite ar face bine să imite spiritul pragmatic al Veneției, un spirit luminat, după standardele din acea vreme.

Bineînțeles, evoluția sistemului european de puteri la începutul epocii moderne şi în epoca modernă a dus la declinul treptat al Veneției. Atunci când Spania şi Franța au devenit regate unite, după cum explică Lane, „sistemul de echilibru al puterilor din spațiul italian a fost absorbit în sistemul statal european“[38]. Astfel, Veneția a fost asediată de rivalii din Europa de Vest pe uscat, iar pe mare de Imperiul Otoman. În plus, odată cu apariția Revoluției Industriale şi a capitalismului modern, clasa conducătoare venețiană n-a fost suficient de flexibilă pentru a-i admite pe noi îmbogățiți şi pe oamenii noi în rândurile sale. Republica Venețiană, oricât de luminată a fost în epocile anterioare, n-a putut face față noului spirit democratic. Şi astfel, aşa cum se întâmplă cu toate imperiile, Veneția a intrat în declin.

În *Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*, Henry James scrie:

> Stăteam în fața bisericii Sfinților Ioan şi Paul şi ridicam privirea la chipul mic, dar cu viguroase maxilare pătrate, al lui Bartolomeo Colleoni, teribilul *condottiere* care îşi încalecă uriaşul cal de bronz cu o atât de robustă fermitate, pe înaltul piedestal pe care-l menține recunoştința venețienilor. Statuia e fără pereche, e cea mai frumoasă dintre toate statuile ecvestre, dacă nu cumva aceea a lui Marc Aureliu, blândul călăreț din fața Capitoliului de la Roma, nu e realizată cu şi mai mare măiestrie.[39]

Mă aflu acum în acelaşi loc. Statuia lui Colleoni, cu coiful pe cap şi cu sabia pregătită, este simbolul perfect al acțiunii şi agresivității. Atât muşchii bărbatului, cât şi ai calului sunt încordați. Nici măcar zidurile gotice de cărămidă, înalte şi scorojite, ale bisericii Sfinților Ioan şi Pavel nu pun în umbră sculptura. Mă gândesc la modul în care a fost descrisă persoana lui Colleoni, un mercenar nemilos ca şi Malatesta, care a luptat pentru diferite tabere în decursul vieții, în funcție de cine îl plătea cel mai mult, şi care totuşi şi-a găsit timp şi pentru fapte bune. El reprezintă o etapă intermediară între barbaria şi întunericul omului timpuriu şi lumina fragilă a frumuseții şi civilizației, a cărei emblemă supremă rămâne acest peisaj urban.

Trecerea de la starea barbară inițială la cea civilizată este surprinsă cel mai elocvent de literatură şi, astfel, ochii mei se retrag de la statuia şi de la masa de cafenea la care stau în apropiere şi îmi amintesc, aproape vizual, de celebrul text de început al cărții lui Sir James George Frazer *Creanga de aur*, care a influențat *Tărâmul pustiit*, a lui Eliot:

> Cine nu cunoaşte tabloul lui Turner cu Creanga de aur? Scena, inundată de strălucirea aurie a imaginației cu care mintea divină a lui Turner impregna şi transfigura chiar şi cel mai frumos peisaj natural, este o viziune onirică a micului lac din pădurea Nemi – „Oglinda Dianei“, aşa cum era numit de către antici […]. În Antichitate, acest peisaj silvestru a fost scena unei tragedii stranii şi recurente.[40]

În mijlocul acestei păduri sacre, după cum ne spune Frazer, „o figură sumbră putea fi văzută hoinărind“, până noaptea târziu, în jurul unui anumit copac, înarmată cu o sabie. Căci el va deține preoția până la momentul în care un alt bărbat îl va ataca şi îl va ucide; un bărbat care, la rândul său, va da târcoale şi se va apropia de acelaşi copac, cu sabia scoasă, până când va fi şi el ucis. Şi aşa mai departe. „Aceasta era regula sanctuarului […] Căci an de an, vară şi iarnă, pe vreme frumoasă şi pe vreme rea, el trebuia să vegheze în singurătate şi, ori de câte ori îşi permitea un somn tulbure, o făcea cu riscul vieții sale.“

Nu există nici o paralelă în Antichitatea clasică, cu oraşele şi imperiile sale civilizate, pentru un obicei atât de necivilizat şi barbar. „Trebuie să fi fost transmis din timpuri care depăşesc memoria omului“, scrie Frazer, obiceiul apărând în cele din urmă în literatură ca precursor al aşa-numitului Rege al Pădurii, un preot înarmat care proteja un fag sau un stejar sacru şi care slujea sub comanda zeiței romane Diana (Artemis, în mitologia greacă). Conform logicii acestei fabule, moartea violentă şi timpurie a preotului îl protejează de decăderea trupească a vârstei, spiritul său tânăr fiind transferat în toată vitalitatea sa succesorului său mai puternic. Atâta timp cât copacul sacru, pe care creştea un vâsc („creanga de aur“), este protejat, viața umană are o importanță secundară în această fantezie întunecată. Aceasta este starea violentă a naturii de la începutul timpului.[41]

Dar volumul lui Frazer nu este doar o relatare a barbariei, deşi aşa începe povestea sa. Este vorba, de asemenea, despre modul în care magia simpatetică – construirea tabuurilor, riturile de înfrângere a răului, folosirea focului pentru a învinge întunericul şi aşa mai departe – toate acestea constituie încercări de a lupta împotriva forţelor impersonale ale naturii şi de a înfrânge destinul: cu alte cuvinte, aceştia sunt primii paşi, oricât de primitivi, spre construirea unei lumi morale şi etice. Această construcţie începe cu frica şi se termină cu frumuseţea; adică începe cu „zeii-bestie“ şi cu sacrificiile umane şi avansează spre stâlpii dorici şi spre epopeile salvatoare ale lui Homer şi Virgiliu (şi spre arhitectura Veneţiei), ca să o parafrazez pe clasicista Edith Hamilton.[42]

Ştim unde ar trebui să ducă toate acestea – la declararea de către individ a propriei sale independenţe, învăţând cum să stăpânească natura însăşi şi, după ce a făcut acest lucru, construind de-a lungul timpului şi împotriva vicisitudinilor o lume mai umană. Începe cu cea mai crudă formă de politică şi de dominaţie, demonstrată de Regele Pădurii, trece apoi prin teribilii *condottieri* Colleoni şi Malatesta şi se încheie cu sistemele parlamentare sau cu cele mai liberale şi mai benigne autocraţii. În termeni de ştiinţe politice, înseamnă, încă o dată, că ordinea vine înaintea libertăţii; dar odată ce ordinea este stabilită, se impune sarcina de a face ordinea însăşi, prin etape, mai puţin tiranică.

Această călătorie monumentală, repet, îşi are originea în întuneric: cu ritualul sângeros din jurul Crengii de Aur de la Nemi, cu rezultatul său determinist şi crud al morţii violente şi cu descrierea unui om singuratic prins literalmente în capcana stării naturale. Iată de ce *Principele* lui Machiavelli, cel puţin pentru epoca sa, nu a fost o lucrare cinică de filozofie politică, ci mai degrabă un ghid instructiv despre cum să învingi soarta. Şi pentru că soarta este atât de redutabilă, practicantul politicii trebuie să fie deosebit de viclean. Într-adevăr, *Vieţile* lui Plutarh sunt importante pentru învăţătura morală pe care o oferă – mari oameni care folosesc toate instrumentele pe care le au la dispoziţie pentru a schimba direcţia istoriei. Vorbind despre Alexandru, Plutarh notează că „o expresie sau o glumă“ ne pot informa mai bine despre caracterul şi înclinaţiile sale decât cele mai glorioase fapte ale sale, fie chiar şi trecerea Granicusului. Aceasta este dimensiunea shakespeariană a istoriei.[43]

Cu toate acestea, indiferent cât de viclean, de hotărât sau de eroic ar fi un individ, întotdeauna vor exista limite şi, astfel, omul politic de acţiune cu adevărat evoluat va şti cum să lucreze în interiorul acestor limite. Iată ce spune Fernand Braudel, marele geograf francez, care a avut poate cea mai bună înţelegere a ceea ce se poate şi nu se poate realiza în lumea naturală:

> Afirmând îngustimea limitelor acţiunii, se neagă oare rolul individului în istorie? Eu cred că nu […] adevăratul om de acţiune este cel care poate măsura cel mai bine constrângerile care îl apasă, care alege să rămână în interiorul lor şi chiar să profite de traiectoria inevitabilului, exercitându-şi propria presiune în aceeaşi direcţie. Toate eforturile împotriva curentului predominant al istoriei – care nu este întotdeauna evident – sunt sortite eşecului.[44]

Expresia-cheie aici este „nu întotdeauna evident“. Prin urmare, nu putem ceda în faţa sorţii, tocmai pentru că rezultatul istoric este adesea de necunoscut: astfel, lupta

individuală însăşi, adesea reluată la nesfârşit, este cea care creează în primul rând „valul dominant al istoriei“. Regele Pădurii n-a renunțat niciodată la lupta sa pentru supraviețuire, căci fiecare zi în plus în care a supraviețuit a fost un triumf. Nici Colleoni, nici Malatesta nu au renunțat – prin însăşi energia, ambiția şi viclenia lor de neoprit au ajuns să definească o întreagă epocă. Tragedia lui Ezra Pound a fost că n-a reuşit niciodată să depăşească intelectual şi moral exemplul lor.

Ezra Pound a fost îndrăgostit de Veneția. În *Canto XVII*, scris în 1924, citim:

…Şi apele decât sticla mai bogate,
Aur de bronz, văpaie deasupra argintului,
Ulcele cu vopsea-n lumina torței…[45]

Acest poem, în care Veneția apare ca „pădurea albă de marmură, ramură încovoiată peste ramură“ – un triumf al naturii şi al zeilor[46] –, l-a inițiat pe Adrian Stokes în opera lui Pound, înainte ca Stokes să fi citit măcar *Cantos*-urile Malatesta şi să fi avut în vedere o carte despre biserica din Rimini.

Acum navighez spre insula San Michele, cimitirul municipal aflat la mai puțin de o jumătate de milă în lagună, unde Pound este înmormântat în mica secțiune protestantă. San Michele pare incrustată în apă: un pătrat aproape perfect de pământ mărginit de ziduri de cărămidă punctate de arcade albe, cu chiparoşi care dau solemnitate locului.

Ceea ce iubeşti bine rămâne,
restul este zgură

Ceea ce iubeşti bine nu-ți va fi luat.
Ceea ce iubeşti bine este adevărata ta moştenire…[47]

Aceste versuri memorabile, îmbătătoare la prima citire – atât de atrăgătoare pentru mulți tineri care se cred, în mod eronat, nostalgici – sunt din libretul *Canto*-ului LXXXI. Ele fac parte din „*Cantos*-urile pisane“, scrise de Pound în timp ce era internat în afara oraşului Pisa de către armata americană ca inamic şi propagandist, la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Lumea lui Pound – cea a Puterilor Axei şi a cauzei fasciste – tocmai se prăbuşise. El era o ruină, iar bogatele amintiri ale unei vieți aventuroase erau, se pare, tot ce îi mai rămăsese. Trăind într-un cort rece şi ploios, după o viață de plăceri estetice, în Rapallo, lângă Genova, el îşi spunea:

Dă-ți jos trufia,
Eşti un câine bătut sub grindină,
O țâfnoasă gaiță sub un soare cu toane…[48]

Poetul Robert Lowell, care avea păreri contradictorii despre „*Cantos*-urile pisane“, le-a apreciat „farmecul“.[49] Totuşi, toate sunt grotesc de egocentrice. Aceea era o lume în care zeci de milioane de oameni tocmai muriseră în circumstanțe teribile în cel mai violent

cataclism din istorie, un cataclism cauzat direct de ideologia pe care Pound a îmbrățișat-o în mod public. Este adevărat, el scria,

> Ce meschin urăşti
> Alăptat la țâțele falsității…[50]

Dar asta, împreună cu câteva pasaje emoționante din *Canto CXVI* despre regrete, este cam tot ce există în materie de remuşcări autentice sau empatie. Pound încheie acest libret cu versuri mai ritmate şi mai grațioase, de data aceasta despre cum adevărata sa eroare ar fi putut fi insuficienta inspirație şi insuficienta hotărâre, ca poet. Iată ce spune John Ruskin: „să-ți scoți în evidență propria operă şi s-o expui spre a fi admirată denotă o autosuficiență mizerabilă, o complacere în propriile tale fapte nenorocite, atunci când ai fi putut să priveşti spre faptele lui Dumnezeu. Noblețea“, continuă Ruskin, constă în concentrarea asupra lumii lui Dumnezeu.[51] Corolarul acestei idei, în cazul lui Pound, ar fi fost ca el să se aplece asupra suferinței şi dezastrului din Europa, oricât de copleşitoare ar fi fost, şi să-şi investigheze propria responsabilitate morală pentru ele. Având în vedere talentul său, aceasta ar fi putut da naştere la o poezie cu adevărat bună. Pound, după cum spune criticul Tony Tanner, a fost un poet care a înțeles cu adevărat paradisul – petrecându-şi viața în locuri precum Veneția – şi a sfârşit prin a contribui la crearea iadului.[52]

Spre sfârşitul vieții, auzind o poveste despre originea evreiască a lui Bernard Berenson, se spune că fața lui Pound „s-a transformat într-o mască de suferință abjectă, ruşine şi vinovăție“. Mai târziu, Pound a recunoscut că „cea mai mare greşeală a sa“ a fost „prejudecata stupidă şi suburbană a antisemitismului [care] de-a lungul timpului […] a stricat totul“.[53] Putem să-i acordăm puțin credit pentru această confesiune, deşi n-avea s-o interiorizeze niciodată suficient în cadrul *Cantos*-urilor.

Şi totuşi, şi totuşi… nu se termină niciodată cu Pound. Există, aşa cum subliniază criticul Michael Dirda, energia simplă şi inegalabilă a lui Pound şi entuziasmul contagios pentru literatura însăşi, care ne-a lăsat adevăruri dure precum: „Mai mulți scriitori eşuează mai degrabă din lipsă de caracter decât din lipsă de inteligență“ şi „O definiție a frumuseții este: aptitudinea de a avea un scop“.[54] Apoi, desigur, nu putem uita acel celebru şi cu adevărat impresionant poem imagist din 1913 pe care l-a scris, *Într-o stație de metrou*.

> Ivirea acestor chipuri în mulțime:
> Petale pe-o creangă jilavă, neagră.[55]

Putea fi un mare poet atunci când îşi propunea țeluri mai modeste.

Mormântul lui Pound de pe San Michele este o simplă lespede aşezată în pământ, pe care se află doar numele său. Un tufiş prea mare şi un vrej de viță-de-vie aproape ascund lespedea, chiar şi de la o distanță mică. Am bâjbâit un sfert de oră până când soția mea, Maria, a localizat-o. O piatră funerară poate fi ultima semnătură a unei persoane. Acest mormânt are aerul unui abandon parțial – simbolic pentru un poet atât de des denigrat. Mă îndrept spre un alt mormânt aflat la doar vreo şase metri distanță: cel al lui Iosif Brodski.

Lespedea verticală a lui Brodski, cu numele său sculptat atât în rusă, cât şi în engleză, este îngrijită cu atenție, decorată cu plante aranjate frumos în ghivece mici şi o tufă de trandafiri, toate recent tunse. Este, clar, un loc iubit şi foarte vizitat.

În timp ce Pound şi-a propus în mod conştient să fie mare, Brodski, cu mai mult talent, şi-a propus doar să înregistreze emoțiile sale şi lumea materială aşa cum îi apărea în fața ochilor. În timp ce Pound era plin de ideologie, teorii şi planuri mărețe, Brodski, care a petrecut optsprezece luni de muncă grea în exil intern în nordul îndepărtat al Rusiei europene – înainte de a fi expulzat cu forța din țara sa natală –, a avut doar dispreț pentru astfel de lucruri abstracte. În timp ce panoramele istorice stridente ale lui Pound, cu accentul pus pe marile figuri eroice, lasă puțin loc pentru intimitate – adică pentru viața personală –, stările interioare şi iubirile lui Brodski, atât de agonizant de personale, sunt străbătute în poezia sa de un fior aproape mistic. Lui Brodski îi pasă de individ, nu doar de arhetipuri, aşa cum face Pound. La Brodski, îmbrățişarea unui îndrăgostit este sfântă; la Pound, doar o bătălie sângeroasă poate fi astfel. (Şi totuşi, Brodski este profund interesat de istorie. În numai trei versuri dintr-un poem despre eroul militar rus Jukov, sunt pomenite numele lui Hannibal, Pompei şi Belizarie. Apoi, mai sunt celebrul poem despre Tiberiu, eseul despre Bizanț şi multe altele).

Dar Brodski este mare pur şi simplu pentru că nici un alt poet nu are, probabil, darul său nestăvilit de a crea cele mai surprinzătoare şi revelatoare metafore. „Praful este carnea timpului“, cariile dentare ale unui bătrân „rivalizează cu vechea Troie într-o zi ploioasă“, o grădină densă este ca „bijuteriile montate una lângă alta“, „întunericul restaurează ceea ce lumina nu poate repara.“[56] Încercând să-şi explice tehnica, Brodski a spus că un poem „ar trebui să fie ticsit cu substantive“.[57] În plus, Brodski poate „vedea analogii acolo unde alții nu le bănuiesc“, scrie poetul Charles Simic, iar acest lucru face parte inextricabilă din umanitatea sa. Brodski, „marele poet al călătoriilor […] a vrut să fie un poet universal, cineva care se simte acasă peste tot, şi a reuşit în mare parte“.[58] Tocmai de aceea Brodski este atât de important pentru Europa de acum, pentru ceea ce ar trebui să dorească Europa în acest moment periculos… şi anume acceptarea unei anumite universalități, a unui anumit cosmopolitism, pentru a uşura tranziția către societăți mai diverse.

Brodski, obsedat de universalism şi de viața personală a individului, reprezintă o Europă a statelor de drept în detrimentul națiunilor etnice şi a domniei legii în detrimentul arbitrarului. Pound, cu obsesia sa pentru bărbatul puternic de acțiune şi *virtù* masculină, reprezintă acum forțele întunecate, populiste, care se adună de ani de zile în Europa. Aici, în acest cimitir venețian, se află cele două căi pe care Europa le poate urma. Fie ca ea s-o aleagă pe cea bună.

Dacă aş fi putut aprecia toate acestea mai devreme, când eram mai tânăr! Pentru mine a venit prea târziu. Beneficiul a constat doar în călătorie, în parcurgerea distanței uriaşe de la un nivel de conştiință la altul. Privitul în urmă în timp ce merg înainte este plin de autoironie. Dar ce poate oferi viața interioară mai mult decât lărgirea perspectivei, în loc de îngustarea ei? Totuşi, să fi ştiut mai multe despre Brodski mai devreme, să fi fost instruit cu privire la semnificația sa, asta ar fi putut ajuta. Poezia lui a fost tot timpul acolo pentru mine, dacă aş fi căutat.

Acum stau deasupra mormântului lui Brodski şi citesc *Bustul lui Tiberius*, scris în

1981, la nouă ani după moartea lui Pound în acest oraş.

…Toate
ce se află sub masivul maxilar – Roma:
provinciile, latifundiarii, cohortele,
plus roiuri de prunci care bubuie la coptul
cârnaţului tău tare […]
Ce mai contează ce a spus Suetonius
cum mai murmură Tacitus, căutând cauze
pentru marea ta cruzime? […]
Pari un om mai capabil să se înece […]
în piscina ta decât în gânduri profunde […]
Ah, Tiberius!

Şi aşa cum îndrăznim noi să te judecăm? Tu
ai fost cu siguranţă un monstru…[59]

Pound ar fi fost invidios. Imaginaţi-vă, bătut la propriul său joc de redare a texturii pământeşti a istoriei. Sunt multe lucruri în acest poem pe care nu le-am citat. Aluzia la Stalin, fără a-i menţiona măcar numele, îl pune pe autor pe un teren moral ferm: din nou, punct marcat de Brodski. Desigur, cruzimea îngrozitoare a lui Tiberiu şi-a pus amprenta doar asupra celei de-a doua jumătăţi a domniei sale, din anul 23 d.Cr. până la moartea sa, în anul 37 d.Cr., când bătrânul împărat – poate suferind de o boală mintală – a delegat puterea gărzii pretoriene. Din anul 14 d.Cr. până în anul 23 d.Cr., el a fost un model de cumpătare: a renunţat la jocurile de gladiatori, a construit puţine oraşe, a anexat puţine teritorii şi a folosit diplomaţia împotriva triburilor germane.[60] Aceste lucruri nu diminuează forţa simbolurilor folosite de Brodski pentru a evoca puterea dezlănţuită.

Văd gotica faţadă roz a Hotelului Danieli Royal Excelsior şi îmi amintesc cele mai emoţionante pagini din magistrala *Istorie a Veneţiei* a lui John Julius Norwich. În acest loc, acum ticsit cu chioşcuri care vând tricouri, cărţi poştale şi măşti ieftine de carnaval, un om din mulţime l-a înjunghiat mortal pe Dogele Vitale II Michiel în 1172. Timp de cincisprezece din cei şaisprezece ani cât a fost la putere, dogele a condus cu brio afacerile Veneţiei, deşi era asediat de Frederic Barbarossa dintr-o direcţie şi de Manuel Comnenus din cealaltă, cu nordul Italiei unificat de Liga Lombardă şi sudul Italiei controlat de o alianţă între Sicilia normandă şi cel mai mare dintre papii secolului al XII-lea, Alexandru III. În ultimul său an de viaţă, cu intenţia de a face numai bine pentru oraşul-stat şi asumându-şi întreaga responsabilitate morală, Vitale Michiel a ridicat o flotă de 120 de nave şi a pornit spre sud, de-a lungul Adriaticii, în direcţia est, într-o misiune de pace la Constantinopol. Dar negocierile cu oficialii bizantini s-au dovedit neconcludente, iar ciuma a izbucnit pe navele supraaglomerate, pe când flota aştepta evoluţia convorbirilor pe insula Chios, din estul Mării Egee. În final, emisarii săi s-au întors de la Constantinopol raportând un eşec diplomatic total.

Dogele Michiel s-a întors la Veneţia după ce fusese umilit de bizantini, în timp ce o

mare parte din forța sa navală fusese pierdută din cauza bolilor, iar cei care nu pieriseră erau la un pas de revoltă. În plus, a fost învinuit că ar fi introdus ciuma în oraş. Ca urmare, a fost atacat de gloată. După cum subliniază Machiavelli în *Principele*, poți sfătui un lider în privința *virtù*, vigoarea bărbătească asociată cu acțiunea umană; dar în ceea ce priveşte cealaltă jumătate a ecuației, *fortuna*, norocul, nu-l poți ajuta. Aşa că rămânem cu această enigmă tragică: în timp ce omul nu trebuie să cedeze în fața sorții, iar progresul uman depinde de o astfel de asumare a riscurilor, cei care şi le asumă – şi care, prin urmare, sunt demni de stimă – sunt adesea sortiți să eşueze. Veneția, pe lângă atâtea altele, ne învață că viața este complexă.

Frumusețea este o formă a adevărului, aşa cum spune poetul. Una dintre marile colecții de artă modernă este adăpostită aici, în palatul regretatei Peggy Guggenheim de pe Canal Grande, aproape de locul unde canalul întâlneşte laguna, nu departe de locul unde se află Palazzo Barbaro, în care a locuit Henry James. Această colecție prodigioasă, care cuprinde totul în domeniu, de la Picasso şi Brâncuşi la Max Ernst – de la Klee şi Kandinski la Andy Warhol –, exhibă puterea şi, da, vitalitatea introspecției, a fricii, a juxtapunerii, a descompunerii, a analizei şi, mai presus de toate, a abstracției în toate formele sale. Într-adevăr, pentru că suprarealismul, cubismul şi altele asemenea sunt atât de cerebrale, iar estetica venețiană, grațioasă şi senzuală, este exact opusul acestei tendințe, Veneția oferă confort ochiului şi pune privitorul în acea stare mentală de calm necesară pentru a putea contempla şi savura arta modernă.

De la imaginea tipic italienească a Canal Grande, perfect inserat în peisaj, aşa cum se vede de pe terasa Muzeului Peggy Guggenheim, te întorci pentru a admira arta abstractă, rece şi universalistă, a pictorilor şi sculptorilor din secolul XX, care îşi datorează inspirația atât Africii şi Americii – lui Freud şi inconştientului, chiar –, cât şi Europei. Poți înțelege de ce Peggy Guggenheim a ales acest loc pentru a aduna o astfel de colecție. Viața acestei iubitoare a curentelor abstracte – tot aşa cum Bernard Berenson era preocupat exclusiv de pictura Renaşterii – demonstrează de ce Veneția este o sursă de inspirație pentru orice tip de estetică. Poate de aceea Bienala de artă contemporană şi-a găsit aici casa ideală.

Plecarea din Veneția: nimeni n-a descris acest subiect mai bine decât Lawrence Durrell, la începutul memoriilor sale de călătorie *Lămâi amare*, cea mai bună carte pe care a scris-o vreodată – mai bună decât toate volumele *Cvartetului Alexandria*. Obsesia sa pentru estetică nu îl împiedică să facă o analiză politică şi morală a Imperiului Britanic în declin în estul Mediteranei în anii 1950.

> Călătoriile, ca şi artiştii, se nasc, nu se fac. O mie de circumstanțe diferite contribuie la ele […]. Acestea înfloresc în mod spontan din cerințele naturii noastre – iar cele mai frumoase ne conduc nu numai departe în spațiu, ci şi adânc în interiorul nostru. […]
>
> Aceste gânduri aparțin Veneției în zori, văzută de pe puntea vasului care mă va duce în josul insulelor până în Cipru; o Veneție care se unduieşte în miile de reflexii ale apei, rece ca un jeleu. Era ca şi cum un mare maestru, lovit de demență, şi-ar fi aruncat întreaga cutie de culori pe cer. […]
>
> Fragmente de istorie atinse de culorile vinului, smoală, ocru, sânge, opal ca focul […]. Totul fiind în acelaşi timp decolorat uşor pe margini într-un cer de răsărit de un albastru suav ca un

ou de porumbel.[61]

Durrell, un prieten apropiat al lui Patrick Leigh Fermor şi un mare iubitor al Greciei şi al ţinuturilor aflate sub influenţa ei, este greu de egalat în materie de a-ţi lua rămas-bun de la Veneţia, deşi nu apare pe lista voluminoasă, întocmită de James (Jan) Morris, a scriitorilor care au descris acest oraş.

---

10. Francis Oakley, *Empty Bottles of Gentilism: Kingship and the Divine in Late Antiquity and the Early Middle Ages (to 1050)*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010, p. 200. Francis Oakley, *The Mortgage of the past: Reshaping the Ancient Political Inheritance (1050–1300)*, Yale University Press, New Haven, CT, 2012, pp. 45–46 şi 140. Scriitori clasici precum Aristotel au fost, de asemenea, traduşi în lumea arabă şi, prin intermediul unor gânditori evrei precum Moise Maimonide, au ajuns în Europa.

11. Tony Tanner, *Venice desired*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992, p. 75. În această perioadă, la începutul şi mijlocul secolului al XIX-lea, pictorul englez J.M.W. Turner a făcut trei călătorii la Veneţia. Rezultatul a fost o serie de tablouri, dintre care unele sunt expuse în prezent la Tate Britain din Londra, pe care criticul John Ruskin le-a admirat în mod deosebit. Acestea înfăţişează lumina venețiană ca şi cum ar fi o lumină puternică filtrată printr-un văl – refractată şi mai mult de apa însăşi. E prezentă acolo aura impresionismului ce avea să se nască în curând. Despre aceste picturi absolut remarcabile, un biograf al lui Turner, Franny Moyle, spune (referitor la cele mai timpurii) că au „o unică sensibilitate tăcută şi fantomatică“, prin care artistul surprinde „tot ceea ce este intangibil“. Despre cele mai recente, care m-au impresionat atât de puternic la Tate, ea spune că acestea descriu „nu lucrurile ferme ale lumii fizice, ci reflexia mult mai evazivă a acestora, captată în particule de lumină“ – Franny Moyle, *Turner: The Extraordinary Life & Momentous Times of J.M.W. Turner*, Penguin Press, New York, 2016, pp. 310 şi 395–96.

4. TRIESTE
Complexitatea geografică a Italiei

Plecând din Veneția pe şosea şi mergând spre est, către Trieste, de-a lungul litoralului de nord al Adriaticii, peisajul capătă aspectul auster al unei gravuri. Câmpiile plate, cultivate cu viță-de-vie, întretăiate de plopi, au o culoare ruginie densă, saturată, tipică pentru solurile bogate în minerale. Fiecare fermă are frumusețea şi caracterul unei ruine.

Un peisaj atât de italienesc! Şi totuşi problema determinismului geografic este că geografia spune multe lucruri contradictorii. Ceea ce pare evident într-o epocă tehnologică poate indica opusul său în altă epocă. De exemplu, la începutul secolului XXI, nimic nu pare mai natural din punct de vedere geografic şi mai unitar din punct de vedere politic decât peninsula italiană, care înaintează cale de peste o mie de kilometri spre sud, în Mediterana, împărțind-o astfel în două jumătăți distincte. Nici o ambiguitate în această privință – ce poate fi mai natural decât Italia? Dar nu a fost întotdeauna aşa. Politic, Italia nu a fost unificată până la mijlocul secolului al XIX-lea. De aceea, este necesară o examinare mai atentă.

Munții Apenini taie peninsula italiană de la nord la sud, separând cele două coaste, cea de est fiind influențată de-a lungul istoriei de ortodoxia răsăriteană, de Islam şi de Levant, iar cea de vest de Renaştere şi de nordul carolingian al Europei. Mai mult, aceste două coaste uşor înclinate, cu numeroasele lor porturi naturale, erau amândouă uşor *de invadat* şi, prin urmare, supuse unei multitudini de influențe din jurul Mediteranei.[1] Acest lucru n-a făcut decât să accentueze fragmentarea peninsulei. Dorința Romei de construi un imperiu şi a Italiei reunificate de a dobândi colonii în Africa şi Dalmația provine, în cele din urmă, din necesitatea de a asigura securitatea peninsulei expuse în inima Mării Mediterane. Fragmentarea geografică a Italiei este exacerbată de Sicilia şi Sardinia, cele mai mari două insule din Marea Mediterană. Apoi, există o dezvoltare economică extrem de inegală a peninsulei, ea însăşi o creație a geografiei. Valea fluviului Pad, care se întinde de la Alpi până la Marea Adriatică în nordul Italiei, reprezintă – datorită caracterului navigabil, solului bogat şi apropierii de Europa Centrală – nucleul comercial şi industrial al Italiei, în timp ce la celălalt capăt, sudic, al peninsulei, găsim un climat arid, care a limitat economia la agricultură şi a dus la sărăcie.[2] Torino şi Napoli ar putea la fel de bine să fie în două țări diferite, una antiseptică şi geometrică, cealaltă haotică, unde până şi aerul şi lumina sunt diferite. Acestea şi alte diviziuni l-au determinat pe omul de stat austriac, prințul Klemens von Metternich, în 1847, să facă faimoasa afirmație că Italia este o simplă „denumire geografică“, nicidecum o țară. Ca atare, un expert desăvârşit în Italia precum Sir David Gilmour, scrie că, până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, „Italia a rămas [doar] o idee literară, un concept abstract, o patrie imaginară sau, pur şi simplu, o

năzuință sentimentală“[3]. Astfel, unificarea italiană, sau Risorgimento, care s-a finalizat cu formarea unui singur stat în întreaga peninsulă, a fost şi un război civil între diferitele regiuni. Iar aceste diferențe persistă încă în politica fragmentată a Italiei secolului XXI.

În timp ce călătoresc prin colțul de nord-est al Italiei, în Friuli de Est, de la Veneția la Trieste, trec prin locurile unde s-au desfăşurat cele mai aprige lupte ale Italiei pentru unitate şi identitate din epoca modernă. Pentru o parte importantă a politicienilor italieni, intrarea țării de partea Aliaților în Primul Război Mondial a vizat extinderea granițelor Italiei în Tirolul de Sud, Valea Isonzo, Trieste, Istria şi, în special, în Dalmația, pentru a proteja țărmurile răsăritene ale Italiei. Prețul acestei expansiuni a fost teribil. În timp ce războaiele de unificare din secolul al XIX-lea au costat mai puțin de 10.000 de vieți, lupta pentru anexarea acestor ultime teritorii a costat viețile a 689.000 de soldați italieni – mai mult decât totalul morților austro-ungari în acest teatru de conflict, scrie istoricul britanic Mark Thompson despre Primul Război Mondial. Această cifră nu îi include pe cei 600.000 de civili italieni care au murit, de asemenea, din cauza greutăților Marelui Război. „Sentimentul de amărăciune care a persistat [după război]“, continuă Thompson, „a fost un ingredient esențial în ascensiunea lui Mussolini şi alor sale Cămăşi Negre“.[12]

Ce au spus Mussolini şi susținătorii săi? „Vom duce vulturul roman la Addis Ababa şi vom civiliza Etiopia […]. În curând vom avea întreaga coastă dalmată până în Grecia.“[4]

Aşadar, granițele Italiei, care ne par azi atât de naturale, nu erau considerate ca atare de generațiile de italieni din secolele anterioare. Mussolini a mers însă mult mai departe decât s-au aşteptat ei. Şi, pe măsură ce Uniunea Europeană continuă să se zbată, dând naştere nu numai unor naționalisme revigorate şi populiste, ci şi unor regiuni şi oraşe-state, geografia ar putea oferi în viitor surprize în ceea ce priveşte Italia.

Dintr-odată, în apropiere de Trieste, marea apare chiar lângă şosea, atât de vastă şi de un albastru atât de şters încât se contopeşte cu paloarea cerului de iarnă şi seamănă cu suprafața opacă şi gazoasă a unei planete îndepărtate. Vântul şi-a lăsat amprenta pe pinii înclinați, doar plopii impunători părând să-i reziste.

Mediterana „este un complex de mări“, ne spune Braudel. Iar Marea Adriatică, alături de Marea Egee, este cel mai bine definită geografic dintre ele: un canal lung de peste 800 de kilometri şi lat de aproape 200 de kilometri. Mergând din nord-vest spre sud-est, ea pare echivalentul acvatic al lungii peninsule italiene din vestul său, servind, de asemenea, ca poartă de acces către fostul Imperiu Otoman de pe zdrențuitul său țărm estic. Atât de „adânc crenelat“ este acel țărm răsăritean, cu recifele, insulele din larg şi adânciturile sale, încât, dacă s-ar putea întinde acest litoral în linie dreaptă, s-ar desfăşura pe o distanță de mai bine de 3.000 de kilometri. La capătul sudic, marcat de Corfu şi de Strâmtoarea Otranto, Marea Adriatică se varsă în cele din urmă în Marea Ionică şi în corpul principal al Mediteranei.

Marea Adriatică a fost inima Imperiului Venețian, *Stato da Mar* sau „Teritoriul Mării“, aşa cum era numit, deoarece fără controlul maritim asupra Adriaticii, Veneția n-ar fi putut niciodată să obțină Corfu, Creta şi Cipru, ca să nu mai vorbim de alte insule din Marea Egee, precum şi de locurile de ancorare din Țara Sfântă. Din cauza *Stato da Mar*, Adriatica a fost întotdeauna puternic italienizată, chiar dacă romano-catolicismul său era

pe atunci o religie insurgentă, deoarece Bizanțul ortodox şi turcii musulmani se aflau în preajmă. Levantul era prezent pretutindeni în Marea Adriatică datorită comerțului Veneției, în timp ce Europa de Vest se făcea simțită prin intermediul oraşelor-state rivale Genova şi Livorno, de pe țărmul apusean al Italiei. O zonă de frontieră între rase, culturi şi religii, dar în acelaşi timp închegată şi omogenă, bazinul adriatic îi includea, de asemenea, potrivit lui Gibbon, Braudel şi altora, pe aşa-numiții barbari din munții Peninsulei Balcanice adiacente. Tocmai din cauza acestor contradicții, Adriatica rămâne un mister în sine, completat, în cuvintele memorabile ale lui Roger Crowley, de „forța de atracție a lunii“ asupra „fundăturii“ sale nordice. Horațiu o caracteriza ca fiind „prost dispusă“ şi „lipsită de moderație“. Este, de asemenea, o „mare de conexiuni“, la fel de închisă ca Marea Roşie şi, prin urmare, diferită de oricare dintre celelalte mări mediteraneene, cum au scris regretatul cercetător bosniac-croat Predrag Matvejević şi profesorul Dominique Kirchner Reill, de la Universitatea din Miami.[5]

Înainte de a ajunge la Trieste, mă opresc la Castelul Duino. Peste tot în jurul meu, coborând până la mare, vegetația mediteraneeană oferă un spectacol încântător – o abundență de flori, crânguri de stejar şi pin, la care se adaugă chiparoşi ascuțiți, toate îngrămădindu-se unele într-altele. Este genul de peisaj pe care doar cei bogați şi-l pot permite. Urc pe lângă statuile care flanchează scările sinuoase ale vilei labirintice construite în interiorul zidurilor. Pe coridorul de la etajul al doilea, trec pe lângă viori şi viole din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, aşezate pe tapiserii, în interiorul unor vitrine de sticlă, şi apoi continui într-un salon aerisit, cu mobilier de epocă. Împing o uşă care are mare nevoie de restaurare şi intru pe o terasă tivită cu flori, cu un spalier deasupra. Dedesubt se deschide priveliştea unei succesiuni de golfuri uimitoare, formate de aflorimente carstice şi acoperite de ruine, unde marea şi cerul se contopesc, dând o senzație de imponderabilitate. Adriatica este aici cu adevărat copleşitoare, marea semănând cu o oglindă care respiră. În direcția opusă, când cerul se limpezeşte după o furtună de iarnă, se pot vedea Alpii.

Aici, în iarna anilor 1911–1912, Rainer Maria Rilke a început să scrie faimoasele *Elegii duineze*, în timp ce se afla la castel ca oaspete al prietenei sale, prințesa Marie von Thurn und Taxis-Hohenlohe. Le va finaliza abia un deceniu mai târziu, în Elveția. Elegiile au fost concepute într-un moment de inspirație neaşteptată, în timp ce vântul de mare urla dezlănțuit. A terminat cele 112 versuri ale *Primei elegii* până în seara aceleiaşi zile, deşi fusese distras de o scrisoare de afaceri îngrijorătoare. Întrucât Rilke a crescut la Praga, iar apoi a dus o viață în continuă mişcare, mutându-se dintr-o casă într-alta, în principal în Italia, Franța, Germania şi Scandinavia, unul dintre traducătorii săi, Michael Hulse, spune despre el că „ar putea fi descris în mod plauzibil ca fiind primul poet cu adevărat „european“ [modern]“, sensibilitatea sa acută fiind influențată de istoria şi literatura a diverse țări.

În *Însemnările lui Malte Laurids Brigge*, romanul lui Rilke despre asaltul asupra sinelui de către o societate urbană de masă care nu cunoaşte granițe naționale, el descrie actul de a scrie ca pe un mijloc de „a alunga frica“. Iar cea mai mare dintre toate poate fi frica de faimă, continuă Rilke, „această destrămare publică a unuia care devine, în al cărui

şantier pătrunde mulţimea, mutându-i pietrele“, aşa că, sfătuieşte el, „foloseşte-o, astfel încât să nu te cunoască cineva“. Apropiindu-se mai mult de ţinta sa, el spune că oamenii „nu au văzut niciodată un însingurat, l-au urât doar, fără să îl cunoască“. Au aruncat cu pietre în el şi s-au dedat la tot felul de cruzimi, pentru a-l scoate din solitudinea sa. Iar când toate încercările lor eşuează, oamenii îl abuzează cu „cea din urmă, suprema tactică“: aceea de a-i oferi „gloria“.[6]

Într-adevăr, cei care scriu despre tine, chiar şi de bine, redau doar o imagine distorsionată a adevăratei tale personalităţi. Publicitatea te poate face să înnebuneşti.

În *Prima elegie*, Rilke scrie:

…Dar ceea ce e dureros aude,
Neîntrerupta ştire care se naşte din tăcere.
Foşneşte acum dinspre tinerii morți spre tine.[7]

Şi în *A şasea elegie*:

Ciudat de aproape îi este, totuşi, mortului tânăr, eroul. Să dureze,
n-ar vrea. Urcuşul său este de a fi; mereu,
stăpânindu-se păşeşte el în schimbatul zodiac
al constantei sale amenințări […] Dar
Ascuns nouă, destinul brusc entuziast
Îl cântă înlăuntrul furtunii răsculatei sale lumi.
Nu-l aud însă pe nici unul cum îl aud pe el. Şi deodată mă transcende
Împreună cu acel curent al aerului, întunecatul său sunet.[8]

Plăcerea lecturii acestor poezii este, pentru mine, însoțită de încărcătură emoțională. Şi eu sunt străbătut de „vocea întunecată“ a eroului. Eroii care au murit tineri nu sunt nişte abstracțiuni, eroi literari izvodiți din miturile greceşti şi romane. Pentru mine, ei sunt acei americani care au murit în Irak, un război despre care prea târziu mi-am dat seama că n-ar fi trebuit să aibă loc niciodată. Pentru că sunt în viață acum şi am trăit acest război, mai întâi ca suporter iar apoi ca reporter de teren, nu pot şi nu trebuie să scap de el. Mă însoțeşte mereu, stricând această scenă frumoasă din faţa mea şi orice altă scenă pe care o trăiesc, concentrându-mi continuu energiile asupra lecțiilor trecutului. Aceste reflecții vor dura o viață întreagă. Ele mi-au modelat gândirea în timpul fiecărei zile care s-a scurs, de mulți ani încoace.

Poezia, la fel ca toată literatura, nu trebuie doar să inspire, ci şi să tulbure. Este o treabă serioasă. Mi-am dat în cele din urmă seama de asta doar prin vinovăție şi ruşine. Cunoaşterea începe cu o rană adâncă. Abia când au devenit orbi, Tiresias şi Oedip au văzut cu adevărat, eliberați în sfârşit de iluzie.[9]

Intru în holul înghesuit al hotelului meu din Trieste când se coborâse deja amurgul mohorât al unei după-amiezi de iarnă târzie. Decorul este cel al unui club privat unde vârsta medie a membrilor este de şaptezeci de ani. Sunt înconjurat de covoare orientale decolorate în nuanțe magenta, care acoperă parchetul, o mulțime de tapițerii grele şi

perdele brodate, rame aurite, sculpturi de bronz şi gravuri clasice. Pereții sunt de un galben minunat şi sumbru. Turiştii au plecat. În 2016, Trieste n-a fost încă descoperit de industria turistică. Îl explorez într-un moment prețios, înainte de asaltul total al navelor de croazieră şi de preluarea portului de către chinezi, care, la rândul lor, vor conduce la o şi mai mare dezvoltare. Mi-am luat rămas-bun de la soția mea în Veneția şi mi-am continuat călătoria.

Hotelul dă spre o piață vastă, cu fața spre mare şi mărginită de capodopere arhitecturale austro-ungare în stil neoclasic, sablate în diferite nuanțe strălucitoare de argilă. Traversând această întindere sticloasă şi bine luminată, în ploaia care tocmai începea, intru într-o cafenea desprinsă direct din Viena şi Budapesta, dar împrumutând expresivitatea Romei, cu un festin de produse de patiserie apetisante şi conversații zgomotoase, cu oameni care citesc ziarele prinse pe un suport de lemn. O chelneriță africană se mişcă cu repeziciune printre dulapurile masive, canapelele din piele bronz-aurie şi mesele şi scaunele confortabile din lemn. Lămpile luminează perdelele grele de la ferestre ca o pavăză împotriva nopții care se apropie. Trieste este un loc intim, tipic central-european, dar cu un aer italienesc-globalist.

A doua zi dimineața, *bora* suflă tare, furios şi necruțător. Marea a trecut de la albastrul palid la cea mai închisă culoare de cerneală, striată de valuri. Imaculata poleială austriacă nu se estompează. Ferestrele, fațadele clădirilor, fiecare suprafață pe care o văd – iconostasul din interiorul Bisericii Ortodoxe Sârbe Sfântul Spiridon, sau chiar şi jantele roților camioanelor de livrări de dimineață – sunt de o curățenie maniacală. Graffiti sunt aproape absente. E o combinație între o lume cu trăsături globaliste şi una de o intimitate profundă: *Mitteleuropa*.

Ajung la Canal Grande. Este îngust, începe cu uşurință în cadrul unei camere foto – un braț lucios de apă verde smarald, drept şi nu prea lat, mărginit de bărci mici şi de clădiri robuste din secolul al XIX-lea, care începe la mare şi se termină la biserica neoclasică din secolul al XIX-lea a Sfântului Antonio Taumaturgo („Făcătorul de minuni“), care evocă toată lumina şi claritatea dăruite de Grecia şi Roma Occidentului. *Canalul*, îmi spun, *coloanele ionice crem, cupola, strada mărginită de cafenele: este ca şi cum întreaga lume cosmopolită s-ar fi înghesuit în sufrageria cuiva*. Trieste este un oraş care nu creşte. Este ca un salon, un loc unde anonimatul este imposibil, unde toată lumea cunoaşte pe toată lumea. Dacă Veneția este întruchiparea materialismului, Trieste este un aristocrat bătrân şi distins, care poartă costume de lână închisă la culoare şi are economii consistente la bancă; aici nimic nu străluceşte, cu excepția luminilor de pe brazii de Crăciun care semnalează piața principală: o declarație de mândrie civică menită să învingă întunericul iernii.

Intru în cafeneaua Stella Polare, peste drum de Saint Antonio Taumaturgo, şi cer un espresso dublu. Mi s-a spus că Trieste este portul din Mediterana unde se derulează cele mai mari afaceri cu cafea. Cafeneaua este plină de oameni şic care conversează pe fundalul rafturilor cu oglinzi, pline cu lichioruri, ciocolată şi trabucuri cubaneze. Mai târziu aflu că era locul preferat al lui James Joyce, care i-a citit aici fratelui său Stanislaus primele pagini din *Portretul artistului la tinerețe*.[10]

Călătoria mea a început acum să schimbe vitezele. În Trieste, singurătatea mea va face loc

conversațiilor, conversații care vor creşte în intensitate şi frecvență pe tot parcursul călătoriei. În zona de falie etnică şi geopolitică din Trieste, am decis că nu este suficient să fiu un turist citit şi inteligent; trebuie să vorbesc cu oamenii.

În acea seară, în hotelul meu apare un bărbat chel şi cărunt, îmbrăcat elegant, cu o cravată de mătase şi o cămaşă cu dungi, cu ochii care scânteiază ca şi cum tocmai ar fi descoperit o mare operă de artă. Ne aşezăm la o cafea într-o încăpere laterală, cu lămpi discrete şi tapet de culoare galbenă, unde e linişte şi poți vorbi cu voce joasă pe fundalul unor melodii liniştite din anii ’50.

Mario Nordio este un jurnalist local pensionat, care a transmis ştiri internaționale timp de patruzeci de ani. Îl însoțeşte încântătoarea sa soție vorbitoare de germană, Rose-Marie Borngasser, o altă jurnalistă pensionară care a acoperit războiul sovietic din Afganistan în anii 1980. Mario a lucrat, de asemenea, o perioadă de timp într-o unitate de informații militare pentru cavaleria italiană, oferindu-le superiorilor săi de la Roma informații despre munții, dealurile, râurile şi alte repere din apropiere, deoarece granița cu Iugoslavia, în timpul Războiului Rece, se afla la doar câțiva kilometri de aici. „Sunt un fiu spiritual al lui Adenauer, care, încă din tinerețe, a nutrit o simpatie profundă pentru Imperiul Habsburgic“, îmi spune el, ca o introducere la valorile sale politice. „Trieste s-a dăruit Austriei habsburgice pentru a contrabalansa Veneția rivală.“ Nordio povesteşte despre o Europă a regiunilor şi imperiilor: Lombardia-Veneția, Istria, Friuli, Stiria şi Carinthia; venețiană, habsburgică şi prusacă. Într-adevăr, începând cu Mario, îmi voi rupe oficial tăcerea, acest ideal, îmi dau seama, pe care nu-l voi atinge vreodată. Călătoria necesită singurătate, spuneam la începutul acestei cărți, dar, pe măsură ce intru pe un teren politic fragil, trebuie să încep să vorbesc cu oamenii. Călătoria mea va fi foarte diferită de acum încolo.

Mai târziu, toți trei ne mutăm la un restaurant din apropiere unde savurăm prosecco, chardonnay de Friuli şi o mulțime de fructe de mare.

„Trieste“, începe Mario, „a înflorit întotdeauna în cadrul unui mare proiect, cel habsburgic, bineînțeles, deoarece Viena a înțeles nevoia unui mare port pentru comerțul său.[13] Apoi a fost *Ost-Politik*-ul italian din anii ’30, de care am beneficiat şi noi. Asta a durat până în 1938, când Mussolini, în marea piață de lângă acest hotel“ – şi arată cu degetul – „a sărbătorit alianța sa cu Hitler şi a anunțat pentru prima dată legile împotriva evreilor. Dacă Mussolini nu s-ar fi aliat în mod tragic cu Hitler, ar fi rămas în memorie asemenea lui Franco. La urma urmei, Mussolini a fost popular în Occident în anii 1920 – admirat chiar de către Winston Churchill, nu mai puțin“.

„Sau ținut minte ca Salazar“, intervin eu.

„Nu! Salazar avea alură de călugăr. A fost un gânditor mult mai serios decât Franco sau Mussolini. Izolarea geografică a Portugaliei i-a permis lui Salazar o viziune mistică asupra imperiului şi a statului corporatist. Salazar nu-şi putea imagina Portugalia fără imperiu.“

Aveam alte opinii despre Mussolini şi Salazar. Dar l-am lăsat să vorbească. Reporterii interoghează. Călătorii ascultă, după ce au dezvăluit câte ceva despre ei înşişi.

„Habsburgii au fost cei care le-au dat sârbilor, grecilor, evreilor şi altora dreptul de a se stabili aici. Când centrul oraşului italian a fuzionat cu noile cartiere de imigranți de la

ieşirea din oraş, ei bine, aceea a fost adevărata naştere a Triestului cosmopolit. Trieste este acum mai puțin cosmopolit, pe măsură ce localnicii orașului s-au mutat încet-încet, într-o oarecare măsură, în timpul Războiului Rece şi au fost înlocuiți de italieni din Istria – adevărați venețieni, din vechiul imperiu maritim, vreau să spun. Comunitatea sârbă de aici“, continuă el, uitându-se împrejur, „a fost întotdeauna bogată şi anti-Tito. Era o comunitate de comercianți – uitați-vă la starea excelentă a bisericii lor! Pentru că Serbia este departe de Trieste în comparație cu Slovenia şi Croația, care sunt vecine, întotdeauna am considerat Serbia mai puțin amenințătoare. În geopolitică, statele din apropiere sunt cele care trebuie să te îngrijoreze cel mai mult. După cum ştiți, Tito i-a favorizat întotdeauna pe slovenii din vest şi pe kosovarii şi macedonenii din sud, pentru a contrabalansa Serbia şi a menține Iugoslavia unită.“

„Noi am fost întotdeauna cea mai mică provincie a Italiei“, continuă el, „o adevărată enclavă, înconjurată practic de slavi. Amintiți-vă că, din cauză că eram chiar lângă Iugoslavia comunistă, aici ocupația aliată nu s-a încheiat decât în 1954. Da, aceasta a fost singura parte a Italiei în care nu au existat demonstrații antiamericane în timpul Războiului Rece, deoarece ne-am simțit amenințați într-un mod în care restul Italiei nu s-a simțit.“

„Tensiunea etnică definitorie aici“ – şi mă priveşte direct în ochi pentru a-şi sublinia vorbele – „era între italieni şi sloveni, care se aflau aici, printre noi, şi imediat dincolo graniță. Situația a fost înrăutățită de faptul că renaşterea națională slavă în cadrul Imperiului Habsburgic a avut loc la câteva decenii după Risorgimento, astfel încât noi, italienii, care tocmai devenisem conştienți de propria noastră identitate națională, ne-am simțit brusc amenințați de sloveni, care deveniseră conştienți de a lor. Dar, de când Slovenia a aderat recent la NATO şi la UE, relația dintre cele două comunități s-a normalizat. Identitatea orașului Trieste a fost întotdeauna atât europeană, cât şi italiană, iar acest aspect cosmopolit al personalității noastre a fost accentuat de aderarea Sloveniei la Uniunea Europeană“ şi, mai ales, de includerea ei în sistemul Schengen trei ani mai târziu, în 2007, a adăugat el.

În opinia sa, istoria este o chestiune de nuanțe, de alegeri decisive şi de evoluții contradictorii în aceeaşi perioadă de timp, dar întotdeauna subordonată presiunilor exercitate de puterile regionale şi de forțele economice: acea combinație insesizabilă dintre determinism şi liber arbitru. Portul Trieste, continuă el, este locul în care îşi începe călătoria conducta Transalpina, deschisă în 1967 de un consorțiu internațional, care transportă petrol din Orientul Mijlociu către Bavaria şi unele părți ale Austriei. Trieste este încă portul Europei Centrale. Şi Trieste este, de asemenea, principala rută de transport containerizat spre Turcia, a cărei putere va creşte probabil în secolul XXI. „Dar acum am suspiciuni în ce priveşte Germania“, spune el, „la fel ca şi balticii şi polonezii. Cultura afectează geopolitica. Prusia, da, a avut războaiele sale cu Rusia, dar a avut şi multe în comun cu ea, cu comandanții țarişti de origine etnică prusacă. Nu este clar încotro se va îndrepta Germania, mai ales dacă angajamentul american față de Europa va slăbi.“

„Ah, da.“ Îşi recapătă şirul gândurilor, amintindu-şi de bătălia decisivă a războiului austro-prusac: „Ce bine ar fi fost dacă Habsburgii l-ar fi învins pe Bismarck la Königgrätz în 1866. Europa Centrală ar fi fost atunci condusă de la Viena, nu de la Berlin. Şi n-ar fi existat nici Primul Război Mondial, nici Hitler!“

Îi atrag atenția că *Rigoletto* se joacă la un teatru local. El îmi spune că opera de aici a fost construită de o familie egipteană de religie coptă, care şi-a făcut banii din comerțul prin Suez, în urma deschiderii canalului în 1869. Suezul a adus portul Trieste mai aproape de Orientul Mijlociu şi de Asia.

Cei care scriu despre Trieste citează afirmația dură a lui Chateaubriand: „Ultima suflare a civilizației expiră pe această coastă, unde începe barbaria“.[11] De bună seamă, a numi barbar Imperiul Otoman – o civilizație eclectică în sine – este complet greşit, o reflexie a complexului de superioritate culturală. Dar Chateaubriand a avut dreptate în sensul că Trieste marchează o zonă de falie. Este un oraş care i-a găzduit pe romanii din Vest, bizantinii din Est, pe goți, venețieni, imperiul lui Napoleon, Imperiul Habsburgic multietnic, Italia, Germania nazistă, Iugoslavia, trecând din nou la Italia din 1954. Această ultimă retrocedare a necesitat ani de dispute diplomatice, confirmând condiția geopolitică precară a Triestului, un oraş care putea fi la fel de bine italian sau iugoslav. Jurnalistul american John Gunther, activ la mijlocul secolului XX, a remarcat că Triestul a trăit sub nu mai puțin de cinci ocupații diferite între 1913 şi 1948.[12] Competiția dintre forțele aliate şi cele comuniste iugoslave pentru controlul oraşului, în mai 1945, a fost, fără îndoială, prima confruntare majoră a Războiului Rece, oferind un „punct de referință“ pentru preşedintele Truman în crizele ulterioare ale blocadei Berlinului şi războiului din Coreea.[13]

Trieste marchează granița nu numai între lumea latină şi cea slavă, dar şi între lumea latină şi cea germană. Într-adevăr, acest oraş al italienilor, germanilor, austriecilor, slovenilor, croaților, sârbilor, grecilor, armenilor, evreilor şi aşa mai departe întruchipează Mitteleuropa, cu cosmopolitismul său inegalabil, o civilizație internațională. Identitatea culturală a acestui oraş neoclasic, utilitarist şi comercial este cea a Habsburgilor austrieci, care au domnit aici între 1392 şi 1918, cu excepția unui scurt interludiu napoleonian.

Trieste aminteşte mereu de *imperiu*. Vizitez castelul Miramare, cu ferestre rotunde ca nişte hublouri, construit la nord de oraş de către Maximilian, fratele mai mic al lui Franz Joseph, cel care credea că Habsburgii trebuie obligatoriu să controleze Adriatica.[14] Este un monument al iluziei imperiale. Această operă extravagantă, sumbră, în care predomină lemnul închis la culoare şi satinul roşu, este înconjurată pe trei laturi de peisaje marine mediteraneene, ca şi cum uriaşa ei colecție de mobilier potrivit vremii reci s-a integrat în mod eficient în mediul străin, mai însorit, atât de departe de capitala Viena. Maximilian, care credea cu tărie în reformele liberale ca mijloc de păstrare şi susținere a imperiului, a fost sortit să meargă în îndepărtatul Mexic în 1864 ca nou împărat – încurajat de soția sa – doar pentru a fi executat de revoluționarii indigeni trei ani mai târziu, punând capăt acestei tenebroase şi tragice fantezii imperiale.

Trieste i-a amintit istoricului şi scriitorului Jan Morris „de căderea tuturor imperiilor, de acele iluzii seducătoare de permanență, de acele monumente de orgoliu care, deşi au făcut rău uneori, au făcut şi mult bine“. Atunci când imperiile – prin definiție, multinaționale şi multietnice – se prăbuşesc, „fanatismul rasial“, în cuvintele lui Morris, se trezeşte. Când italienii au cucerit Triestul de la Habsburgi în 1919, au închis şcolile slovene din oraş şi au tolerat violența împotriva slavilor. Când iugoslavii au sosit în oraş în 1945, au redeschis şcolile slovene şi i-au forțat pe mulți italieni să-şi schimbe numele. În 1946, când Morris a văzut Triestul pentru prima oară, scriitorul „tânjea“ după o Europă

coerentă şi „distilată“ şi îşi imagina acest oraş ca fiind „fantoma acelui ideal“. Dar „falsa pasiune pentru statul-naţiune“, continuă Morris, „a făcut ca Europa mea conceptuală să fie doar o himeră“.

Totuşi, istoria nu s-a încheiat. Şi, aşa cum spune Morris la bătrâneţe, „într-o zi, însăşi ideea de naţionalitate va părea la fel de primitivă ca războiul dinastic sau dreptul divin al regilor […] un hobby pentru anticari sau pentru societăţile de reconstituire istorică“.[15]

Foarte posibil. În zilele noastre, portul Trieste va semna în curând un acord cu Duisburg, cel mai mare port fluvial din lume, situat la confluenţa Rinului şi Ruhrului, în vestul Germaniei, cu scopul de a creşte traficul pe noul Drum al Mătăsii pe care îl organizează China. Prin intermediul Duisburgului, Trieste va avea acces la partea nordică, terestră, a Drumului Mătăsii, care se termină în Pacific, în timp ce Duisburg va avea acces, prin intermediul Triestului, la Drumul Mătăsii maritim, sudic, care trece prin Canalul Suez şi Oceanul Indian. Ar putea astfel apărea un sistem imperial postmodernitatea, multinaţional, de data aceasta sub supravegherea chinezilor şi cuprinzând Triestul. Peste câteva luni, aveam să primesc un mesaj de la un prieten despre „investitorii chinezi, ruşi, americani şi mitteleuropeni care se întrec în a-şi stabili sucursalele în portul de aici – a doua mare oportunitate [pentru oraş] de la Maria Tereza încoace“, în timpul domniei căreia oraşul a devenit un centru vibrant şi multietnic. Da, Trieste a prosperat întotdeauna în cadrul unui mare proiect – de data aceasta poate cel al Chinei, care va face din Trieste un alt punct de referinţă imperial.

Trieste serveşte drept spirit călăuzitor al celei mai savante cărţi de călătorie pe care o ştiu, *Dunărea: O călătorie prin peisajul, istoria şi cultura Europei Centrale*, de Claudio Magris. Fiecare loc de-a lungul Dunării – fiecare dom baroc de pe dealuri pe care îl întrezăreşte – îi oferă lui Magris, un universitar din Trieste, ocazia de a-şi da frâu liber erudiţiei. După ce am cumpărat cartea lui Magris într-o librărie din Geneva în 1998, m-am îndrăgostit de ea. Acum, meditaţiile lui Magris despre Europa Centrală mă introduc în spiritul Triestului. La fel ca în cazul altor autori pe care îi admir, nu am dorit să-l întâlnesc vreodată, pentru a nu rupe vraja. Am vrut să-l cunosc doar prin cuvintele sale scrise cu precizie. Şi totuşi, după cum se va dovedi, îmi voi încălca promisiunea pe care mi-am făcut-o, la optsprezece ani de la prima întâlnire cu *Dunărea*, un jurnal al călătoriei fluviale care începe în Europa Centrală şi se încheie în România, la Marea Neagră.

În timp ce Rinul, scrie el, „este Siegfried, simbolul lui *virtus* şi al purităţii germanice, al loialităţii Nibelungilor, al eroismului cavaleresc“, Dunărea „este Panonia, regatul lui Attila, Estul, mareea asiatică“. Mai precis, Rinul se referă la „puritatea“ unei rase, în timp ce Dunărea, prin legătura sa cu Imperiul Habsburgic, evocă o „cultură supranaţională“, dincolo de etnie. În acest fel, explică el, limba germană îşi păstrează aspiraţia universală. Această mentalitate austriacă, deopotrivă imperială şi cosmopolită, înrădăcinată într-un peisaj specific, semnalează „nonsensul stupid“ pe care îl reprezintă postmodernismul, cu juxtapunerile sale zimţate, „acceptându-l în acelaşi timp ca fiind inevitabil“. Nu este nevoie de prea mult pentru ca Magris să-l potopească pe cititor cu abstracţiuni, însă asta dă frumuseţe cărţii sale, un experiment îndrăzneţ care duce genul literaturii de călătorie la un nivel al introspecţiei demn de invidiat.

Peisajul danubian îl determină pe Magris să reflecteze astfel: „viața“, scrie el, parafrazându-l pe Kierkegaard, „poate fi înțeleasă doar privind în urmă, chiar dacă trebuie trăită privind înainte“. Așa începe călătoria lui Magris în cele mai întunecate colțuri ale istoriei moderne.[16]

La Messkirch, în Germania, el observă o placă ce semnalează casa copilăriei lui Martin Heidegger, unul dintre marii filozofi ai secolului XX, dar care a fost şi un nazist convins. Magris îl leagă pe Heidegger de Adolf Eichmann, logisticianul Holocaustului, ambii neavând umanitatea necesară pentru a-şi imagina statisticile reci şi abstracte ca fiind oameni în carne şi oase. Această carte țese cu măiestrie din detalii despre peisaje şi diverse personalități nişte abstracțiuni revelatoare, iar abstracțiunile însele conduc la evenimente şi oameni reali. „La Ulm“, ne spune el, „au înflorit două personalități ale spiritualității germane: Hans şi Sophie Scholl, frate şi soră, arestați, condamnați şi executați în 1943“ pentru activitățile lor împotriva regimului nazist. Astăzi, o universitate locală le poartă numele. „Povestea lor este un exemplu al rezistenței absolute pe care *Éthos* o opune lui *Krátos*“, scrie Magris. El îl citează pe istoricul Golo Mann relatând cum cei doi Scholls au luptat cu „mâinile goale“ şi cu un „şapirograf“ împotriva a tot şi a tuturor celor din jurul lor. „Erau tineri, nu voiau să moară, şi a fost dureros pentru ei să renunțe la ispitele unei zile atât de frumoase“, după cum a spus Sophie, înainte de a fi executați.[17]

Ulm este, de asemenea, „inima naționalismului german al Sfântului Imperiu Roman German, cel al vechii Germanii bazate pe legea cutumei, care sancționa tradițiile şi identitățile regionale istorice, opunându-se oricărei puteri centrale, oricărei forme de ingerință a statului“, notează el cu o tentă de nostalgie. Peisajul dunărean evocă tot atâtea asocieri cu o lume tradițională, aproape romantică, chiar dacă este bântuit de fantomele teribile ale modernității, de la Napoleon la Hitler. Magris adoră contradicțiile: observând *limes*-ul roman de lângă Ingolstadt, el menționează că pretențiile imperiale la universalism au fost „o mască pentru dominația“ care precedă modernitatea cu toate coşmarurile ei.[18]

Umbra Holocaustului pătează splendoarea barocă şi gotică a Danubiei, conferind acestui jurnal de călătorie forța sa morală.

Magris scrie despre Europa Centrală în totalitatea sa, deşi căderea Zidului Berlinului încă nu se produsese – lucrase la *Dunărea* mulți ani înainte ca ea să fie publicată cu trei ani înainte de acest eveniment. Este opera de o viață a unui specialist pe cale să devină enciclopedist. Prefigurând perioada de după Războiul Rece (dacă citeşti printre rânduri), cartea reflectă totuşi nuanțele, astăzi pierdute, ale anilor ’70 şi începutului anilor ’80 ai epocii comuniste, pe care le-am observat ca reporter: cum slovacii au avut o soartă mai uşoară decât cehii în urma represiunii sovietice a Primăverii de la Praga din 1968; cum detensionarea politică internă a Ungariei în ultimele decenii ale Războiului Rece a permis un climat relativ mai liber acolo, în care chiar şi regimul dorea să uite de politică; şi cum în Iugoslavia „Mareşalul Tito a sfârşit prin a semăna din ce în ce mai mult cu Franz Joseph, cu siguranță nu pentru că luptase sub steagurile sale în Primul Război Mondial, ci pentru că înțelesese că era beneficiarul unei moşteniri supranaționale, danubiene“.[19]

Odiseea continuă. Pe măsură ce Dunărea intră în regiunea Bulgariei şi a României, Magris explică originile tracice şi turcice ale bulgarilor vorbitori de limbă slavă şi modul în care tradiția bizantină se infiltrează în arta populară românească. În apropierea Mării

Negre, Dunărea se desparte şi se împrăştie „ca vinul dintr-un *krater* spart, aşa cum spune poemul când un erou rănit cade din carul său“.[20] Iată deci arta călătoriei: contemplația în locul conversației, din nou, pentru că cele mai profunde călătorii sunt de natură interioară. Întreaga carte a lui Magris, ampla sa prezentare a Europei Centrale, are ca rădăcină spiritul oraşului Trieste, casa sa, avanpostul maritim al Europei Centrale.

James Joyce s-a stabilit la Trieste între 1905 şi 1915, câştigându-şi din greu traiul ca profesor de engleză şi locuind în nişte apartamente mizerabile din partea nouă a oraşului, în ultimii ani ai stăpânirii austriece. Aici a scris cea mai mare parte din *Oamenii din Dublin*, întregul *Portret al artistului la tinerețe* şi a conceput schița pentru *Ulise*. Cu alte cuvinte, Triestul a fost locul în care Joyce a devenit, fără îndoială, cel mai mare scriitor de limbă engleză din secolul XX, deşi vor trece decenii până când oamenii vor realiza acest lucru. Acest oraş cu o populație poliglotă şi multietnică, pe care Joyce îl numea „Europiccola“, l-a inspirat în crearea operei sale cosmopolite.[21] Inspirația nu înseamnă neapărat fericire, iar acela a fost un deceniu de frustrări atroce pentru Joyce. Tristețea şi sărăcia cruntă s-au amestecat cu furia şi îndoiala de sine provocate de incapacitatea sa, ani la rând, de a găsi un editor pentru *Oamenii din Dublin*. A fost o perioadă interminabilă de foamete şi de beții crâncene, care au dus la crize de febră reumatică. Soția sa, Nora Barnacle, deşi îl iubea, nu îl înțelegea nici pe el şi nici opera sa. Odată, într-un acces de furie, Joyce a aruncat manuscrisul romanului *Portret al artistului la tinerețe* în foc, înainte de a fi recuperat rapid de sora sa, Eileen.

Abia în 1913, după opt ani de eşec profesional la Trieste, a primit o scrisoare neaşteptată de la Ezra Pound, care auzise de Joyce de la poetul William Butler Yeats şi care se oferise să-l ajute în orice fel ar fi putut. În anul următor, prin intermediul lui Pound, Joyce a găsit un editor pentru *Oameni din Dublin* – după un deceniu de aşteptare. Sprijinul moral şi emoțional al lui Pound s-a dovedit a fi crucial pentru Joyce, impulsionat să termine *Portretul artistului* şi să înceapă lucrul la romanul *Ulise*. Astfel că perioada de viață de la Trieste pare fericită doar privită retrospectiv, Joyce remarcând că „guvernarea laxă a împăratului austro-ungar“ era preferabilă „utopiilor democratice“.[22]

Deşi inspirat de Trieste, Joyce n-a părăsit mental Irlanda natală niciodată. Amintirile din copilărie au fost pentru el o modalitate de a-şi păstra sănătatea psihică. Cu toate acestea, a reuşit să scrie despre Irlanda extrem de obiectiv, ajutat probabil de neutralitatea cosmopolită a oraşului Trieste. Richard Ellmann, biograful lui Joyce, notează: „scrisul însuşi a fost pentru el o formă de exil, un mijloc de detaşare“.[23]

Încă de la prima pagină din *Oameni din Dublin*, în care sunt descrise cele două lumânări care trebuie aşezate la căpătâiul celui decedat, Irlanda, în nebunia ei incandescentă, întunecată ca smoala şi cu o intensitate spectrală, pătrunzătoare precum damful de whiskey, te învăluie într-o narațiune frugală, în care cuvintele au precizia muzicală a lui Haydn sau Monteverdi. Poveştile sunt în acelaşi timp rafinate şi matematice, completate cu nume de străzi şi piețe. Trieste, radical diferit de țara natală, l-a ajutat în mod evident pe Joyce să vadă Irlanda în detaliu: veşmintele preoțeşti pătate de tutun şi cerul auriu-cafeniu la asfințit; dantela prăfuită, fiertura de vită şi sunetul subtil al unei harpe; şi lămpile ca nişte „perle luminoase“.[24] Dincolo de toate acestea, există mizeria

şi patetismul existenței comune, în care bărbații beau, iar femeile dau dovadă de curaj şi suferă, toți caracterizați prin defecte tragice şi alegeri limitate. Oricât ar fi însă de crude unele dintre aceste poveşti, naratorul le iartă păcatele fără ezitare.

Scrie astfel Ellmann, biograful său:

> Esența operei sale este punerea în valoare a banalului. Şi alți scriitori se străduiseră să-l înfățişeze, dar nimeni n-a reuşit cu adevărat până la Joyce. Banalul lui Joyce nu se regăseşte la Tolstoi, unde personajele, oricât de umile, trăiesc dramatic şi îşi influențează reciproc destinele, fiind înțelepte şi tragice în acelaşi timp. Joyce a fost primul care a înzestrat cu trăsături eroice un orăşean de rând.[25]

Contopirea dintre oamenii reali şi eroii mitici, dintre obişnuit şi extraordinar, începe cu *Oameni din Dublin* şi cu poveştile sale dureroase.

Nevoia lui Joyce de a plasa individul în cadrul unui grup şi de a-l înzestra cu calități mitice a fost în concordanță cu propria sa tranziție de la identitatea irlandeză la cea europeană. A fi european înseamnă a fi cosmopolit, şi astfel eliberat din cătuşele religiei, etniei şi ale altor forme de identitate de grup. Acest proces ajunge la apoteoză în *Ulise*, care îi datorează la fel de mult lui Dante ca şi lui Homer, ca să nu mai vorbim de *Vechiul Testament*, Aristotel, Milton, Shakespeare şi mulți alții. Eroul romanului, Leopold Bloom, este un om total – omul total obişnuit, adică banal. Nu este de încredere, este mediocru în judecățile sale culturale, este „un diletant“, este dominat de impulsuri sexuale obscene şi meditează la un talmeş-balmeş de lucruri, cum ar fi evreii, femeile, industria publicitară şi aşa mai departe. Bloom este un univers complet în interiorul unei singure ființe umane, prin care Joyce dă voce celor mai profunde şi umaniste afirmații despre existență. Căci Bloom este blândețea întruchipată. El vede întotdeauna ambele fațete ale oricărei probleme. Îi este greu să se hotărască: o calitate care îl face, pentru Joyce, nemuritor. Prin intermediul lui, Joyce deplânge antisemitismul, condiția umană, tot ceea ce face ca istoria să fie „un coşmar“ şi la care singurul răspuns este afirmarea propriei puteri ca ființă umană rațională care nu cedează în fața sorții.[26] Trieste, cu intimitatea şi identitățile sale multiple, care îl fac atât de greu de categorisit, poate sintetiza întreaga omenire într-un singur individ excentric, în adevăratul spirit joycean.

Unul dintre elevii lui Joyce la Trieste a fost Ettore Schmitz, născut în Suabia, manager de succes al unei companii care vindea vopsele anticorozive pentru carenele navelor. Evreul Schmitz avea un tată maghiar, la fel ca Bloom în *Ulise*. Schmitz, inspirat de Joyce, a devenit modernistul deschizător de drumuri din Trieste, întruchipând spiritul literar al oraşului. Sub pseudonimul Italo Svevo (care înseamnă „şvab italian“), a publicat în 1923, în limba italiană, romanul *Conştiința lui Zeno*. Caracterizat printr-o estetică aspră şi prin distorsionarea aleatorie a aducerilor-aminte, acesta a devenit aproape un cult. *Zeno* este povestirea compulsivă a cuiva dominat de gânduri de o absurditate comică, automată: „pe aglomerata Via Cavana“, scrie el, „am ajuns mai repede la adevăr decât în singurătatea biroului meu“.[27] Este o mărturisire neobişnuită şi nedezvoltată pe deplin, deoarece Via Cavana nu este descrisă deloc.

Zeno este o carte a introspecției, fără referințe geografice; de aceea, ea este expresia rafinată a unei sensibilități neancorate teritorial, putând fi concomitent universală, cosmopolită şi europeană. Zeno Cosini, care apelează la psihanaliză pentru a-şi vindeca obiceiul de a fuma, este un ipohondru care cere în căsătorie trei surori, dintre care a treia acceptă. El este obligat să se căsătorească pentru că nu poate face față singurătății. Totuşi, căsătoria sa – de fapt, un leac radical pentru melancolie – eşuează în infidelitate, căci amanta ajunge să-i domine viața. De asemenea, lui Zeno îi este imposibil să comunice cu tatăl său, chiar dacă mai târziu va fi devastat de moartea acestuia. Întreaga carte pare a fi monologul unui pacient. Emană la fiecare pagină mirosul clinic al sălii de operație, ideile lui Freud şi atmosfera Vienei, absurditatea frapantă a încercărilor prin care trece Zeno făcându-te să izbucneşti în râs.

În timp ce Henry James, un neobosit precursor al modernismului, doar zgârie suprafața vieții interioare prin subtila sa redare a conştiinței, Svevo plonjează vertical în ea, abordând toate aspectele ei anxioase, obsesiv-compulsive, la fel de turbulente precum, spune el, viața lui Napoleon. James reprezintă Lumea Veche, a cărei eleganță naturală este semnul unei culturi mature, în timp ce Svevo întruchipează ceva crud şi alienant, precum arta modernă sau mobilierul minimalist. Este o lume în care o conştiință vinovată generează durere fizică. Aici este nonconformistul care se pune de-a curmezişul stabilității vieții burgheze: dacă nu un preludiu la prăbuşirea civilizației provocată de Primul Război Mondial, aşa cum este *Ritualul primăverii* de Stravinski (care a avut premiera la Paris în 1913), atunci cel puțin o reflecție timpurie asupra ei. La sfârşitul cărții, Svevo scrie că, deoarece tehnologia îi face pe oameni mai slabi din punct de vedere fizic, aceştia trebuie să compenseze prin răutate şi viclenie, ceea ce duce la autodistrugere. Pură profeție, cu siguranță.

Pentru a împrumuta cuvintele lui Claudio Magris, nord-estul Adriaticii este locul unde „frivolitatea venețiană“ este subminată de „seriozitatea Mitteleuropei“. La Trieste „nimeni nu neagă păcatul originar şi nu crede că viața este virginală şi inocentă“. Aici mentalitatea este deopotrivă tragică şi realistă. În apropiere de Trieste, la San Sabba, din 1943 până în 1945, naziştii au condus singura unitate de exterminare din Italia, unde mii de evrei şi alte persoane au fost ucise şi peste 25.000 au fost deportate la Buchenwald, Dachau, Auschwitz şi în alte lagăre ale morții. Dar, dincolo de atitudinea realistă determinată în parte de astfel de atrocități, se află doar mediocritate şi goliciune, căci, se întreabă Magris, ce este acum Mitteleuropa fără evreii ei?[28]

Trieste a fost un laborator de politici etnice, adesea nedeclarate ca atare, pe care Robert Musil, în romanul său *Omul fără însuşiri*, le expune cu precizie, în maniera unui chirurg. După cum explică el, acest „Hamburg al Mediteranei“ făcea parte din imperiul austriac al Habsburgilor şi totuşi era italienesc în esența sa. „De ziua de naştere a împăratului nu flutură nici măcar un steag“, cu excepția celor ale clădirilor administrative şi ale cazărmilor armatei, dar de ziua de naştere a regelui Italiei, fiecare funcționar are o floare la butonieră. Şi totuşi, Viena nu face nimic în acest sens, de teamă să nu fie „acuzată de germanizare […]. La urma urmei, nu suntem prusaci!“, exclamă unul dintre personajele austriece ale lui Musil. Pe de altă parte, numeroasa clasă de mijloc slavă „a contestat cu

pasiune favorul făcut clasei superioare italiene de a considera oraşul ca fiind proprietatea sa“, Cu toate acestea, dacă se răspândeşte zvonul „că germanizăm, slovenii se aliază imediat cu italienii“, chiar dacă urăsc să facă asta. Adevărata ameninţare la adresa păcii în cadrul Imperiului Habsburgic erau adesea austriecii înşişi.[29] Imperiul a fost o negociere tensionată între etnii, iar, în cele din urmă, n-a mai putut controla lupta lor pentru drepturi politice mai largi. Ironia sorţii a făcut ca statele moderne monoetnice care au succedat Austro-Ungariei să-şi trateze mai rău minorităţile decât imperiul pe care l-au subminat.

Mă întâlnesc la hotelul meu cu Riccardo Illy, urmaşul unei familii de producători de cafea şi fost primar al oraşului Trieste în anii ’90. „Mă simt foarte mitteleuropean. Sunt protestant. Rădăcinile familiei mele se găsesc în Ungaria şi în partea maghiară a României. Bunica mea era pe jumătate germană, iar bunicul meu matern din Pula – la sud, în Istria.“ Este slab, elegant îmbrăcat, cu părul alb şi ochii strălucitori, de un albastru-cenuşiu, şi cu maniere de modă veche. Ţine mereu o farfurioară în mână sub ceaşca din care îşi soarbe cafeaua.

Din nou, mă limitez să ascult.

„Amintiţi-vă că am prosperat în postura de creuzet imperial, care a permis folosirea limbilor locale şi care a ajuns de la Mediterana până în Galiţia, în Polonia şi în vestul Ucrainei. Turcii, românii, evreii şi mulţi alţii veneau la Trieste din toată Europa de Est. Chiar şi astăzi, uitaţi-vă la cartea de telefon sau la structura demografică. Suntem o populaţie urbană de 200.000 de locuitori, doar o treime din Friuli, o altă treime din Istria şi Dalmaţia, iar restul sunt sloveni, maghiari, croaţi şi aşa mai departe.“

Şi continuă:

„Dar acel mare hinterland habsburgic a fost pierdut după Primul Război Mondial, iar după cel de-al Doilea Război Mondial, ne-am trezit o mică enclavă la limita Cortinei de Fier“, când Trieste a devenit un centru de spionaj al Războiului Rece, aproape la fel ca Berlinul şi Viena. La urma urmei, deşi Tito s-a despărţit de Stalin în 1948, Iugoslavia făcea încă parte din blocul comunist.[14] În anii 1990, după căderea Zidului Berlinului, Illy, în calitate de nou primar independent şi centrist al oraşului Trieste, a început să încurajeze integrarea Sloveniei în instituţiile europene, precum şi reconcilierea dintre vorbitorii de slovenă şi cei de italiană din oraş, pentru a vindeca un conflict etnic care îşi avea rădăcinile mai ales în atrocităţile comise în timpul celui de-al Doilea Război Mondial de către partizanii comunişti iugoslavi împotriva populaţiei italiene locale. „Vedeţi“, explică el, „Slovenia practic ne înconjoară. Aşa că m-am gândit că, dacă Slovenia ar putea să intre în UE şi în NATO, precum şi în zona Schengen, atunci am putea să ne recuperăm hinterlandul imperial“, Uniunea Europeană funcţionând ca un înlocuitor de facto al Imperiului Habsburgic.

Asta s-a şi întâmplat. Dar Illy îşi face acum griji cu privire la starea politică a integrării europene, de care depinde Triestul, care are mai multă autonomie decât orice altă regiune din Italia continentală. „Aceasta este o parte a Europei în care graniţele şi suveranităţile s-au schimbat întotdeauna. Şi nu trebuie să se schimbe din nou, cel puţin nu în mod oficial.“ Mi-a explicat că, deoarece identitatea geografică a oraşului Trieste, mai mult decât a altor oraşe italiene, este multietnică şi, prin urmare, cu adevărat europeană, o

aşa-numită întoarcere la istorie şi la graniţele etnice rigide, după deceniile fericite post-Război Rece, ar putea fi dezastruoasă. Pentru oraşul Trieste, o lume cosmopolită fără frontiere este vitală.

Mă aflu acum pe strada care poartă numele prodigiosului compozitor de operă din secolul al XIX-lea Gaetano Donizetti, unde se înalță sinagoga neoclasică din Trieste. Este probabil cea mai frumoasă sinagogă din Europa, fără să fie excesiv de grandioasă, motivele sale complicate evocând perioada romană târzie din Orientul Mijlociu, când prin construcția de sinagogi în Țara Sfântă se încerca suplinirea funcției Templului din Ierusalim, înainte să se generalizeze stilul ostentativ al Bizanțului. Construită între 1908 şi 1912, sinagoga a fost restaurată în întregime, după ce a fost folosită ca depozit în timpul regimului nazist. În mijlocul unor astfel de simboluri ale înaltei culturi, am găsit şi Caffè San Marco, al cărei client fidel este Claudio Magris, autorul îndrăgitei cărți *Dunărea*. Cafeneaua, deschisă înainte de Primul Război Mondial, este decorată în galben cald şi maro ciocolatiu, cu oglinzi de perete care reflectă lumina globulară a lămpilor, picturi de măşti de teatru atârnate în interiorul unor medalioane aurii şi numeroase mese de marmură lucioasă. Este spațioasă, dar intimă; animată de conversații, dar liniştită – sunetele se estompează datorită tavanului înalt. Are ceva atât din Austro-Ungaria, cât şi din Manhattan: caracterul unei civilizații complexe şi desăvârşite, şi astfel inconfortabilă cu ea însăşi. Timpul petrecut aici este savurat pe îndelete, în acest loc în care intelectualii italieni au complotat cândva împotriva Imperiului Habsburgic.[30] Nimeni nu se uită la ceas.

Magris apare, îşi desface eşarfa şi se aşază. Poartă un pulover şi o jachetă sport în nuanțe închise, plăcute. Născut în 1939, are o față tăbăcită, cu linii bine conturate, care-i trădează inteligența. Ochii îi strălucesc în timp ce vorbeşte. Poate discuta la fel de uşor despre minoritatea istroromână Cici din interiorul țării, în apropiere de Trieste, ca şi despre viitorul Marii Europe. Atât el, cât şi prima sa soție, Marisa Madieri, care între timp a murit, au rădăcini în Italia şi Croația, în lumea latină şi slavă, îmi spune. Acesta este un lucru obişnuit aici, pentru că „au existat poeți medievali care au scris atât în italiană, cât şi în croată“. Mai mult, răposata sa soție italiană vorbea croată în copilărie, iar locurile de înmormântare ale rudelor sale se întind din Serbia până în Friuli-Veneția Giulia. Bazinul Adriaticii, cu alte cuvinte, este mai unitar decât ne imaginăm. „Întotdeauna a existat naționalism“, continuă el. În secolul al XIX-lea, acesta a fost de tip liberal, şi a devenit iliberal „abia după ce a fost apropriat de statele *naționale* formale şi birocratice“.

Vorbim despre Europa Centrală, despre care spune că a fost inițial un „amestec fără oprelişti al culturilor germană şi iudaică“. Astfel, distrugerea evreilor de către Hitler a pus capăt efectiv Mitteleuropei, din cauza modului în care a subminat germanismul însuşi. Cu toate acestea, s-a păstrat o noțiune şi o memorie a Europei Centrale „sub straturile“ sărăciei şi represiunii comuniste din timpul Războiului Rece. Deşi conceptul de Europa Centrală a revenit pentru scurt timp în deceniile finale ale regimurilor comuniste şi după căderea lor, „acum globalizarea distruge ceea ce a mai rămas din el […]. Fie că vă aflați în Praga sau Varşovia, important este Wall Street“.

Dar Magris îşi regăseşte optimismul în faptul că poate conduce până în Slovenia – cândva de cealaltă parte a Cortinei de Fier – fără să treacă vreo graniță şi, de asemenea, să

folosească aceeaşi monedă. Ceea ce a existat nu se mai poate întoarce, asta este adevărat, spune el. La urma urmei, evreii au dispărut aproape complet, iar cultura germano-austriacă nu va mai fi niciodată la fel, chiar dacă *Europa*, ca idee, ar putea încă să aibă alte vieți de trăit, dacă Uniunea Europeană va supraviețui.

Scoate două cărți dintr-o servietă zdrențuită, un roman scris de el însuşi şi un volum de memorii al răposatei sale soții, le semnează pe amândouă şi mi le dăruieşte. Mai devreme în cursul zilei, o femeie de la un mic muzeu m-a surprins oferindu-mi o carte care reconstituia viața lui Joyce la Trieste. Aduc acasă aceste cărți prețioase, ca pe nişte totemuri ale întâlnirilor pe care le-am avut.

În romanul pe care mi-l dăruieşte, Magris scrie: „capacitatea de a vedea obiectivitatea Istoriei provine, în parte, din conştientizarea eşecului", pentru că o astfel de cunoaştere „se naşte doar dintr-o îndelungată familiaritate a înfrângerii".[31] Într-adevăr, doar atunci când ți se dovedeşte, în mod clar, că te-ai înşelat, poți aprecia că Istoria nu este nici un joc, nici o cărțulie pe care s-o citeşti noaptea lângă foc, ci ceva real şi oribil, care poate distruge nu doar viețile altora, ci şi pe a ta.

Sunt acum într-o altă cafenea din Trieste, unde un alt bărbat, de data aceasta în blugi şi jachetă sport, chel, cu ochelari şi cu barbă albă, tunsă – şi o privire pătrunzătoare – îmi înmânează mai multe cărți drept cadou. Printre ele se numără şi propriul său jurnal de călătorie, care acoperă zona din Finlanda până în Ucraina. Îl voi citi în acea noapte la hotel şi voi fi uimit de detaliile sale incitante: spre exemplu, trecerea de la o Estonie protestantă, curată şi ordonată, la o Letonie catolică mai noroioasă şi mai dezordonată este ca trecerea dintr-o lume într-alta. „Pentru a înțelege încotro se îndreaptă lumea, trebuie să mergi în gări, nu în aeroporturi", scrie el. „Dar pentru că diplomații preferă aeroporturile, guvernele nu mai sunt capabile să prevadă evenimentele."[32] Acest om extraordinar este Paolo Rumiz, un jurnalist italian local, care, printre multe altele, a acoperit războiul din fosta Iugoslavie de la început până la sfârşit. „Este o poveste lungă", începe el cu o voce joasă, deopotrivă obsedantă şi distinsă.

„Bunica mea vedea istoria ca pe un carnaval. La urma urmei, în cursul vieții ei au avut loc şase schimbări de graniță în Trieste. Ea a fost una dintre cei care nu au trăit niciodată oroarea acelor evenimente, spre deosebire de evrei, desigur. M-am născut la 20 decembrie 1947, ziua în care zona liberă creată la sfârşitul războiului a fost împărțită într-un sector anglo-american şi un sector iugoslav. Familia mea s-a aflat sub jurisdicția britanicilor şi a americanilor. „Ei bine", continuă el, „şaizeci de ani mai târziu, tot de ziua mea de naştere, în 2007, Slovenia a devenit membră a spațiului Schengen. Aşa că m-am dus la granița slovenă, la câțiva kilometri de casa mea, şi m-am alăturat unei petreceri de italieni şi sloveni, unde toată lumea a luat mici părți din fostul gard de frontieră. Pentru prima oară de la căderea Imperiului Habsburgic, noi, cei din Trieste, ne aflam într-o regiune fără frontiere. Dar m-am speriat. Dacă nu mai existau granițe, atunci nu mai exista nici un motiv pentru a călători. Pentru că pofta mea de a călători venea din claustrofobia de la Trieste. Aşa că am decis să fac o călătorie într-o parte a Europei unde încă mai existau granițe reale. Am vrut să mă «îmbolnăvesc» cu totul de frontiere, ca să mă vindec de nevoia mea psihologică de a le avea."

„Şi ce am găsit?“, continuă el. „Am descoperit că sufletul Europei nu se află cu adevărat în interiorul Uniunii Europene. În calitate de european, m-am simțit mult mai acasă în Lvov [în vestul Ucrainei] decât la Paris. În Lvov şi în astfel de locuri, încă mai puteam simți în adâncul meu prezența spirituală a evreilor, germanilor, polonezilor şi a altora: tocmai absența lor mi i-a adus aproape.“ Există o sterilitate în Europa de Vest pe care Europa de Est nu o are.

„Pe fostul Front de Est, am constatat că Primul Război Mondial“, războiul care a dat secolului XX în Europa o traiectorie atât de tragică, „este obscur şi nestructurat în memorie. Din această cauză, la care se adaugă rănile încă deschise provocate de comunism, te simți conectat la 1914. Pe Frontul de Vest au făcut un efort imens pentru a structura trecutul şi a pune totul într-un muzeu frumos, astfel încât să nu te mai temi de puterea lui, să nu mai simți nimic din el. În Europa de Vest nu îți este niciodată frică, deşi ar trebui să-ți fie. Acesta este motivul pentru care țările estice apreciază NATO şi UE atât de mult. Deoarece le este încă frică, ei simt nevoia acestor instituții mai mult decât oamenii din Europa de Vest.

„Şi Trieste“, ca şi restul Europei de Vest, explică el, „este lovit de amnezie istorică. Mulți oameni de aici au luptat de partea Habsburgilor austrieci împotriva aliaților occidentali în Primul Război Mondial. S-au întors din război şi au uitat de el. Abia în ultimii ani oraşul a revenit la amintirile din acea perioadă. Nostalgia pentru Habsburgi creşte pe măsură ce problemele Italiei se amplifică. Politicienii noştri de aici şi de la Bruxelles ne spun: «Este în regulă, nu trebuie să vă fie frică». Aş vrea ca politicienii noştri să ne spună să ne fie frică“, repetă el, pentru ca istoria să nu se repete, inclusiv cea de dinainte de 1900. „Şi ar fi trebuit să ne spună asta în 2014, cu ocazia centenarului Primului Război Mondial.“ Cum altfel ar putea Europa să evite o nouă tragedie? sugerează el.

„Însă refugiații [din Orientul Mijlociu şi din Africa] ne-au trezit din letargie. Sârma ghimpată ridicată de sloveni pentru a-i împiedica pe refugiații care trec dinspre Croația îi sperie pe oameni. Dintr-odată, există din nou granițe fizice cu Istria. Aceşti refugiați sunt mesagerii vremurilor grele care vin din nou în Europa.“ S-ar putea ca națiunile construite pe criterii etnice să nu rămână la nesfârşit atât de monocolore.

Tace pentru o clipă. Apoi spune, încet, schimbându-şi vocea:

„Când refugiații îşi spun poveştile, ei prind chip, iar fiecare individ, oricât de nevoiaş ar fi, este un univers aparte. Oare n-a fost Ulise al lui Homer primul refugiat, un veteran de război, care şi-a pierdut toți tovarăşii într-o călătorie disperată prin estul Mediteranei, care a rătăcit ani de zile, în voia furtunilor şi a foamei, trecând prin locuri periculoase, iar apoi ajungând aproape gol într-o casă plină de străini?“

Risiera di San Sabba se află la douăzeci de minute de centrul oraşului: un memorial construit pe locul unui mic satelit infernal al marelui aparat nazist al morții. Este cunoscut pentru faptul că a păstrat singurul crematoriu din Italia, unde mii de italieni, sloveni şi croați au fost ucişi şi arşi, în timp ce alte mii de evrei au fost înghesuiți în celule mici şi murdare, înainte de a fi transportați în lagărele morții din Polonia ocupată de germani şi din alte părți. Spre deosebire de Italia propriu-zisă, condusă de guvernul fascist al lui Mussolini, nord-estul Adriaticii şi zona din marginea Alpilor – Trieste, Gorizia, Ljubljana,

Pula şi Rijeka – au cunoscut Holocaustul din cauza controlului german direct. Transformarea acestei foste fabrici de orez şi lagăr de exterminare în monument naţional are un impact profund: te simţi imediat oprimat de faptul că trebuie să mergi printr-un pasaj lung şi îngust între plăci de beton înalte, pasaj care dă într-o curte cu alte plăci de beton care se întind până la gardurile cu ţepi de oţel şi pavajele metalice ale crematoriului însuşi. Nu există nici un element de design, nici un fel de simbolism evident: doar ziduri dure, goale, imposibil de escaladat, care evocă anihilarea.

Mă gândesc la ceva ce spunea Hannah Arendt în *Originile totalitarismului* despre Auschwitz şi celelalte lagăre de concentrare: naziştii nu şi-ar fi putut înţelege propria ideologie fără crearea unor astfel de locuri. Auschwitz, şi tot ceea ce s-a întâmplat acolo, a fost laboratorul naţional-socialismului, ceea ce i-a dat acestuia realitate concretă; iar Europa Centrală va rămâne pentru totdeauna marcată de aceste fapte.

Întorcându-mă cu taxiul de la San Sabba la Grand Hotel, văd celălalt Trieste, mai autentic în felul său: kilometri întregi de fabrici ruginite; şiruri nesfârşite de clădiri de apartamente ieftine; şi portul masiv, cu navele sale comerciale şi macaralele-portal. Aici, graffiti sunt mai vizibile. Îmi amintesc ce mi-a spus cu câteva zile înainte, la o ceaşcă de ceai, Monika Bulaj, o fotografă polono-italiană care trăieşte la Trieste şi care a lucrat în Irak, Afganistan şi în regiunile copte din Etiopia: că centrul oraşului, cu acest Grand Hotel în care stăteam, marea piaţă cu arhitectura sa minunată şi străzile adiacente cu buticurile lor care induc fantezii, este „literalmente doar un salon, o iluzie“, în timp ce adevăratul Trieste şi adevărata Europă sunt suburbiile, hidoasa societate de masă, cu alte cuvinte, care a obliterat trecutul şi memoria. Şi vor fi obliterate şi mai mult de proiectul portuar local al Chinei, ca parte a visului său imperial de refacere a Drumului Mătăsii. Într-adevăr, o dimensiune globală antiseptică se va suprapune peste societatea de masă. Rilke, Joyce, Svevo au trăit cu toţii într-o lume mai mică, mai intimă, o lume dinainte de crearea acestei monstruozităţi, căreia i-au prevestit sosirea prin scrierile lor. Ei au fost modernişti chiar în momentul în care lumea modernă a început să-şi producă coşmarurile. Arta lor briliantă a interiorizat criza care se apropia în Europa şi în Occident în secolul XX.

Europa, Occidentul – ce sunt, mai exact?

Lăsându-i la o parte pe greci, definiţia Occidentului se compune, probabil, din moştenirea Romei în materie de drept şi guvernare, din conştientizarea sporită a valorilor greceşti şi romane în timpul apogeului Evului Mediu şi al Renaşterii, din etica muncii propusă de Reforma protestantă, dintr-o respingere implicită a fatalismului (o îndepărtată şi indirectă moştenire a iudaismului cu codul său moral) şi din raţionalismul şi exactitatea ştiinţifică dăruite de Iluminism: acestea reprezintă, în mod imperfect, fundamentul tradiţiei occidentale. Dar şi alte civilizaţii, indică şi sinică, pentru a numi doar două, împărtăşesc multe dintre trăsăturile enumerate mai sus. Ca urmare, istoricul Norman Davies notează că „civilizaţia occidentală este, în esenţă, un amalgam de constructe intelectuale care au fost concepute pentru a promova interesele autorilor lor“.[33] Istoricul şi clasicistul Ian Morris, de la Universitatea Stanford, merge chiar mai departe decât Davies, şi spune că Occidentul şi Orientul sunt, la urma urmei, doar simple „etichete geografice, nu judecăţi de valoare“[34].

Într-adevăr, geografia poate fi cea mai sigură cale de a încerca o definire a

Occidentului care să minimizeze aroganța culturală şi autoamăgirea. Până în timpul Sfântului Augustin, Europa – adică Roma – a cuprins Africa de Nord, care era creştină în primele secole după Cristos. De-a lungul Antichității, diviziunea culturală dintre țărmul nordic şi cel sudic al Mediteranei nu a fost evidentă: Roma a distrus Cartagina nu pentru că era diferită cultural, ci pentru că era un rival militar şi economic. Doar avansul rapid al Islamului în Africa de Nord în secolele al VII-lea şi al VIII-lea a fost cel care, eliminând creştinismul din această zonă, a despărțit Mediterana în două jumătăți de civilizație, transformând „Marea de Mijloc“ într-o zonă de separație acolo unde ea fusese anterior o forță unificatoare.[15]

Pierderea Africii de Nord în favoarea Islamului va determina istoria europeană, *ca proces*, să se orienteze spre nord, popoarele germanice intrând acum pentru prima dată în scenă într-un sens esențial şi definitoriu. Această evoluție l-a determinat pe filozoful spaniol José Ortega y Gasset să observe că „toată istoria europeană a fost [*ca proces*] o mare migrație spre nord“[35]. Desigur, popoarele germanice erau ele însele diverse: goții, vandalii şi longobarzii au fost mult timp expuşi civilizației romane, francii mult mai puțin, în timp ce triburile mai nordice nu vor adopta creştinismul decât mult mai târziu.

Mai precis, este posibil ca Occidentul să fi apărut cu adevărat în secolul al X-lea, când civilizația franco-germană a determinat apariția unei societăți structurate, având la bază o idee vagă a statului de drept. Imperiul Roman a continuat să fie o sursă de inspirație, fără a mai fi însă reconstituit. Din cauza feudalismului, puterea a devenit „descentralizată, consensuală şi consultativă“, încurajând o formă mai degrabă rudimentară de individualitate. În acelaşi timp, „o nouă entitate politică apăruse, *Reich*-ul german“, explică istoricul australian Paul Collins, format la Harvard, preluând exemplul lui Francis Oakley.[36] Mai apoi, renaşterea tradiției greco-romane în artă, literatură şi politică va fi impulsionată de anticlericalismul lui Machiavelli şi de *raison d'état*-ul lui Richelieu. Astfel, Occidentul a ieşit din Creştinătate în plină forță. Imperiile multinaționale moderne timpurii aveau să complice şi mai mult identitățile şi valorile politice. Revoluția şi naționalismul vor produce apoi statele moderne şi capitalismul, rafinând şi mai mult individualismul. „Libertatea s-a extins pentru că a servit intereselor puterii“, observă savantul danez-american David Gress.[37] Rezultatul final au fost o artă şi o literatură care au sondat adânc psihologia vieții personale, oferindu-i sanctitate, dar şi responsabilitate morală: ceva ce poate că a început cu sculptura greacă antică. Toate acestea s-au petrecut în limitele claustrofobice ale extremității vestice a supercontinentului eurasiatic, binecuvântat cu numeroase porturi naturale, coaste fragmentate şi protejate, sisteme fluviale cu o configurație avantajoasă şi un climat răcoros revigorant. *Occidentul* – şi anume preeminența politică şi economică a Europei de-a lungul istoriei moderne – a fost, evocându-l din nou pe Oakley, atât un proces, cât şi o moştenire, ceea ce înseamnă că permanența sa nu poate fi considerată ca fiind garantată. Occidentul poate fi tranzitoriu; Pământul se mişcă mereu sub picioarele noastre. Din nou, mă gândesc la chinezi, care vor să includă Trieste în aceeaşi geografie maritimă ca şi Marea Chinei de Sud, conectând acest oraş cu Oceanul Indian mai mult decât cu alte părți ale Europei.

Nimeni n-a cercetat acest aspect tranzitoriu mai bine decât Oswald Spengler, filozoful german care a şocat lumea intelectuală cu lucrarea *Declinul Occidentului*, publicată în

două volume în 1918 şi 1922. Spengler nu consideră Occidentul ca fiind aparte, special, în istoria lumii: el interacţionează şi fuzionează cu alte culturi şi civilizaţii, maturizându-se şi dezintegrându-se la fel ca acestea. Faza de maturizare, creativă, explică el, pune accentul pe rolul mediului rural, care culminează cu materialismul şi raţionalismul oraşului, care, la rândul său, produce civilizaţia imperială, astfel încât imperiul mondial anunţă începutul sfârşitului ciclului occidental în istorie, punctat de decadenţă culturală. „Marile Culturi", după cum spune Spengler, „îşi împlinesc maiestuosul lor ciclu de valuri. Ele apar brusc, devin excepţionale, apoi se banalizează şi dispar, iar faţa apelor este din nou o întindere adormită". „Cultura banilor", ascensiunea oraşelor globale şi „îmbrăţişarea populară a avangardei […] susceptibilităţi pătrunse de cinism şi cosmopolitism", toate au fost prezise de Spengler, dacă nu în litera lor, atunci măcar în spirit, scrie istoricul şi jurnalistul american Robert W. Merry. Spengler descrie procesul astfel: „Cu cât o Cultură se înalţă mai sus – Regatul de Mijloc, perioada brahmanică, presocraticii, preconfucianiştii, barocul – cu atât se restrânge cercul celor care posedă adevărurile absolute ale timpului lor […]. Piramida umană se ridică din ce în ce mai sus, până când, la sfârşitul Culturii, ea este completă – după care, încetul cu încetul, se prăbuşeşte". Cu alte cuvinte, cu cât elita devine mai sofisticată şi mai erudită, cu atât mai mult masele se îndepărtează de ea. Intelectualul rus din secolul al XIX-lea Alexander Herzen a spus următoarele: „Gândirea modernă occidentală va trece în istorie şi va fi încorporată în ea, îşi va avea influenţa şi locul ei, aşa cum corpul nostru va trece în componenţa ierbii, oilor, cotletelor şi oamenilor".[38]

Tot aşa cum răspândirea Islamului a contribuit la definirea Occidentului şi a dat o anumită structură geografică Europei, fracturând parţial Mediterana, după milenii de unitate în Antichitatea timpurie şi mijlocie, s-ar putea ca acelaşi Islam, prin intermediul migraţiei umane, să joace un rol, în ultimele decenii, la modificarea construcţiei europene la a cărei întemeiere a contribuit cândva. Prin separarea de Africa de Nord şi de Orientul Apropiat, Europa a fost ajutată să se definească, dezvoltând structurile statale şi imperiale esenţiale pentru *ideea* de Occident. Acum, salvarea Occidentului constă în progresul spre un cosmopolitism robust, care să poată integra imigranţii. Retragerea într-un naţionalism grosolan şi reacţionar nu este o soluţie, pentru că Occidentul a evoluat treptat şi inexorabil, chiar dacă nu întotdeauna în mod direct, în direcţia liberalismului. Cu alte cuvinte, Europa, pentru a se salva pe ea însăşi şi Occidentul, trebuie să devină un sistem de state cu societăţi deschise. După cum a sugerat Ortega y Gasset, tot aşa cum naţionalismul a scos Europa din haosul feudalismului, azi Europa trebuie să iasă din chingile naţionalismului, pentru a-şi continua neîntrerupt evoluţia. Uniunea Europeană, într-o formă sau alta, va trebui să se adapteze şi să se revigoreze, altfel va deveni un construct artificial lipsit de autoritate, precum răposatul Sfânt Imperiu Romano-German.

Conflictul dintre Islam şi Occident mă face să mă gândesc la Sir Richard Francis Burton, căruia Trieste i-a fost casă timp de optsprezece ani, până la moartea sa în 1890. Burton a fost întruchiparea exploratorului romantic din epoca victoriană. Născut în 1821, a fost descris ca fiind „frumos şi întunecat, cu ochi de ţigan" şi cu faţa marcată de o rană de suliţă pe care a căpătat-o într-o luptă cu bandiţii somalezi. Se spune că vorbea 29 de limbi, precum şi mai multe dialecte. Deghizat în afgan, a făcut pelerinajul la Mecca. A trecut

drept muncitor rom pe canalele râului Indus şi drept vânzător de bibelouri şi om sfânt în timp ce explora Sind, Baluchistan şi Punjab. A fost primul european care a intrat în oraşul musulman sacru Harar, din Africa de Est, şi care a condus o expediție de căutare a izvoarelor Nilului în Africa Centrală.

În 1872, Burton a ajuns la Trieste, în ceea ce el însuşi considera a fi un exil, preluând funcția de consul britanic. Şi-a comparat situația cu cea a poetului latin Ovidiu, exilat în portul Tomis de la Marea Neagră în anul 8 d.Cr. de către împăratul Augustus. La început, el şi soția sa, Isabel, au ocupat un apartament cu zece camere la ultimul etaj al unei clădiri din apropierea mării. Câțiva ani mai târziu, s-au mutat într-un conac din afara oraşului, cu vedere la Marea Adriatică, în care Burton a ales o cameră mare pentru a locui şi a lucra. La fel ca Joyce câteva decenii mai târziu, Burton a fost adesea deprimat şi frustrat la Trieste, chiar dacă aici a realizat o mare parte din cea mai importantă operă a vieții sale. În această ambianță central-europeană a tradus *Arabian Nights*, cartea cu care este, de regulă, identificat.[39]

O mie şi una de nopți, a cărei traducere realizată de Burton la mijlocul anilor 1880 rămâne cea mai cunoscută, oferă, fără îndoială, mai mult decât orice alt document, inclusiv *Coranul*, cea mai profundă şi mai cuprinzătoare interpretare a civilizației orientale dintre Europa şi China, cuprinzând poveşti persane, arabe şi indiene. Burton explică: „Cadrul cărții este pur persan, arabizat în mod superficial“. El compară ceea ce a realizat Persia pentru arta şi literatura mesopotamiană cu ceea ce a făcut Grecia pentru arta şi literatura egipteană. „Elada şi Iranul au ca trăsătură caracteristică ideea de frumusețe, respingând tot ceea ce era exagerat şi grotesc.“[40]

Cartea începe cu o poveste despre regele persan Şahriar, care, adus în culmea furiei de adulterul primei sale soții, se răzbună căsătorindu-se cu virgine şi decapitându-le în dimineața de după deflorare. Şeherezada îşi salvează viața spunându-i regelui o mie şi una de poveşti interconectate care sunt întotdeauna lăsate neterminate în zori, amânând astfel execuția ei, deoarece regele este curios să audă mai multe în noaptea următoare. N-a fost o întâmplare faptul că Şeherezada era capabilă de o astfel de performanță: după cum ni se spune la începutul celor *O mie şi una de nopți*, ea adunase o vastă bibliotecă, „a studiat filozofia, ştiințele şi artele; era plăcută şi politicoasă, înțeleaptă şi spirituală, bine citită şi bine crescută“.[41]

Şeherezada țese un labirint năucitor, de poveşti în poveşti şi despre poveşti, fiecare dintre ele curgând în următoarea, toate derutante, în genul lui Borges (desigur, Borges însuşi a fost influențat de *Nopți*). Este o carte a oralității, un şir de poveşti spuse de o persoană alteia. Un pescar găseşte un vas din care iese un *djinn* care îl amenință cu moartea, apoi acesta îi arată un lac cu peşti fermecați, prin care pescarul obține acces la sultan, care ajunge la un palat unde apare un tânăr cu picioare de piatră şi cu o poveste de spus… Nu există rezolvări, de multe ori nu există liniaritate, nu există un scop sau o finalitate, la fel ca în structura rătăcirilor lui Bloom prin Dublin în *Ulise*, ci doar minuni peste minuni. Ambianța este cromatică, senzuală, bahică. Este Bagdadul combinat cu opulența plină de gust a Andaluziei. Cu siguranță, *O mie şi una de nopți* constituie un document subversiv pentru epoca victoriană. Titlul în sine, care nu cuprinde pur şi simplu „o mie“, ci „o mie şi una“, sugerează infinitul, un proces al povestirii care nu se termină

niciodată. După ce citeşti o vreme, nu-ți mai aminteşti de unde a început totul. Aşa visăm şi *aşa trăim*: viața începe în întuneric, în mijlocul unei drame, şi se termină în mijlocul alteia, tot în întuneric. *O mie şi una de nopți* surprinde în mod realist experiența umană mai mult decât o fac clasicii occidentali. Burton menționează „superstiția populară […] potrivit căreia nimeni nu le poate citi fără să moară“.[42] Pentru că nu există nimic dincolo de ele.

Joyce a scris versiunea modernă a *Odiseei*; Burton a tradus mai multe opere echivalente. De exemplu, cele şapte călătorii ale lui Sindbad Marinarul, pline de naufragii, monştri şi droguri, sunt paralele cu povestea lui Homer şi îi înfățişează pe arabi ca fiind o rasă de navigatori, aşa cum erau cu adevărat. Dar în *O mie şi una de nopți* regăsim şi accente din Sofocle şi *Vechiul Testament*, la care se adaugă poveşti freudiene care amintesc de *Oedip* şi de un oraş transformat în piatră. Califul abbasid Harun al-Raşid se plimbă noaptea, deghizat, în afara palatului, în căutarea realității, ascultând poveştile oamenilor pe care îi întâlneşte pe drum. Dacă preşedinții noştri ar fi atât de înțelepți…

Până şi cel mai de succes dintre noi a trecut printr-o tragedie sau un eşec şi are poveşti groaznice, dar edificatoare, de spus. Ce a scris Bernard Berenson? „Viața umană, trăită în mod conştient, se sprijină pe o temelie tragică.“[43] Într-adevăr, doar superficial cartea *O mie şi una de nopți* poate fi încadrată în categoria basmului, în realitate motivul ei central fiind cel al unei călătorii care şi-a pierdut ținta. Este rădăcina multora dintre nenorocirile vieții: cele mai hotărâte strădanii îşi fac loc într-un destin mai larg, care se estompează şi se erodează în fața altor destine, până când totul se dizolvă în uitare. Din nou, Berenson este cel pe care îl aşez pe raftul meu alături de *Nopțile* lui Burton. El scrie: „Nu există un comentariu mai ironic şi totuşi mai liniştitor asupra destinului uman decât vederea ruinelor […] cum ar fi Karnak şi Palmyra […] măcinate de măselele timpului şi căzând sub propria lor greutate; statui şi obeliscuri gigantice se evaporă ca eterul, în mii de ani în loc de tot atâtea secunde.“[44]

Tot ceea ce facem sau construim este uitat, deşi ne luptăm toată viața. Acesta este adevărul fundamental al cărții *O mie şi una de nopți*, al fiecărei poveşti care le împinge pe cele dinaintea ei, şi pe cele dinaintea lor, tot mai adânc în memorie, până când nu mai rămâne decât o vagă amintire. Dar, aşa cum Berenson continuă să spună, noi avem nevoie de acest proces. Este firesc. Ceea ce este nefiresc şi ne şochează este ieşirea bruscă din tiparul normal. De aceea, distrugerea Palmyrei în timpul nostru ne afectează precum uciderea unei persoane încă tinere.

Munca pe care Burton a depus-o la biroul său din Trieste, precum şi călătoriile pe care le-a întreprins în Africa, Arabia şi subcontinentul indian l-au transformat în orientalistul suprem. Dar, descriind Orientul dintr-un punct de vedere occidental, a devenit obiectul disprețului academicienilor contemporani, în special al regretatului Edward W. Said, de la Universitatea Columbia, care l-a acuzat pe Burton de esențialism şi determinism. Modul în care Burton generalizează când scrie despre Orient – ceea ce Said, în cartea sa omonimă, numeşte „orientalism“ – era propriu ideologiei imperiale a timpului său. Imperialismul britanic, în opinia lui Said, le-a permis lui Burton şi altora să îşi însuşească Orientul ca pe un teren intelectual şi estetic privat, ca pe un bibelou de pus pe raftul bibliotecii. Şi pentru

că lumea arabă era mai aproape de Europa decât Persia sau India, ea a devenit inima orientalismului, centrul lumii lui Burton, unde clişeele despre „mintea arabă“ şi „psihicul arab“ puteau fi „folosite cu larghețe“ de specialiştii occidentali. Astfel, prin intermediul celor ca Burton, Europa se definea din nou prin contrastul cultural față de lumea islamică.[45]

Şi totuşi, a *nu* generaliza imobilizează discuția şi analiza. „Când oamenii gândesc serios, gândesc abstract“, scrie regretatul profesor de la Harvard Samuel P. Huntington; „ei utilizează imagini simplificate ale realității, numite concepte, teorii, modele, paradigme“, fără de care viața intelectuală pur şi simplu nu poate avansa.[46]

Acesta este parțial motivul pentru care aleg să-l văd pe Burton altfel, ca pe un deschizător de drumuri. În realitate, traducerea cărții *O mie şi una de nopți* de către Burton a contribuit la aducerea geniului literaturii şi civilizației arabo-persano-indiene în Europa, un pas uriaş în construirea podului cultural pe care îl numim cosmopolitism; într-un fel, el constituie o fază mai timpurie a operei lui Said. Înainte de a exista înțelegere, trebuie să existe neînțelegeri, care sunt rezultatul natural al primului contact.

Nici Burton nu este neapărat depreciativ. După cum el însuşi scrie: „Despotismele orientale au ajuns mai aproape de ideea de egalitate şi fraternitate decât orice republică [occidentală] inventată până acum“[47]. Deseori, imperialiştii au fost cei care au intrat în contact direct cu locurile de departe şi, în consecință, au avut o apreciere mai nuanțată a realităților de acolo decât compatrioții lor de acasă. Iată de ce imperialismul, cosmopolitismul şi universalismul sunt legate între ele. Cucerirea produce schimbări subtile în cultura cuceritorului, fie că este vorba de romani în Egipt, de mongoli în China sau de britanici în Orientul Apropiat. Burton a contribuit la deschiderea drumului. Said i-a corectat sever şi pe bună dreptate erorile. O paradigmă a înlocuit-o pe alta, cam în felul în care sugerează Huntington. Dar totul face parte dintr-un proces care ne poate conduce la o cultură comună, sau cel puțin la ceva dincolo de Orient şi Occident, la fel cum poveştile din *O mie şi una de nopți* au condus, în cazul meu, direct la cele din *Decameronul* lui Boccaccio.

Trieste a fost un loc de exil pentru Burton şi Joyce, o parte esențială a Europei Centrale pentru Magris. Este o zonă de tranziție între Marea Mediterană şi un hinterland nordic, mai iernatic, dar şi între Europa propriu-zisă şi Balcanii tulburi. O falie geografică şi culturală este un mare stimulent pentru imaginație.

---

12. Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915–1919*, Basic Books, New York, (2008) 2009, pp. 26, 28, 32 şi 381–382. Frontul italian împotriva Austro-Ungariei în Primul Război Mondial a fost locul în care Ernest Hemingway, care lucra ca şofer de ambulanță, a fost grav rănit în 1918, o experiență care avea să-i modeleze viziunea asupra lumii şi ficțiunea pentru tot restul vieții. A se vedea introducerea lui Malcolm Bradbury la romanul lui Hemingway din 1929, *A Farewell to Arms*, Everyman's Library, New York, 1993.

13. Pula, în sudul Peninsulei Istria, va fi baza navală a Austriei.

14. Ruptura dintre Tito şi Stalin a dus la diviziuni triste în cadrul familiilor minorității slovene din Trieste.

15. Supraviețuirea copților creştini din Egipt a fost cea mai evidentă excepție. Valea Nilului,

la urma urmei, era o arteră verticală a civilizației care mergea spre sud, departe de Mediterana, mai degrabă decât oraşele şi localitățile din Libia şi Maghreb, care erau situate orizontal de-a lungul ei.

5. PIRAN, KOPER, LJUBLJANA ŞI RIJEKA
Modernitatea timpurie care ne aşteaptă

În 1935, Joseph Roth, intelectual evreu austriac şi scriitor antinazist, a publicat o povestire, *Bustul împăratului*, despre un conte în vârstă, aflat la marginea scufundată în haos a fostului Imperiu Habsburgic, care refuza să se considere polonez sau italian, deşi ascendența sa le cuprindea pe amândouă. În mintea sa, singura marcă a „adevăratei nobleți" era aceea de a fi „un om mai presus de naționalitate", în tradiția habsburgică. „Vechea mea casă, Monarhia", spune contele, „era un mare conac cu multe uşi şi multe camere, pentru fiecare condiție a omului". Un astfel de patriotism este aproape contemporan, chiar futurist, în caracterul său. Într-adevăr, ororile Europei secolului XX, scria Roth cu clarviziune, au avut ca fundal prăbuşirea imperiilor şi apariția unor state monoetnice, cu lideri fascişti şi comunişti care au înlocuit puterea monarhilor tradiționali.[1]

Totuşi, acest colaps al imperiilor era probabil inevitabil. În lucrarea sa clasică, *Marşul Radetzky* (1932), cronica lui Roth despre trei generații ale familiei Trotta – metafora declinului şi prăbuşirii Imperiului Habsburgic –, el descrie o maşinărie imperială calcifiată, putrezind din interior, incapabilă să calmeze tumultul creşterii conştiinței etnice şi naționale. Deşi dispariția Habsburgilor nu avea să ducă decât la ceva şi mai rău, imperiul, din cauza propriilor forțe de reacție, a fost incapabil să se reformeze sau să se adapteze. Prăbuşirea imperială avea să lase doar un vid, care însă nu a fost un accident al sorții. După cum scrie Roth despre un avanpost posthabsburgic: „Lucrurile mergeau prost pentru aceşti oameni. Îşi pregăteau singuri destinul şi totuşi credeau că acesta venea de la Dumnezeu"[2].

Soarta este ceea ce ne facem nouă înşine, în timp ce dăm vina pe o forță exterioară. Iar autodistrugerea Imperiului Habsburgic, adică incapacitatea sa – lipsa sa de voință, de fapt – de a se adapta la schimbare la mijlocul şi la sfârşitul secolului al XIX-lea s-a dovedit a fi extrem de tragică: în mare măsură, a condus la Primul Război Mondial, din care a rezultat, printre altele, Hitler. Imperiul Habsburgic, dacă ar fi evoluat mai dinamic şi ar fi acordat mai multe libertăți interne, ar fi fost în sine ceva ce ar fi meritat să fie păstrat, ca să nu mai vorbim de binele enorm pe care l-ar fi putut face lumii: deoarece, în raport cu epoca sa şi cu cea care i-a urmat, anii 1920–1940, Imperiul Habsburgic a reprezentat pe continent stabilitate, cultură înaltă, toleranță şi protecția minorităților. De fapt, diversele sale naționalități şi-ar fi putut tempera exuberanța în schimbul unei mai mari înțelegeri din partea unei puteri imperiale imparțiale şi luminate, dacă Habsburgii le-ar fi oferit măcar acest lucru. În astfel de circumstanțe, imperiul nu trebuie să însemne colonii, ci mai degrabă un cosmopolitism multietnic vibrant.

Pentru că slovenii au făcut parte din domeniul habsburgic timp de secole şi au fost

legați de Sfântul Imperiu Roman încă din perioada Evului Mediu – chiar dacă erau slavi care migraseră de-a lungul secolelor spre Europa din Asia interioară – Slovenia înseamnă Europa Centrală, Mitteleuropa pe malul Mediteranei. S-ar putea spune că aici Europa îşi începe metamorfoza lentă în Orientul Apropiat şi în Eurasia, un proces care, conform propriei mele experienţe de călătorie, ajunge la final la Marea Caspică. Slovenia a fost astfel începutul podului către Balcani şi dincolo de ei. Cu toate acestea, deoarece cultura este dinamică, schimbătoare, şi nu o teorie rigidă, supusă diverselor caracteristici imperiale şi altor influenţe, este ca şi cum mi-aş continua călătoria spre nord şi vest, spre Viena şi spre nucleul european, nu spre sud şi est, îndepărtându-mă de acesta.

După câteva minute de condus de-a lungul Adriaticii, la sud de Trieste, mă aflu la graniţa dintre Italia şi Slovenia, marcată doar de un indicator, un cazinou şi câteva benzinării, deoarece benzina este mai ieftină pe partea slovenă. Dar nu există nici un post de frontieră; nicăieri unde să te opreşti şi să arăţi paşaportul, deoarece această fostă frontieră între Europa comunistă şi cea capitalistă, între latinitate şi slavitate, se află acum în interiorul NATO, al Uniunii Europene, al zonei euro şi al Spaţiului Schengen. Taximetristul meu abia dacă încetineşte. Mă minunez, pur şi simplu pentru că am cunoscut Slovenia în mod direct în timpul vechilor zile rele ale Războiului Rece.

Drumul continuă: asfaltul este la fel de proaspăt şi strălucitor, iar semnalele luminoase sunt aceleaşi ca pe partea italiană. În ciuda decalajului istoric produs de cei patruzeci şi patru de ani de comunism titoist, Slovenia a fost întotdeauna mult mai ancorată în Europa Centrală decât restul Iugoslaviei, majoritatea teritoriului său făcând parte din domeniul habsburgic timp de o jumătate de mileniu, până la sfârşitul Primului Război Mondial. Oraşele de pe litoral, Koper, Izola şi Piran, se ivesc unul după altul; centrul lor vechi pare mai degrabă venețian decât austriac, deoarece ţărmul adriatic a constituit aici singura parte a teritoriului sloven peste care, la sfârşitul Evului Mediu şi la începutul Epocii Moderne, dogii Veneției au domnit mai mult decât împăraţii habsburgi. În acest fel, sunt acum mai aproape de Veneția decât de Trieste, chiar dacă am intrat într-o țară mai apropiată spiritual de Viena. Toate acestea sunt fireşti, deşi complicate. Puține lucruri despre civilizație sunt pure şi aproape nimic nu este alb sau negru. Prin ceața satinată a dimineții timpurii, printre stejari, măslini şi chiparoşi, observ o întindere lungă de pini-umbrelă care îmi amintesc de Roma.

La treizeci şi cinci de minute după ce am plecat de la hotelul din Trieste, mă aflu la hotelul din Piran. Croația este vizibilă dincolo de golf. Frontiera maritimă exactă dintre cele două state, ambele desprinse din Iugoslavia în 1991, a constituit subiect de dispută.[3] Toate frontierele sunt extrem de apropiate: coasta adriatică a Sloveniei are o lungime de numai patruzeci şi şapte de kilometri. La fel ca hotelul din Trieste, şi cel din Piran datează de dinainte de Primul Război Mondial, dar aici lipseşte eleganța Lumii Vechi. Dincolo de holul de un lux nedefinit se găsesc camerele cu iz de placaj şi de turism ieftin. Mă încearcă o vagă undă de nostalgie după anii 1980, în perioada comunismului târziu, când eram un tânăr jurnalist şi am stat în noile hoteluri de provincie din Iugoslavia.

Fac o plimbare. Un vânt uşor încreţeşte marea, care are o nuanță sumbră în această după-amiază târzie de iarnă; şi totuşi, lângă port mă încântă cu respirația ei calmă şi

mirosul de peşte. Piran este unul dintre acele locuri în care ţi-ai dori să ai o barcă cu pânze. Acest orăşel este absolut perfect. Pieţele şi aleile sale la scară umană sunt garnisite de faţade pastelate, care combină stilul neoclasic şi goticul venețian, la care se adaugă note specifice barocului. Pilaştrii şi frontoanele abia dacă ies în evidenţă pe faţadele clădirilor, ceea ce contribuie la impresia de frumuseţe discretă şi minimalistă. Austera biserică Sfântul Petru din piaţa principală, în stil neoclasic, a fost proiectată în 1818 de Pietro Nobile, acelaşi arhitect al Curţii Habsburgice – de origine italo-elveţiană – căruia i se datorează şi biserica neoclasică de la capătul Marelui Canal din Trieste. Campanila de la începutul secolului al XVII-lea din vârful dealului este o versiune mai mică a celei de lângă Catedrala San Marco din Veneţia.

Departe de mare, pieţele şi casele de piatră devin mai ponosite şi mai pătate de vreme, genul de frumuseţe care, aşa cum spune Brodski, apare în mod natural ca o lucrare a timpului. Urc pe alei şi trepte întortocheate până la biserica parohială Sfântul Gheorghe, sfinţită în 1637. Fiecare nişă de altar, din perioada Renaşterii târzii sau a barocului, care împodobeşte pereţii albi ai naosului, este ca o ofrandă pe vârful unui munte, o învălmăşeală fermecătoare pe care doar un pas o desparte de a deveni stridentă; se pare că acesta este maximul pe care omenirea este în stare să-l facă pentru a-şi dovedi aprecierea faţă de Cel Atotputernic. Este patetic şi magnific în acelaşi timp. Mă opresc în faţa fiecărui altar: un festin de picturi în ulei încadrate de coloane străbătute de vinişoare în diverse culori, cu capiteluri corintice, fiecare coloană fiind oarecum diferită de cealaltă. Blocurile de marmură de o nuanţă trandafirie pun în evidenţă piatra calcaroasă, decorul fiind completat de medalioane şi vase în unele cazuri, toată această dezordine fiind dominată de un fronton triunghiular. *Geniul barocului*, gândesc eu – a cărui psihologie stă sub semnul „pasiunilor sufletului“, în care simpla raţiune este abandonată în favoarea exagerării şi abundenţei deliberate.[4] Deşi mireasă a Orientului, religia Veneţiei era catolicismul roman, care nu este nicăieri mai puternic decât în această biserică: o forţă dinamică a expansiunii imperiale la fel de mult ca şi culturile păgâne din Grecia şi Roma.

Am venit la Piran pentru că aici s-a născut în 1692 Giuseppe Tartini, maestrul italian al viorii şi compozitorul muzicii baroce pe care o iubesc atât de mult. În timp ce sunetul lui Bach este de o complexitate inepuizabilă, aproape cerebrală, Tartini, cel puţin pentru urechile mele neavizate, emană o energie intensă, mai uşoară decât aerul, completată cu torente de dorinţă pasională, astfel încât doar câteva instrumente cu coarde sună la fel ca o duzină. Casa natală a lui Tartini, din apropierea pieţei principale, unde i-a fost dedicată o statuie, are o mică şi veselă cameră memorială la etajul al doilea; aici se păstrează vioara la care cânta, masca sa mortuară, câteva xilogravuri din acea perioadă, mobilier rococo italian şi câteva dintre manuscrisele sale filozofice. Doamna cu maniere fine care întreţine acest loc rafinat este expertă în Tartini şi în muzica sa. În afară de mine se mai află aici încă un vizitator, un alt american, care vrea să vadă locurile de naştere ale compozitorilor baroci. El îmi vorbeşte cu delicateţe despre cum diferitele moduri muzicale conturează emoţii diferite: cele din modul „major“ tind să fie mai însorite şi mai optimiste, iar cele din modul „minor“ sunt mai întunecate şi mai introspective.

La lăsarea serii, piaţa principală şi străzile laterale de lângă port sunt pline de oameni care se plimbă. Avalanşa de aspre consoane slave scuipate printre dinţi eclipsează vocalele

lirice ale limbii italiene. Femeile se străduiesc să fie elegante şi aproape că reuşesc; bărbaţii, cu un aspect mai neîngrijit, de clasă muncitoare, merg în grupuri de câte patru sau cinci, uşor cocoşaţi, adesea cu o ţigară în colţul buzelor, şi poartă jachete lăbărţate, neasortate, şi adidaşi. Eşarfele, pantofii din piele fină, blugii de firmă, puloverele mulate şi alte elemente distinctive ale bărbaţilor din Trieste au rămas departe în urmă; la fel şi decoraţiunile interioare sofisticate din Trieste – perdelele, ramele de aur şi vazele cu flori, din care se desprinde intimitatea: acestea sunt, desigur, lucruri mărunte, dar pe care nu poţi să nu le observi. Câte culturi pot egala eleganţa desăvârşită a italienilor? Cu adevărat, în ciuda desfiinţării graniţelor, am trecut printr-o frontieră: o frontieră, atenţie, care poate însemna din ce în ce mai puţin pe măsură ce anii trec, pe măsură ce lumea italiană şi cea slavă îşi regăsesc drumul spre o aparenţă de simpatie culturală ca pe vremea strămoşilor lui Claudio Magris, dar totuşi o frontieră. Aici, chelnerul îţi oferă din partea casei şliboviţă, în loc de limoncello, ca la Trieste.

Chiar şi în cadrul Spaţiului Schengen, Uniunea Europeană este un teritoriu întins, cu culturi şi istorii naţionale extrem de diferite, guvernat în mare măsură de o birocraţie îndepărtată şi doar parţial democratică, situată într-o capitală îndepărtată din nord-vestul Europei, în timp ce mulţi dintre cetăţenii săi solicită acum o reprezentare mai directă. Din punct de vedere funcţional, nu este aceasta o formă de imperiu târziu şi în declin? Deşi, dat fiind accentul covârşitor pe care-l pune pe legalitate şi pe protejarea statele mici, ar putea fi definită, de asemenea, în observaţia lui Timothy Snyder, istoric de la Yale, ca un răspuns la întrebarea „ce vine *după imperiu*“. Pentru că, aşa cum explică el, Primul Război Mondial a dus la prăbuşirea imperiilor terestre europene (Habsburgic şi Rus), în timp ce al Doilea Război Mondial a început procesul de dispariţie a imperiilor maritime (britanic şi francez). Ceea ce a urmat a fost UE.[5] În orice caz, UE este cel mai bine situată din punct de vedere istoric în cadrul discuţiei despre imperiu şi diferitele sale forme. UE n-a apărut din nimic: ea conţine ecouri ale trecutului.

După ce am plecat din oraşele mai aglomerate Ravenna, Veneţia şi Trieste, în Piran mă retrag în hoteluri de pe malul mării care sunt în afara sezonului şi pe trei sferturi goale; mesele de cafenea sunt pustii, cu excepţia câtorva oameni în paltoane care sfidează vremea, admirând frumuseţea de sticlă decorativă a mării, ca şi cum ar fi la capătul lumii. Iarna, izolat dintr-odată şi înfruntând stihiile, un oraş portuar devine cu adevărat el însuşi. Velierele stau îngrămădite unele lângă altele, cu catargele din aluminiu strălucitor şi cu braţele legănându-se în apă ca nişte hieroglife ale sezoanelor de vacanţă trecute şi care urmează să vină. Bogăţia, indiferent de contul tău bancar, înseamnă să fi navigat de-a lungul unei coaste frumoase şi presărate cu golfuleţe atunci când zilele de toamnă sunt calde încă, iar nopţile sunt reci şi delicioase sub păturile de pe punte, în vreme ce mulţimile de turişti au plecat deja. Cel mai bun loc din lume pentru a dormi este pe o barcă cu pânze.

Acestea sunt gândurile care îmi vin în timp ce rătăcesc. Am nevoie să zăbovesc în fiecare loc fără să am nimic de făcut. Călătoria este arta de a pierde timpul în mod util. Citesc o carte bună şi serioasă timp de două ore la un espresso dublu într-o cafenea. Mă bucur mai mult să citesc atunci când sunt departe de casă, când sunt mai puţin împovărat de griji şi, astfel, mă pot concentra mai bine. Mai târziu, mă plimb pe fiecare străduţă până

când observ un detaliu nou sau unul pe care credeam că îl ştiu, dar care trebuie corectat. În mod conştient, mulţumesc spiritelor pentru că sunt în viaţă şi îmi promit ca de acum înainte să mă plâng mai puţin. Pentru că nimic nu-mi ridică starea de spirit în Mediterana ca soarele palid de iarnă, care oferă doar atâta căldură cât să fie un miracol. Abia după ce mă plictisesc un pic ştiu că este timpul să plec mai departe.

Tocmai am aflat că Boris Pahor, marele scriitor sloven şi supraviețuitor al Holocaustului, este bolnav şi nu mă poate primi. El locuieşte în afara oraşului Trieste şi eram pregătit să mă reîntorc pe traseul meu pentru a-l vizita. Născut în 1913, a atins deja 103 ani, iar pe mine m-a atras pur şi simplu ideea de a întâlni pe cineva atât de bătrân, cu atât de multă experiență de viață de povestit.

Necropola lui Pahor este un document din iad, compus din amintiri ale Holocaustului care se mişcă în interiorul său „ca algele când se agită apa stătută“. Aceasta este o lume a înfometării lente „în care toate preceptele civilizației se prăbuşesc sub tirania mucoasei stomacale“. Experiența sa, trecând ca medic şi prizonier dintr-un lagăr de concentrare în altul, reduce marele rău al Holocaustului la câte o moarte şi la câte o cruzime surprinse separat: la un gardian care bate un prizonier pe jumătate dezbrăcat şi înfometat, înainte de a-l stropi cu apă înghețată în mijlocul iernii. Călătorind într-un tren al morții, aproape de locomotivă, Pahor „putea simți căldura oțelului ca burta unui animal. Sfârşitul omenirii“ este aici, se gândea el, „pentru că tot ce a mai rămas este compasiunea metalului încins“. Numai renunțând la toate amintirile trecutului său şi fără să se gândească la viitor a reuşit să rămână lucid. Şi după atâta ranchiună între italieni şi sloveni, în care primii încercau să şteargă identitatea celor din urmă, „frica comună de cuptoare“ a fost cea care a reunit cele două grupuri în lagăre.[6]

Un astfel de om este un realist care nu şi-a pierdut niciodată umanitatea. Observându-i pe turiştii care vizitau un lagăr de concentrare în anii ’60, Pahor a constatat că Europa „a ieşit din anii imediat postbelici ca un invalid, dotat cu ochi de sticlă pentru a nu-i speria pe oamenii cumsecade cu orbitele sale goale“. Europenii, în opinia lui Pahor, au devenit oameni „standardizați“, satisfăcuți şi laşi, lobotomizați de trecutul lor, în loc să fie sensibilizați de el. Dar niciodată, cu toate acestea, el nu a devenit cinic. Povesteşte că odată, vederea unui ziar în baracă „a eliberat un val de căldură şi lumină“, căci titlurile conțineau numele unor oraşe italiene „care mi s-au prezentat brusc în toată splendoarea lor, bolțile medievale şi arcadele gotice, portalurile romanice, frescele lui Giotto, mozaicurile din Ravenna“.[7]

Deoarece comparația este baza oricărei cercetări serioase, cei care au cunoscut direct epocile anterioare au, de asemenea, cele mai profunde perspective asupra celei de astăzi. Încă de la vârsta de treizeci de ani, am găsit bătrânii nespus de fascinanți şi mi-am dorit să fiu în preajma lor. Tinerii sunt la fel peste tot în lume, mereu îmbulzindu-se împreună, cu capul în smartphone-uri, în timp ce bătrânii stau adesea singuri sau în perechi liniştite şi singuratice şi arată aparte; iar chipurile le exprimă toate necazurile vieții. Oricare le-ar fi regretele, ei sunt mai originali. Frumusețea tinereții întunecă adevăratul caracter al cuiva, care iese mai clar la iveală odată cu chipul bătătorit al vârstei. Nu voi uita niciodată aceste rânduri din Soljenițîn:

„Copiii idolatrizați îşi disprețuiesc părinții, iar când devin puțin mai mari îşi agresează conaționalii. Triburile cu un cult al strămoşilor au rezistat timp de secole. Nici un trib n-ar supraviețui mult timp cu un cult al tinerilor“[8].

Koper, la 15 kilometri de aici, de-a lungul coastei, era cunoscut de romani sub numele de Capris (de la „capră“, de unde şi numele sloven Koper), de bizantini sub numele de Iustinopolis, iar de venețieni şi alți italieni sub numele de Capodistria, ceea ce înseamnă „capul Istriei“. După ce a căzut în mâinile Veneției în 1278–1279, Koper a avut propriul guvernator şi un hinterland agricol, la fel ca alte oraşe de pe coasta de est a Adriaticii aflată sub control venețian. Istria, în special, marea peninsulă de la capătul Adriaticii, a reprezentat pentru Veneția o linie de apărare strategică împotriva imperiilor habsburgic şi otoman, precum şi o bază pentru o clasă de comercianți, administratori şi alți intermediari care facilitau relația complexă dintre Imperiul Venețian şi cel Otoman. Odată cu decăderea Veneției, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, Koper, ca şi alte oraşe din regiune, a trecut sub controlul Habsburgilor. Între războaiele mondiale, a fost guvernat de Italia fascistă, iar mai târziu a devenit parte a Iugoslaviei. În 1991, după un război cu Belgradul care a durat doar câteva zile, Slovenia s-a desprins din federația iugoslavă.

Koper nu este un oraş drăguț, ca de jucărie, precum Piran. Chiar şi partea sa veche, cu clădiri banale şi de prost gust amestecate, este aglomerată şi plină de maşini. Primul lucru pe care îl observi la intrare este portul masiv, cu o mulțime de macarale şi câteva reprezentanțe de maşini de lux. Se aude muzică pop la maximum chiar şi pe străduțele de epocă. Restaurantele şi cafenelele au un decor postcomunist, fără a fi chiar postmodern. Din nou, aceasta nu este Italia, unde arta şi cultura materială au evoluat de-a lungul secolelor într-o țesătură rafinată; aici nu găseşti căldura şi eleganța catifelată habsburgică din Trieste. În ceea ce priveşte moştenirea Veneției, în ciuda sculpturilor impresionante şi a întunecatelor picturi în ulei ale *podestà* venețieni de la începutul perioadei moderne aflate în muzeul regional, dominația Veneției s-a încheiat aici cu mai bine de două sute de ani în urmă, iar Koper a rămas doar un avanpost imperial.

Bineînțeles, a căuta să afli ce se găseşte sub straturile de istorie şi cultură este o încercare nesigură şi riscantă. De exemplu, Koper are o comunitate mare de etnici italieni şi, deşi s-a aflat sub dominația Iugoslaviei comuniste timp de decenii, a constituit totuşi una dintre cele mai prospere şi cosmopolite părți ale federației.

În ciuda credinței religioase intense şi atotprezente, lumea comunismului târziu continuă să pâlpâie în Koper, în mod paradoxal. Fiind duminică, imensa Catedrală a Înălțării la cer a Sfintei Fecioare Maria, din secolul al XV-lea, este plină de credincioşi care cântă *Aleluia*. În interiorul baroc simt printre sloveni aceeaşi emoție pregnantă pe care mi-au inspirat-o catolicismul polonez şi cel croat: religii combatante aproape de granița cu ortodoxia, născute în urma deceniilor de luptă împotriva ateismului marxist, care a şters atât de mult din tradiție, lăsând în urmă un vid moral. Imnurile din catedrală, o adevărată fortăreață de piatră cu arcade gotice oarbe, sunt un refugiu care inspiră siguranță.

După ce ies din catedrală, trebuie să nu mă las distras de diverse detalii pentru a putea aprecia cum se cuvine capodoperele renascentiste, gotice şi baroce din apropiere. Fațadele

din piatră ciobită, decorate cu steme şi blazoane, roase şi înnegrite de timp, inspiră un alt tip de analiză şi introspecţie comparativ cu suratele lor pastelate şi vesele din Piran, care pun accentul pe suprafaţă în detrimentul volumului. Întotdeauna detaliul este cel care te reţine. La capătul unei străduţe cu fire electrice atârnate, jgheaburi şi burlane metalice, descopăr un acoperiş mansardat din secolul al XVII-lea, încununat de un vârf triunghiular şi decorat pe laturi cu volute asemenea unui tort: încă un triumf al pietrei roase de timp. Palatul Pretorului, avându-şi originea la sfârşitul secolului al XIV-lea, construit după un război între Veneţia şi Genova care a consolidat dominaţia veneţiană aici, întruchipează puterea goticului veneţian în Koper: creneluri şi arce în formă de lance, precum şi busturi de *podestà* care, deşi nu sunt tocmai realiste, te obligă să te concentrezi asupra istoriei atât ca operă a unor indivizi, cât şi a unor forţe mai mari.

În spatele palatului şi al catedralei, admir Biblioteca Municipală, cu faţada din calcar în stil baroc, cu accente neoclasice; chiar sub arhitrave sunt imagini în relief cu scene biblice. Acesta a fost palatul din secolul al XVIII-lea al familiei Bruti. Ştiu acest lucru dintr-o carte pe care am citit-o recent şi care m-a pus pe gânduri.

Deşi istoricii cunosc diferenţa enormă dintre lumea premodernă şi cea modernă, jurnaliştii şi decidenţii politici sunt adesea confuzi în privinţa acestei distincţii. Aceasta este crucială şi oferă o perspectivă asupra direcţiei în care se poate îndrepta societatea umană. Perioada premodernă este adesea definită în mod popular ca începând cu Renaşterea şi terminând cu Revoluţia industrială, sau, în mod similar, de la sfârşitul Evului Mediu până la înfrângerea lui Napoleon.[9] Perioada modernă începe după aceea. O cheie a modernismului timpuriu este modul în care acesta a generat identităţi multiple şi mai elastice, şi, prin urmare, benigne în comparaţie cu cele făurite de cămăşile de forţă etnice cerute de naţionaliştii moderni. În multe locuri din lumea premodernă, cineva putea fi musulman, evreu sau creştin şi totuşi cetăţean al aceluiaşi oraş şi imperiu multinaţional; în lumea modernă, religia cuiva îi putea restrânge identitatea la un anumit stat monoetnic.

Într-adevăr, ideea principală a cărţii lui Samuel P. Huntington, regretatul profesor de la Harvard, *Ciocnirea civilizaţiilor şi refacerea ordinii mondiale* – o carte despre care toată lumea avea o părere în anii ’90, dar pe care mult prea puţini o citiseră de fapt – este că identităţile politice bazate pe etnie, cultură şi civilizaţie nu sunt primordiale, ci parte integrantă a procesului însuşi de modernizare.[10] Totuşi, dacă modernismul este în sine doar o etapă a istoriei, oare identităţile – în ciuda titlurilor de pe prima pagină a ziarelor despre populismul reacţionar, războiul sectar şi conflictul dintre Islam şi Occident – nu se îndreaptă imperceptibil în direcţia a ceva mai flexibil? Ar putea epoca modernă timpurie să ofere un ghid relevant şi, de fapt, mai plin de speranţă pentru viitor?

Probabil că cea mai sofisticată viziune asupra trecutului modern timpuriu al Europei a fost publicată în ultimii ani de către Noel Malcolm: *Agenţii Imperiului: Cavaleri, corsari, iezuiţi şi spioni în Mediterana secolului al XVI-lea*. Malcolm este prin excelenţă istoricul de tip academic: profesor cercetător la All Souls College, Oxford, cunoscător al unui număr impresionant de limbi străine, un detectiv antrenat al arhivelor, un scriitor care-şi ia misiunea în serios, un biograf care ştie că rolul acestei arte este să ilumineze întreaga perioadă în cauză şi care poate zugrăvi un portret nuanţat al unei ţări cuprins într-o

panoramă geopolitică inteligent schițată. *Agenții Imperiului*, care se referă, în linii mari, la lupta pentru supremație în Adriatica şi în estul Mediteranei între Veneția şi Imperiul Otoman la sfârşitul secolului al XVI-lea, este o „microistorie“ a unei familii în cadrul unei viziuni enciclopedice, aproape proustiene, a Europei modernității timpurii.[11] Deoarece Malcolm scrie istorie academică, şi nu istorie populară, relativ puține lucruri sunt asumate aici. Emoțiile nu transpiră din aceste pagini: ți se spune doar ceea ce arhivele însele şi alte documente dezvăluie. Rezultatul este o anumită ariditate, combinată cu o erudiție extremă. Cititorul este, astfel, condus înapoi în timp, chiar dacă trebuie să se străduiască să urmărească totul.

Şi eu a trebuit să depun un efort pentru a citi această carte. Cu aproape treizeci de ani în urmă, Malcolm a scris o recenzie devastatoare la cartea mea *Fantomele Balcanilor: O călătorie în istorie* (1993). Reportajele mele de la fața locului din Iugoslavia şi din alte părți ale lumii în anii 1980, pe care se baza cartea, ce avertiza asupra unui conflict iminent şi care a fost publicată în *The Atlantic* cu câțiva ani înainte de izbucnirea războiului şi chiar înainte de căderea Zidului Berlinului, nu s-au apropiat nici pe departe de standardele de obiectivitate şi cercetare ale lui Malcolm – deşi previziunile formulate în legătură cu regiunea s-au dovedit corecte şi stilul meu era vivace. Furia inițială pricinuită de recenzie a cedat în timp în favoarea unei hotărâri deliberate de a învăța din astfel de critici, considerându-le mai degrabă o oportunitate de autoperfecționare, în loc să le port pică. Şi astfel m-am cufundat în *magnum opus* al lui Malcolm, luptându-mă cu amintirea neplăcută a recenziei sale. Viața înseamnă să profiți de orice ocazie pentru a învăța, oricât disconfort ar crea asta.[16]

Narațiunea lui Malcolm începe în Ulcinj, situat pe malul Mării Adriatice, în sudul extrem al Muntenegrului, în apropiere de granița cu Albania: un loc asemănător în unele privințe cu Koper. Inițial iliric, ulterior roman, absorbit în Bizanț şi apoi în lumea slavă, Ulcinj a intrat sub stăpânire venețiană în 1405 şi sub stăpânire otomană în 1571. Bineînțeles, Ulcinj era încă foarte important pentru Veneția în secolul al XVI-lea, deoarece se afla pe o frontieră vitală. Pentru că aici se găsea zbuciumata graniță venețiano-otomană, supusă unor atrocități periodice, unde conflictele între clanuri contau mai mult decât cele religioase. Cu toate acestea, cucerirea otomană a provocat schimbări subtile, nu o bulversare. După cum scrie Malcolm:

> …poate părea că un element străin a preluat controlul la toate nivelurile […] Această impresie este falsă. Cu câteva excepții (soldați şi alții), musulmanii nu erau imigranți aduşi din teritorii islamice îndepărtate, ci erau albanezi locali care s-au convertit la islam. Motivele convertirii au fost diverse şi, în multe cazuri, au avut probabil de-a face mai degrabă cu dobândirea unei poziții sociale şi economice mai bune decât cu vreo preocupare religioasă.[12]

Cu alte cuvinte, da, a existat de fapt o ciocnire între imperii cu religii diferite, dar nu a fost atât de puternică precum pare. Printre altele, pentru că Imperiul Otoman era încă o sursă importantă de cereale pentru Veneția. Şi pentru că au existat perioade lungi de pace între cele două imperii, când Veneția i-a folosit pe otomanii musulmani pentru a pune presiune asupra oraşelor-state catolice rivale din Italia. „Veneția“, spune Malcolm, „a fost

singura putere [europeană] a cărei politică navală a fost preocupată în primul rând de protejarea rutelor comerciale; şi, din moment ce comerţul în cauză era cu Imperiul Otoman, politica obişnuită presupunea cooperare, nu conflict“. Există o explicaţie şi mai amplă aici: faptul că geopolitica, pentru că este oarecum bine-venit de amorală uneori, s-a situat deasupra ciocnirilor religioase sângeroase, cu toate principiile lor morale absolute. De exemplu, Polonia catolică tolera Principatele Române aflate sub stăpânire otomană, „dar nu putea accepta ideea ca acestea să devină clienţi ai Habsburgilor [de asemenea catolici]“, care se aflau prea aproape pentru a nu-i considera drept o ameninţare. În plus, exista „determinantul primar“ al politicii otomane în Europa în această perioadă, lupta împotriva Persiei musulmane în Asia, care a încurajat şi mai mult – alături de stăpânirea otomană asupra Siriei şi Egiptului – dorinţa sultanilor de a domina Mediterana de est şi Ciprul în special; acest lucru, la rândul său, a contribuit la rivalitatea lor cu Veneţia catolică.[13]

Pentru că este vorba de o relatare cât se poate de completă a unei perioade şi a unei geografii specifice, autorul descrie şi cele mai dureroase aspecte ale acestei rivalităţi veneţiano-otomane: cum ar fi trimiterea de forţe armate neregulate din interiorul Balcanilor pentru a incendia sate şi a captura animale, pentru a le face viaţa complet nenorocită veneţienilor, a căror fărâmă de imperiu de coastă în estul Adriaticii era deosebit de fragilă şi supusă capriciilor otomane. Pe de altă parte, din cauza reliefului accidentat al Albaniei, încercările otomane de administrare în această parte din interiorul Balcanilor s-au lovit de o rezistenţă marţială puternică, astfel încât, deşi otomanii au reuşit să distrugă structura de putere existentă în Albania şi în împrejurimi, nu au reuşit să construiască una nouă şi maleabilă. (Uneori anarhia îşi avea originea chiar pe coastă, ca atunci când uskocii, cu sediul în portul Senj din Croaţia habsburgică, lansau raiduri pe teritoriul otoman.)

Malcolm vorbeşte despre Imperiul *Otoman*, nu despre cel turcesc, chiar dacă otoman şi turc sunt în multe cazuri sinonime. Dar, cu siguranţă, nu sunt sinonime în multe alte cazuri – având în vedere că sultanatul otoman a fost o structură vastă şi cosmopolită înglobând diverse culturi şi chiar religii, precum şi multe tipuri diferite de autorităţi autonome şi grupări non-turce (bosniace, albaneze şi aşa mai departe). După cum ne spune Malcolm într-una dintre parantezele sale, „părţile superioare“ ale administraţiei otomane includeau „mulţi *renegaţi* (convertiţi la islam) din Italia, Croaţia, Ungaria, Austria şi din alte părţi, a căror limbă maternă şi formare mentală erau occidentale“. Acest întreg sistem „de guvernare, de impozitare şi de organizare militară“ a făcut din Imperiul Otoman în secolele al XV-lea şi al XVI-lea „invidia Europei occidentale“.[14]

În cercetarea arhivelor, Malcolm este preocupat nu atât de obţinerea unei perspective sociale, militare şi geopolitice mai largi, cât de urmărirea istoriei familiilor veneţiano-albaneze Bruni şi Bruti, care au trăit într-o lume a conexiunilor şi a ierarhiilor de rang la graniţa dintre puterea veneţiană şi cea otomană, în oraşul Ulcinj, unde italiana şi limbile slave erau folosite aproape interschimbabil. „Bruni şi Bruti“, scrie autorul, „erau adevăraţi amfibieni lingvistici şi culturali. Iar acest lucru […] a fost esenţial pentru succesul lor în lumea mediteraneeană mai largă“[15].

Din această familie extinsă făceau parte, de exemplu, un arhiepiscop catolic din

Balcani, căpitanul navei-amiral papale în bătălia de la Lepanto din 1571, un interpret care a lucrat atât pentru venețieni, cât şi pentru otomani şi un membru al rețelei de spionaj spaniole din Istanbul, care a devenit ulterior dregătorul-şef al Moldovei. (Gasparo Bruni însuşi a fost loial Veneției, papei de la Roma şi regelui Spaniei.) În timp ce Veneția şi Istanbulul au fost „două importante centre de producție culturală din bazinul adriatic la începutul epocii moderne“, în cuvintele cercetătoarei E. Natalie Rothman, familiile Bruni şi Bruti făceau parte dintr-o lume „transimperială“ care „încălca în mod clar reprezentarea mitică“ a fiecărei părți ca fiind temutul şi urâtul *Celălalt*.[17]

Aici intră în scenă Dubrovnikul (cunoscut şi sub numele de Ragusa). Un oraş-stat istoric, semi-independent, situat la nord de Ulcinj, pe coasta dalmată a Adriaticii, acesta a funcționat ca un centru de informații şi de comunicații între Est şi Vest în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Bogăția Dubrovnikului provenea inițial din faptul că era centrul de export al plumbului, argintului şi al altor mărfuri originare din Bosnia, Kosovo şi din alte părți din interiorul Balcanilor. Deoarece era practic înghițit de teritoriul otoman, Dubrovnikul nu putea să le reziste militar sultanilor, mai ales că oraşul-stat depindea de Imperiul Otoman pentru hrană. Dar, în parte pentru că era un furnizor de încredere de informații pentru Istanbul, Dubrovnikul nu a fost obligat să furnizeze soldați sultanatului sau să ajute în mod substanțial armata otomană. Cu alte cuvinte, Dubrovnikul a reprezentat ambiguitatea supremă: „un stat creştin cuibărit la marginea teritoriului otoman, practic autonom, dar considerat de sultan ca făcând parte din imperiul său“[16].

Aceasta era o lume în care vaste armate musulmane acționau în adâncul teritoriului maghiar din Europa Centrală; şi totuşi, era, de asemenea, un continent angajat într-un complex de geopolitici care au triumfat asupra ciocnirilor civilizaționale, forțând, astfel, reflecția asupra propriei noastre lumi. Elita intelectuală şi politică din rândul nostru trăieşte într-un mediu foarte cosmopolit, în care familiile Bruni şi Bruti s-ar fi simțit destul de familiar. Oricine a avut tangență, ca mine, cu cercurile sociale superioare din Londra, Washington, New York, Berlin, Shanghai şi nenumărate alte oraşe şi a pătruns în circuitul de conferințe internaționale sofisticate şi influente, este conştient de existența atâtor oameni cu talente multilingve extraordinare şi loialități eclectice. Aceasta este lumea, de exemplu, a unei persoane născute în Singapore, ai cărei părinți provin din Franța şi din Punjab, care vorbeşte engleza, franceza, chineza şi hindi şi care deține cel puțin două paşapoarte, cu rude care servesc în mai multe guverne şi organizații neguvernamentale (ONG-uri) la niveluri rezonabil de înalte. Aceasta este lumea unei foste elite înguste şi aristocratice care se transformă într-o clasă superioară globală mai largă, plină de oportunități şi riscuri: oarecum asemănătoare cu cea a familiilor Bruni şi Bruti.

Este, de asemenea, lumea Dubrovnik-urilor, adică a oraşelor-state tranzacționale – gândiți-vă la Singapore şi Dubai – a căror loialitate, în profunzime, este mai degrabă față de afaceri şi comerț, decât față de o putere mai mare sau față de o filozofie politică în sine. Şi, bineînțeles, este lumea geopoliticii seculare care transcende din ce în ce mai mult diviziunile religioase: Israelul şi Arabia Saudită într-o alianță foarte reală, deşi nedeclarată, împotriva Iranului; foştii inamici America şi Vietnam se aliniază împreună împotriva Chinei; România, majoritar ortodoxă, se îndepărtează de Rusia ortodoxă, în timp ce Bulgaria şi Serbia ortodoxe se înclină tot mai mult spre Moscova. Diviziunile de

religie şi sectă nu pot fi negate, evident, aşa cum nu puteau fi nici la începutul lumii moderne, dar, ca şi în acea lume, cu cât priveşti mai îndeaproape, cu atât mai mult abundă complexitatea şi contradicţiile întrepătrunse.

La un nivel mai profund şi poate mai puţin evident, există, aşa cum sugerează filozoful francez Pierre Manent, un accent din ce în ce mai mare pe oraşe-stat şi pe tradiţii imperiale pe jumătate camuflate, în timp ce problemele statelor moderne se înmulţesc.[17] Vreau să spun că puteri precum Statele Unite, China, Iranul şi Uniunea Europeană, deşi nu sunt oficial imperii, se confruntă cu multe dintre frustrările şi provocările fostelor imperii. Între timp, pe aproape toate continentele, oraşele se dezvoltă atât în megaoraşe, cât şi în regiuni-state de sine stătătoare.

Nu este totul, atunci, mult mai amplificat şi extins, o versiune high-tech a modernităţii timpurii? Aşa cum tânărul Henry Kissinger a crezut că răspunsul la posibilitatea unei apocalipse nucleare în anii ’50 este să se concentreze asupra diplomaţiei de curte postnapoleoniene a lui Metternich şi Castlereagh, răspunsul lui Noel Malcolm la întrebarea către ce se îndreaptă aşa-numita postmodernitate este să se concentreze asupra isprăvilor unei familii multinaţionale şi extinse de la începutul epocii moderne, într-o lume mai multiculturală şi mai pur geopolitică decât ne dăm seama, contopind, astfel, modernitatea timpurie şi postmodernitatea.

Mă gândesc la toate acestea în timp ce mă aflu în faţa fostului palat Bruti din Koper, un oraş care s-a aflat la răscrucea mai multor imperii şi civilizaţii în perioada medievală târzie şi la începutul epocii moderne – la fel cum ar putea fi şi acum.

Pentru a înţelege mai bine influenţele care au dominat Koper, trebuie să călătoresc acum la Ljubljana, capitala Sloveniei, la nouăzeci de minute cu autobuzul spre nord-est. Este ascunsă înspre uscat, într-o regiune slovenă de o frumuseţe mohorâtă, acoperită de conifere, nu departe de Alpi: un loc unde pot asculta oamenii vorbind despre cultura şi geopolitica Europei Centrale şi de Est.

Întotdeauna am simţit că cele două crize gemene ale Uniunii Europene şi ale zonei euro vor avea în cele din urmă cele mai puternice efecte nu în Europa de Vest, ci mai la est. Cu toate problemele lor, ţările din Europa de Vest au state şi birocraţii mai puternice decât vecinele lor din est, unde aproape o jumătate de secol de comunism a lăsat o moştenire persistentă de decrepitudine instituţională. În astfel de circumstanţe, puterea în declin a Bruxelles-ului lasă ţările din jumătatea estică a continentului mai vulnerabile în faţa Moscovei. Aşadar, în loc să ascult platitudinile şi clişeele granzilor de la conferinţele de la München şi Davos, unde toată lumea este preocupată de ce impresie face publicului, aş prefera să am conversaţii individuale la mesele de cafenea din Ljubljana, mai aproape de graniţele Orientului Apropiat şi ale lumii ortodoxe, unde riscul geopolitic este mai imediat şi mai puţin abstract.

Ljubljana: cunoscută în limba germană sub numele de Laibach, un loc asociat din punct de vedere istoric mai degrabă cu Imperiul Habsburgic decât cu un anumit stat naţional. Aici, în 1821, a avut loc unul dintre congresele cruciale pentru stabilizarea Europei după războaiele napoleoniene. Astfel, prin însăşi rezonanţa numelui său, Laibach aminteşte de personaje precum Metternich şi Castlereagh. Ultima dată am fost la Ljubljana

în octombrie 1989, cu doar câteva săptămâni înainte de căderea Zidului Berlinului, la sfârşitul unei călătorii prin Iugoslavia, de unde am relatat adesea în calitate de corespondent în anii ’80. Mai erau încă douăzeci de luni până la începerea războiului de acolo. Dar, în cele din urmă, aveam să las Slovenia în afara versiunii finale a *Fantomelor Balcanilor*, chiar dacă fusese membră a federației iugoslave, în timp ce Grecia avea să fie inclusă în manuscris, deşi era un membru de durată al NATO. Grecia, am argumentat editorilor mei, era din Orientul Apropiat, în ciuda legăturilor sale cu alianța occidentală, în timp ce Slovenia era din Europa Centrală, deşi a fost atât de mult timp parte a celei mai mari țări balcanice.

Ljubljana din 1989 a lăsat o amprentă profundă în memoria mea. O secțiune din jurnalul meu din acea perioadă, publicată sub forma unui eseu de călătorie în *The New York Times*, consemnează: „Dimineţile sunt o pânză albă. Abia în jurul orei 9:30 începe să se dizolve ceaţa de toamnă. Atunci apar contururile acoperişurilor abrupte, ale turlelor, ale cupolelor de plumb, ale statuilor, ale sălciilor şi ale plopilor, ca primele tuşe rapide ale unui artist. La început este un desen în tuş şi cărbune. Pe la mijlocul sau la sfârşitul dimineții apar culorile mai bogate ale paletei: fațade în tonuri de ocru spre portocaliu sau galben, de roz, roşu nisipos şi verde orbitor. În ceea ce priveşte arhitectura în sine“, am continuat, „nu este doar barocă şi renascentistă, ci şi Art Nouveau, Art Deco şi aşa mai departe. Aceasta se datorează în parte faptului că, cu excepția a cinci ani de dominație napoleoniană, Ljubljana a fost înglobată în Imperiul Habsburgic între 1135 şi 1918 şi, astfel, s-au infiltrat influențe artistice din ținuturi îndepărtate“. Cu adevărat, eram îndrăgostit de oraş.[18]

Dar există şi alte lucruri din caietele mele despre Ljubljana pe care nu le-am publicat la vremea respectivă: bărbați fumând în restaurantul umed şi rece al hotelului, în timp ce chelnerii vorbeau, ignorându-i pe clienți, pe fondul muzicii rock zgomotoase (Blood, Sweat & Tears cântând *Spinning Wheel*). Oamenii aveau ochii injectați şi părul răvăşit, fără accesoriile şi ochelarii de firmă deja omniprezenți la acea vreme în Austria vecină; şi toată lumea purta pantofi de proastă calitate. Era un loc în care oamenii începeau să bea dis-de-dimineaţă.[18]

Şi totuşi, una după alta, persoanele pe care le-am intervievat în 1989 au complicat aceste impresii inițiale. Pentru că Iugoslavia începea deja să se destrame, chiar dacă nu era încă la ştiri. „Sârbii privesc înapoi, în timp ce noi privim înainte: departe de sistemul arhaic“ al Iugoslaviei lui Tito. „În Slovenia, Tito [pe jumătate sloven] a fost complet uitat.“ „Slovenii sunt ca obiectorii de conştiință în federația iugoslavă.“ „Ne uităm la televiziunea austriacă, nu la cea sârbă.“ „Noi suntem o țară mică ce priveşte în afară, Serbia este o țară mare ce priveşte înăuntru.“ În ansamblu, în octombrie 1989, Slovenia era un loc sărac şi înapoiat după standardele occidentale, care, cu toate acestea, manifesta o amărăciune aparte pentru că trebuia să susțină statele din ce în ce mai sărace şi totuşi mai puternice din cadrul federației iugoslave, în special Serbia. În sens politic şi cultural, Iugoslavia a tras Slovenia spre sud, în Balcani, şi a îndepărtat-o de locul său firesc din Europa Centrală, la care Slovenia avea dreptul prin moştenirea sa habsburgică. Într-adevăr, tocmai resentimentul Sloveniei față de acest fapt a determinat-o, la fel ca pe Polonia şi Ungaria, să aspire cu ardoare la aderarea la Occident şi, prin urmare, la

liberalism şi piețe libere.

Asta a fost acum trei decenii. Să revizitezi Ljubljana este ca şi cum te-ai întoarce în aceeaşi casă, dar cu mobilier nou, de parcă oraşul ar fi fost pus în evidență de acelaşi artist, care acum foloseşte cea mai fină pensulă. Există maşini moderne, limitatoare de viteză portabile, indicatoare noi, străzi pietonale, coşuri de reciclare proiectate artistic şi un hotel dotat cu tehnologie digitală, unde te simți ca pe o scenă iluminată. Serviciul este de excepție, cu chelneri care gesticulează ca nişte dansatori de balet. Oamenii sunt zvelți şi vioi şi au eşarfe şi umbrele la modă. În Ljubljana, mă simt mult mai aproape de Italia decât în Piran sau Koper, în ciuda influenței istorice venețiene asupra acestora şi a celei habsburgice de aici. Pe toate străzile strălucesc nume de branduri internaționale şi sunt foarte mulți turiştii asiatici în goană după cumpărături.

Žiga Turk, fost oficial guvernamental de două ori, acum la o universitate locală, are, ca mulți dintre cei pe care îi voi întâlni aici, o claritate rece şi neutră în exprimare şi în gândire, fără acea intensitate apăsătoare a Balcanilor de la sfârşitul Războiului Rece, care îmi era familiară. Vorbind cu el într-o cafenea elegantă, mă simt ca şi cum am fi la Bruxelles, nu în fosta Iugoslavie. „Abia am ieşit din impas“, îmi spune el, „şi vedem o creştere economică bună pentru prima dată din 2008, când criza financiară a scos la iveală cât de slab instituționalizați eram. Să luăm exemplul oraşului Koper, cândva un bastion al armatei iugoslave. A devenit, de fapt, un port mai bine gestionat şi mai puțin predispus la greve decât Trieste. În viitor, va exista o legătură feroviară între Koper şi Europa Centrală. Fără a fi constrânsă de dealurile din apropiere, precum Trieste şi Rijeka, geografia oraşului Koper permite extinderea portului. Pe de altă parte, uitați-vă la regiune“, continuă el, fără să ridice vocea. „Este ca şi cum cel de-al patrulea imperiu succesiv se destramă în jurul nostru. Mai întâi a fost Imperiul Habsburgic, care s-a prăbuşit după Primul Război Mondial, apoi Regatul [iugoslav al] sârbilor, croaților şi slovenilor, care s-a dezintegrat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, apoi disoluția Iugoslaviei socialiste după Războiul Rece, iar acum Uniunea Europeană se află într-o criză profundă. Ştiți de ce nu există un populism paneuropean? Pentru că Europa în ansamblul ei nu are o identitate emoțională.“

El este în favoarea unei Uniuni Europene mai puternice, deoarece aceasta ar recrea în Balcani pacea relativă a imperiilor habsburgic şi otoman, o situație care ar permite subregiunilor istorice să se dezvolte. „Dar pentru moment, având în vedere criza, noi, slovenii, suntem de acord că trebuie să rămânem cu Germania – nu cu Italia, nu cu Visegrád [o asociere de state din Europa central-nordică], şi nu cu Croația.“ Pentru el, Europa înseamnă încă Germania. Iar Germania este în siguranță atât timp cât cancelarii săi păstrează un sentiment de obligație asemănător cu cel al lui Adenauer față de memoria celui de-al Doilea Război Mondial şi a Războiului Rece.

„Bineînțeles, nu suntem anti-ruşi. Rusia nu a amenințat niciodată cu adevărat Slovenia. Rusia trebuie să se integreze din ce în ce mai mult din punct de vedere geopolitic în Europa, deoarece aliațele Rusiei cu China şi Turcia nu pot rezista în cele din urmă.“ El vrea să spună că Rusia va fi întotdeauna un partener secundar în orice alianță cu China, lucru pe care Rusia nu l-ar tolera niciodată, chiar dacă o concurență cu Statele

Unite în Europa ar ridica statutul Rusiei. În ceea ce priveşte Turcia, aceasta concurează prea mult cu Rusia în Balcani, în Caucaz şi în Orientul Mijlociu. Slovenia, care, în mod paradoxal, nu a avut prea mult de-a face cu Uniunea Sovietică în timpul Războiului Rece, deşi se afla în interiorul lumii comuniste, are acum unele investiții ruseşti în bănci, uzine siderurgice şi un proiect de gazoduct.

„Este ca şi cum politica europeană de putere din secolele trecute se întoarce“, oftează el. „Rusia a revenit, iar SUA este cu un pas înapoi.“ În ceea ce priveşte fosta Iugoslavie, „suntem norocoşi că îi avem pe croați la sud – pentru că sunt atât de anti-iugoslavi şi anti-sârbi, încât au efectul de a ne împinge mai la nord, în Europa Centrală“. Granițele Spațiului Schengen, mi s-a spus de nenumărate ori în timpul şederii mele aici, se apropie de granițele Europei germanice: ale Sfântului Imperiu Roman. Astfel, Slovenia are în sfârşit o graniță naturală din punct de vedere istoric. Şi totuşi există o anumită nesiguranță în mesajul său: teama că, eventual, Slovenia poate fi încă alungată dintr-o Uniune Europeană din ce în ce mai slabă, chiar dacă nu mai face (şi n-a făcut niciodată cu adevărat) parte din Balcani.

Matej Avbelj, un tânăr profesor de Drept al Uniunii Europene, care ajunge la cafenea pe un mic scuter, îmi explică: „Slovenia încă nu are o clasă de mijloc. Partidele politice nu au fonduri, sunt slabe din punct de vedere instituțional, parlamentarii sunt prea adesea nişte nulități. Nu avem cu adevărat structuri de partid în sensul liberal-democratic, aşa cum există, de exemplu, alături, în Italia. Este încă prea mult o chestiune între noi şi ei, între Slovenia şi Uniunea Europeană, între Ljubljana şi Bruxelles“. Aşa cum aveam să constat mai la sud, de-a lungul coastei Adriaticii, în Croația, Muntenegru şi Albania, problemele comunismului încă persistă, mult timp după ce comunismul s-a dizolvat.

Peter Grk, fostul consilier principal de politică externă al premierului, şi Alenka Košir, un oficial al ministerului de externe care se ocupă de Balcanii de Vest, cu siguranță că nu sunt dispuşi să renunțe la Uniunea Europeană. M-au invitat la prânz la un restaurant de clasă, care ar putea fi situat literalmente oriunde în Occident, şi mi-au spus că Uniunea Europeană înseamnă o mentalitate constructivă de rezolvare a problemelor, o credință în statele legaliste față de națiunile etnice, în sanctitatea individului față de cea a grupului şi în statul de drept față de hotărârea arbitrară. Un astfel de sistem trebuie să reuşească în cele din urmă, într-o formă sau alta, deoarece, în final, nu există alternativă – indiferent de rezultatul acestor alegeri sau al altora. „Numai Uniunea Europeană oferă o formă de unitate într-o diversitate mai mare“, spun ei. Şi numai Uniunea Europeană poate salva părțile falimentare ale fostei Iugoslavii care se află la sud, dincolo de Slovenia şi Croația. „Ruşii vor folosi Serbia ca pe un cap de pod doar dacă Uniunea Europeană nu are *voința* de a concura acolo.“

Şi chiar dacă ar trebui să existe o Europă cu mai multe viteze, atunci Slovenia, spun ei, este perfect poziționată pentru a face parte din grupul economic şi politic cel mai rapid, deoarece este mică – deci uşor de administrat – şi este bine situată din punct de vedere geografic, având graniță cu Italia şi Austria.

Deşi Grk şi Košir nu sunt dispuşi să renunțe la Uniunea Europeană într-o formă sau alta, ei recunosc, de asemenea, că starea actuală a fostei Iugoslavii reflectă vechea diviziune dintre Imperiul Habsburgic şi Imperiul Otoman, cu Slovenia şi Croația

(poveştile de succes) încadrându-se în domeniul habsburgic, iar statele mult mai slabe din sud fiind moşteniri ale celui otoman.

Poate că Grk şi Košir sunt tineri şi idealişti, dar nu sunt neştiutori. Ei realizează că pericolul în Serbia, Bosnia, Kosovo şi Macedonia nu este neapărat *acum*, când amintirile sunt încă relativ proaspete în ceea ce priveşte cataclismul sângeros al anilor 1990, ci *mai târziu*, peste ani, când memoria ultimului război se va estompa şi va trece în mituri distorsionate, ca o mare parte din istoria Balcanilor.

A trebuit să-mi amintesc că Ljubljana se află la doar o oră, sau cam aşa ceva, cu maşina de Trieste, un loc care ar fi putut fi un oraş-stat independent cu granițe deschise – şi nu parte a Italiei – dacă problema granițelor ar fi fost soluționată diferit la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial. Tatăl lui Dimitrij Rupel era din Trieste, iar bunicul său a fost funcționar vamal habsburgic acolo. Rupel, născut în 1946, a fost primul ministru de externe al Sloveniei după obținerea independenței față de Iugoslavia, iar ulterior a devenit ambasador în Statele Unite şi primar al oraşului Ljubljana. Este un diplomat şi un politician înnăscut: înalt şi impunător, cu părul alb şi o barbă albă scurtă, cu o prezență care impresionează; este înțelept în sensul că dovedeşte o judecată lucidă, fără a fi neapărat un intelectual. Mă las uşor fermecat de el.

„Napoleon a vrut să închidă accesul maritim învecinat al Europei Centrale vorbitoare de limbă germană“, începe el. „Există de fapt o statuie a lui Napoleon aici. După ce Napoleon a fost învins, țarul Rusiei, Alexandru I, şi împăratul Habsburgilor, Francisc I, au mers împreună pe străzile din Ljubljana în timpul Congresului de la Laibach, din 1821. Ceea ce vreau să spun este că Slovenia şi Ljubljana au fost mult mai importante decât sunt acum. Problema este că identitatea noastră a fost prea mult timp absorbită de imperii multietnice, iar noi eram minorități care trăiau în diferite regiuni, cum ar fi Styria şi Carintia“, acum în Austria. „Strigătul din 1848 [anul revoluțiilor liberale eşuate din Europa] a fost pentru o Slovenie unită, dar acest lucru nu s-a întâmplat. Când în cele din urmă am obținut propriul nostru stat în 1991, s-a petrecut atât de repede încât oamenii de aici nu au văzut-o ca pe o mare realizare. La urma urmei, războiul cu Iugoslavia – era cu Serbia, de fapt – a durat doar câteva zile şi a costat şaizeci de vieți omeneşti, deşi a marcat debutul marelui dezastru iugoslav.“

Evadarea din Iugoslavia n-a fost lipsită de ironie, explică el, deoarece „Slovenia, care se simțise asuprită de dominația austro-ungară, s-a alăturat cu entuziasm Regatului sârbilor, croaților şi slovenilor după Primul Război Mondial, într-un acces de sentiment panslavic. Slovenia a fost o anomalie în cadrul Imperiului Habsburgic şi a reprezentat una dintre părțile sale mai puțin dezvoltate. Aşa că, la acea vreme, nu eram recunoscători pentru beneficiile sale“. Acest sentiment anti-Europa Centrală, continuă el, „a fost întărit de faptul că soldații sârbi au contribuit la oprirea agresiunii italiene împotriva slovenilor în primii ani ai regatului iugoslav. Doar mult mai târziu“, când acesta a devenit instabil, iar statul succesor – Iugoslavia socialistă – a devenit o închisoare, „ne-am dat seama în cele din urmă că ne-a fost mai bine sub Habsburgi“. Dar atunci Slovenia era deja practic captivă în interiorul Balcanilor, adaugă cu tristețe.

„Cea mai bună perioadă a istoriei noastre“, încheie Rupel, expirând, „tocmai a trecut,

când eram în interiorul unei UE care încă o mai avea pe Marea Britanie ca membru, ceea ce împiedica Germania să domine Europa“. El îşi face griji că, deşi Germania a exercitat o influență pozitivă în ultimele decenii, o revenire a naționalismului german într-o formă sau alta într-o UE post-Brexit ar fi un lucru firesc şi, prin urmare, nu poate fi exclusă.

Damir Črnčec este editorialist, profesor de drept şi fost şef al serviciilor de informații militare din Slovenia. Mă duce la un restaurant cu specific tradițional şi, în timpul unui prânz cu carne la grătar cu muştar, îmi explică că situarea Sloveniei la o răscruce geografică – unde a fost presată în diferite perioade ale istoriei sale de italieni, germani şi maghiari – o face locul perfect pentru a lua pulsul vremurilor şi a măsura evoluția situației atât din Europa Centrală, cât şi din Balcani. „Atât sârbii, cât şi croații încearcă în continuare să ne atragă de partea lor împotriva celorlalți, dar, desigur, noi rămânem neutri.“ El vorbeşte apoi despre vechile fronturi şi asedii „turceşti“, despre relevanța ranchiunilor etnice şi istorice în ciuda erei comunicațiilor digitale. Damir este dur şi vehement şi nutreşte pesimismul şi realismul tipice mai degrabă unei experiențe militare decât civile. Dar viziunea pe care o are în privința Europei este aproape în totalitate în concordanță cu cea pe care tocmai mi-o împărtăşiseră în acea dimineață doi foşti ambasadori amabili din ministerul sloven de externe.

Conform acestei viziuni, frontierele Schengen sunt fireşti în foarte multe privințe. Ele amintesc de vechiul *Antemurale Christianitatis*, „Bastionul Creştinătății“, proclamat în 1519 de Papa Leon X, cu referire la slavii romano-catolici ca linia întâi împotriva Imperiului Otoman, Croația fiind prima linie de apărare împotriva sultanatului musulman, iar Slovenia a doua. „Când comunismul s-a prăbuşit“, a declarat unul dintre aceşti foşti ambasadori, „am crezut că nimic din această istorie anterioară nu mai era important. Am presupus că existența Iugoslaviei socialiste şi, înainte de aceasta, a Regatului sârbilor, croaților şi slovenilor a şters astfel de diferențe între noi. Dar la trei decenii de la prăbuşirea Iugoslaviei lui Tito, constatăm că ne-am întors la istoria medievală târzie şi modernă timpurie [în care teritoriul Iugoslaviei a fost odată împărțit între trei imperii – Habsburgic, Venețian şi Otoman].[19] Uite“, a continuat diplomatul, apoi a început să înşiruie din cap următoarele statistici:

Spre sfârşitul celui de-al doilea deceniu al secolului XXI, slovenii aveau un venit pe cap de locuitor de 32.000 de dolari. Ei se aflau în Europa „de rangul întâi“. Venitul pe cap de locuitor al croaților era de 22.400 de dolari. Aceştia se aflau în Europa „de rangul al doilea“. La urma urmei, Croația are o istorie amestecată. Istria, Zagreb şi alte câteva zone ale țării erau moştenitoare ale tradiției habsburgice austro-ungare, coasta dalmată a celei venețiene, iar restul țării a celei otomane. (Au existat, de fapt, mai multe Croații.) Dar apoi a urmat restul fostei Iugoslavii, care s-a încadrat aproape în totalitate în sistemul imperial otoman. Aici am avut Muntenegru cu un venit pe cap de locuitor de 17.000 de dolari, Serbia cu 14.000 de dolari, iar Macedonia, Kosovo şi fosta parte otomană a Bosniei cu cifre la fel de mici, dacă nu chiar mai mici. Într-adevăr, în ciuda existenței unei federații sud-slave în Balcanii de Vest în cea mai mare parte a secolului XX, tot ceea ce a rămas sunt distincțiile economice şi sociale ale diviziunilor mai vechi, imperiale. Acest lucru, atenție, nu înseamnă determinism etnic sau rasial, deoarece, după cum se pare, slavii din

sud-estul Europei au fost modelați din punct de vedere politic şi economic mai mult de acțiunile acestor sisteme imperiale străine decât de propriul sânge şi propria limbă. În concluzie, fosta parte bizantină şi otomană a Europei, cea mai apropiată de Orientul Apropiat, este în continuare cea mai săracă – şi cel mai puțin stabilă.

Aici se cuvine o explicație. Timp de secole, Imperiul Habsburgic şi Imperiul Otoman au condus imperii bogate, întinse, multietnice şi cu o birocrație puternică, care, printre multe altele, au protejat minoritățile, cum ar fi evreii, mai bine decât democrațiile monoetnice care le vor urma după Primul Război Mondial. Şi totuşi existau diferențe. Habsburgii îşi aveau rădăcinile în Europa alpină, în timp ce otomanii proveneau din Asia Centrală şi Caucaz. Domeniul habsburgic era, comparativ, mai dezvoltat, mai bogat şi mai puțin haotic decât cel otoman. În calitate de jurnalist în Iugoslavia în timpul Războiului Rece, pot să confirm că această federație greoaie se dovedea progresiv mai săracă şi mai slab organizată pe măsură ce călătoream spre sud, din Slovenia, influențată de Habsburgi, în Macedonia, influențată de otomani.

Din Ljubljana – oraşul în care Tito a murit în 1980 – se vede că războiul iugoslav din anii ’90 continuă, însă fără împuşcături. Adică, diviziunile istorice sunt încă la suprafață. Croația şi Serbia încă se luptă pentru control în Bosnia. Bosnia însăşi este împărțită în cantoane etnice şi religioase. Sârbii şi albanezii rămân psihologic în opoziție. Iar unificarea dintre Albania şi Kosovo, de etnie albaneză, oricât de dificilă ar fi şi oricât de sângeroasă ar deveni – şi oricât de neverosimilă ar părea cu totul acum – ar putea avea loc în cele din urmă dacă ambele locuri, împreună cu Serbia, nu vor adera la Uniunea Europeană.

Ne întoarcem deci la problema Uniunii Europene, care, cu toate neajunsurile sale evidente, oferă cea mai bună cale posibilă posibilă pentru Europa de Sud-Est. Fără Uniunea Europeană – care amplifică, şi limitează atât cât reuşeşte, puterea germană – în Balcani există în principal influența economică şi politică a Turciei şi a Rusiei neoautoritare. Cu alte cuvinte, un fel de nouă Cortină de Fier se întâlneşte acum cu o nouă diviziune imperială premodernă a Europei. Gândiți-vă: programele pentru societatea civilă ale miliardarului american de origine maghiară George Soros sunt atacate de câțiva ani în fostul Bloc de Est – programe care au făcut atât de mult pentru a aduce valorile occidentale în vechiul Est comunist în acele prime decenii amețitoare de după Războiul Rece. Între timp, aşa cum îmi amintesc cunoscuții mei sloveni, a doua zi după referendumul din aprilie 2017 din Turcia, prin care i s-au aprobat prerogative sporite preşedintelui Recep Tayyip Erdoğan, acesta n-a mers la mormântul lui Mustafa Kemal Ataturk, fondatorul Turciei moderne, pentru a-i aduce un omagiu, ci la mormântul lui Mehmed II „Cuceritorul“, sultanul otoman din secolul al XV-lea, ale cărui armate au mărşăluit spre vest de la Constantinopol până în Bosnia. Pentru Slovenia, viitorul se anunța tulbure, cu excepția cazului în care Bruxelles-ul ar fi putut să egaleze Ankara şi Moscova în ceea ce priveşte influența puterii lor.[19]

Mă îndrept spre sud, înapoi în direcția Koper, printr-un peisaj alpin redus la esență, cu exactitatea tăioasă şi ordonată a Elveției sau a Austriei. Apoi virez uşor spre est, mergând tot spre sud, în direcția frontierei croate. Paşaportul meu este ştampilat la ieşirea din Slovenia şi vizat din nou la câțiva metri distanță, când intru în Croația. Îmi schimb euro în

kuna croate. Nu am părăsit în această călătorie Uniunea Europeană, şi nici fosta Iugoslavie, dar în acest moment las în urmă atât Spaţiul Schengen, cât şi zona euro. Aceasta este o frontieră reală.

Curând străbat tuneluri săpate în munţi până când apare din nou întinderea infinită a Adriaticii, cu peninsula Istria şi marile insule din larg care se ridică asemenea unor spinări de dinozauri. Oraşul portuar Rijeka răsare brusc ca o plagă: linii robuste de blocuri de apartamente dizgraţioase, a căror verticalitate se interpune brutal peste peisaj. Maşina coboară în continuare până în centrul mizerabil al oraşului: clădiri stâlcite şi decojite, înnegrite şi rugoase, mâncate de timp, întrerupte ici-colo de cedri şi chiparoşi melancolici. Aceasta este moştenirea barocă şi neoclasică a Austro-Ungariei în care s-a intercalat modernismul opresiv al comunismului târziu şi, de asemenea, al Occidentului. Fiecare rând de blocuri de apartamente, cu pete de ciment şi flori în ghiveci pe balcoanele rudimentare, poartă urmele mai multor epoci diferite ale istoriei de după cel de-al Doilea Război Mondial. Linia orizontului este aglomerată de macarale-portal. Pentru că, pe lângă feriboturile şi celebrul iaht al lui Tito de pe chei, acesta este un port comercial vital.

Hotelul meu, cu mobilier prefabricat din lemn şi mochetă maro care acoperă în întregime podeaua, este destul de confortabil, dar nu este *stilat* precum cel din Ljubljana – şi nici luxos precum cele din Rimini şi Trieste. Aici sunt încă blocat în secolul XX. În timp ce holul şi cafeneaua din Ljubljana arătau ca o reclamă dintr-o revistă de modă sclipitoare, acum, după mai puţin de două ore, mă aflu într-unul dintre acele filme retro alb-negru. Am venit din capitala unei ţări mult mai bogate într-un port industrializat şi mai puţin turistic al unei ţări mai sărace. Rijeka este mai balcanică decât Ljubljana, dar aceasta este doar o impresie relativă, deoarece mă aflu încă în fostul Imperiu Habsburgic. În această parte a lumii, mulţi oameni cred că orice loc aflat la sud şi la est de unde se găsesc ei este punctul în care începe Orientul.

Rijeka constituie o altă gradaţie în drumul spre est: un loc cu profunzime brută, intimitate şi caracter. În timp ce Trieste este un oraş vechi şi imaculat, Rijeka este un oraş care a fost distrus de comunism. Turismul global n-a reuşit încă să igienizeze Rijeka. Şi astfel, acest oraş vechi şi murdar rămâne frumos şi aparte în felul său.

Rijeka croată de astăzi, cu o populaţie de 129.000 de locuitori, a fost cândva oraşul cosmopolit Fiume, cu Piazza Dante şi alte toponime italieneşti. A fost locuit până în 1947 de italieni, croaţi, maghiari şi sloveni, apoi a căzut sub dominaţia sterilă şi represivă a Iugoslaviei lui Tito. Când mă gândesc la Fiume, mă gândesc la răposata soţie a lui Claudio Magris, Marisa Madieri, şi la jurnalul copilăriei sale, *Apa verde*, numit aşa după culoarea unei fuste pe care mama ei i-o dăruise, cu banii câştigaţi cu mari sacrificii lucrând la o casă de amanet. Un critic a spus că jurnalul te face să tânjeşti „după o existenţă care se află în afara istoriei şi a timpului“. Pentru că este o carte care celebrează calitatea indestructibilă a unor amintiri pline de inspiraţie şi asociate cu dragostea. De fiecare dată când autoarea trece pe sub Biserica Villa del Nevoso, numită acum Ilirska Bistrica, „mi se pare că timpul se evaporă şi că o mantie transparentă o învăluie“, căci în mintea sa părinţii ei „încă se căsătoresc acolo sus“, cu mama ei „păşind cu un voal alb şi fluid“ în căldura de august.[20]

Sensibilitatea acestor gânduri este dată de chinurile vieţii de refugiat care aveau să

urmeze. În 1947, forțele comuniste iugoslave au pătruns în zonă, iar familia Marisei Madieri a ales să plece în Italia, în urma unui an de persecuții. Tatăl ei şi-a pierdut locul de muncă şi a fost închis pentru scurt timp, iar familia a fost evacuată din apartament şi obligată să-şi ducă existența într-o singură cameră, cu toate bunurile îngrămădite până în tavan. Odată ce au ajuns la Trieste, au locuit într-o sinistră tabără de refugiați şi au fost priviți cu suspiciune de către localnicii italieni din afara ei.

Rijeka – Fiume – s-a aflat în mijlocul unor conflicte de suveranitate cu mult înainte de anii 1940. Începând cu sfârşitul secolului al XV-lea, Rijeka a fost un important port maritim al Imperiului Habsburgic Austriac, iar după înființarea Monarhiei duale austro-ungare în 1867, o mare parte din zonă a intrat sub dominația Budapestei, cu noi legături feroviare care o conectau cu Europa Centrală, adânc în interiorul continentului. Dacă Trieste este o zonă de falie, atunci Rijeka este chiar granița acestei zone de falie. De fapt, în urma Primului Război Mondial, conflictele etnice din rândul populației urbane şi decizia diplomaților străini de a ceda oraşul noului Regat al sârbilor, croaților şi slovenilor au determinat 9.000 de legionari de etnie italiană să înființeze aici „Regența Carnaro“[20], fascistă şi vag anarhistă. Aceasta a durat un an, până în 1920, când Tratatul de la Rapallo a declarat Fiume un stat liber sub mandat italian. În 1924, a devenit parte a Italiei fasciste. Prin toate acestea, drama dintre slavii şi italienii din apropiere, în peninsula Istria, a devenit un microcosmos al dramei dintre Est şi Vest; dintre Vestul liber şi Estul comunist. Deşi, având în vedere cruzimea şi insensibilitatea generală a italienilor față de slavi, lucru care nu se limita la fasciştii lui Mussolini, nici una din părți nu s-a dovedit vreodată în vreun fel superioară din punct de vedere moral celeilalte.

De exemplu, mă uit la balcoanele din Rijeka şi mă gândesc imediat la liderul Regenței italiene de Carnaro, Gabriele D'Annunzio (1863–1938), un nume care apare din când în când în conversațiile de aici ca un zgomot de fond vag şi ocazional: menționat rapid în trecere, dar rareori explicat. D'Annunzio a fost un intelectual carismatic, cu poftă de putere şi adulație, care, în consecință, iubea aparițiile la balcon. Pentru el, scopul politicii era de a furniza o arenă pentru glorie şi de a conduce la instaurarea statului perfect. La Fiume, în 1919, odată cu prăbuşirea Imperiului Habsburgic şi cu oraşul care făcea obiectul unor revendicări rivale şi al unor negocieri îndelungate din partea Italiei şi a noului regat iugoslav, D'Annunzio a preluat puterea în fruntea mişcării de extremă dreapta, susținută la rândul ei de idealişti tineri şi trăsniți. Deşi n-a rezistat mult timp, acest gânditor romantic i-a deschis – metaforic vorbind – drumul lui Mussolini: a fost un avertisment împotriva ideilor confuze şi a îngâmfării intelectuale. Căci temele nobile, dacă nu sunt ancorate în moderație şi spirit practic, pot fi inamicul unei politici sănătoase.[21]

Giacomo Scotti are optzeci şi opt de ani la momentul în care îl întâlnesc; este sprinten şi micuț, cu părul alb pieptănat pe spate şi îmbrăcat elegant, cu cravată şi pulover pe sub haina sport. Îl întâlnesc la prânz la Universitatea din Rijeka. Din 1948, când avea douăzeci de ani, scrie cu furie eseuri şi romane despre întreaga problemă a graniței italo-iugoslave, unde a trăit cea mai mare parte a vieții sale. Scriitor prolific şi antifascist fervent în tinerețe, Scotti îmi spune, plin de pasiune, că nici un şef de stat din Italia nu şi-a cerut vreodată cu adevărat iertare pentru crimele celui de-al Doilea Război Mondial, aşa cum au

făcut-o în repetate rânduri liderii Germaniei. Italia se aseamănă puțin cu Austria în acest sens: o țară pro-Axă pentru o mare parte a războiului, care ulterior s-a considerat o victimă. Acesta este motivul pentru care mișcările de extremă dreapta pot prinde rădăcini în Italia (şi în Austria, de asemenea) şi pot face aluzie la o revenire a Istriei şi Dalmației în componența Italiei; în timp ce un astfel de naționalism şi iredentism a fost, cel puțin până în prezent, mult mai greu de imaginat în Germania. „Mii de sloveni, croați şi muntenegreni au murit în lagărele de concentrare din Italia şi din teritoriile controlate de Italia. Aceste cifre nu sunt predate în şcolile italiene, iar italienii nu pot simți durerea altora“, spune el. Scotti contestă ideea că, fără alianța cu Hitler, Mussolini ar putea fi amintit acum ca nefiind mai rău decât Franco şi Salazar. „Amintiți-vă că Mussolini a invadat Etiopia în 1935, cu patru ani înainte de alianța oficială cu Hitler. Mussolini a vrut să domine întreaga Mediterană centrală“ şi, într-adevăr, a ocupat practic toată coasta de est a Adriaticii până la Albania şi Grecia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.[21]

Scotti, un om în vârstă, care locuieşte într-unul dintre acele blocuri de apartamente anonime şi înalte din fosta zonă iugoslavă a oraşului Rijeka, care nu făcuse parte din vechiul Fiume, este un exemplu viu al puterii memoriei de a transmite fapte vitale şi adevăruri obiective. În felul său, el este un *fiumani*: adică un etnic italian care crede într-o suveranitate cosmopolită mai largă decât cea asociată cu statul italian. Îmi menționează vulturul cu două capete care tocmai fusese repus în vârful clopotniței din centrul oraşului Rijeka. „Este o emblemă habsburgică, nu una croată, maghiară sau italiană. A fost dată jos de fascişti şi simbolizează libertatea şi autonomia locală de care s-a bucurat acest oraş în timpul Habsburgilor.“ În inima sa, Rijeka, sugerează el, a fost întotdeauna independentă.

Într-o seară am luat cina în satul Kantrida, situat pe malul mării, la câteva minute de mers cu maşina spre vest de Rijeka. Alături de mine sunt trei academicieni locali: Sanja Bojanić, care predă filozofia; Vanni D'Alessio, istoric; şi soția lui Vanni, Sanja, antropolog. Restaurantul este una dintre acele afaceri simple, fără pretenții, care îmi aminteşte de insulele greceşti din anii 1970, din ce în ce mai puțin frecvente în zilele noastre. Sub grinzile de lemn ne bucurăm de priveliştea măreței coaste istriene şi savurăm rachiul de struguri, *malvazija* (un vin alb local servit aici în carafe) şi calcanul.

Discutăm despre frontiere, şi toți sunt de acord că secolul XX a fost o catastrofă. După cum explică Vanni, coasta aflată la mai puțin de un kilometru spre vest a intrat în administrarea oraşului Trieste, iar zona unde ne aflăm noi, precum şi o parte din Rijeka au fost orientate spre Budapesta. Rijeka însăşi a fost de fapt divizată, iar o parte a intrat sub influența politică a Zagrebului. Dar, în ciuda intersectării tuturor acestor tensiuni complexe, sistemul imperial a funcționat, deoarece toată lumea era, în cele din urmă, loială suveranului habsburgic. Sub țesătura zdrențuită a imperiului se ascundeau o serie de identități subtile pe care acordurile de pace de după Primul Război Mondial le-au şters odată cu crearea de state moderne, mai omogene etnic şi uneori antipatice. Da, mi se va spune iar şi iar, Rijeka (Fiume), la fel ca şi Trieste, ar fi trebuit să fie o republică urbană independentă.

S-a întunecat, iar coasta Istriei a dispărut, cu excepția luminilor de pe țărm. Aceasta este extremitatea Veneției Iuliene, acea centură îngustă dintre Alpii de nord şi peninsula

Istria unde au fost strămutați în jur de 350.000 de italieni din zona de graniță dintre Italia şi Iugoslavia, după cel de-al Doilea Război Mondial, pe măsură ce Tito a reconsolidat statul sud-slav. Academicianul Pamela Ballinger, de la Universitatea din Michigan, scrie despre „nostalgia pentru o lume pierdută a «italienilor»“ din Istria, atât în rândul italienilor care au plecat, cât şi al celor care au rămas aici.[22] Din nou, mă gândesc la cartea *Apa verde* a Marisei Madieri. Căci rănile dintre sloveni şi italieni provocate de epurarea etnică a celor din urmă de către slavi în regiunea Trieste-Istria s-au redeschis odată cu sfârşitul Războiului Rece. Dezbaterile despre vinovăție şi victimizare nu mai sunt reprimate.[23] Peste tot în acest colț nord-estic al Adriaticii, contestat din punct de vedere istoric, există această tensiune între nevoia de *națiune* şi nevoia de *pluralism* în acelaşi timp: ceva ce ar putea fi realizat cu ajutorul mării înseşi, „un teritoriu promiscuu, de mijloc, neutru, un câmp deschis pentru comerțul tuturor națiunilor din acest golf“, în cuvintele unuia dintre acei naționaliști precauți citați de Dominique Reill.[24]

Conversația de la cină se îndreaptă rapid spre problemele din Bosnia, Kosovo şi Macedonia. Poate că Iugoslavia a murit, dar oamenii vorbesc ca şi cum ar exista încă şi ca şi cum Rijeka ar face încă parte din ea. Într-adevăr, a doua zi dimineață, Nataşa Sardzoska, o tânără cercetătoare şi traducătoare care locuieşte în capitala Macedoniei, Skopje, îmi vorbeşte despre conceptul ei de „granițe-fantomă“, frontiere vechi care „încă mai exercită o realitate în mintea oamenilor“ şi care, apropo, în unele locuri au revenit în forță, în urma reacțiilor diferite ale guvernelor locale la criza refugiaților şi a migrației arabe. O întreb pe Nataşa despre situația din Macedonia şi îmi povesteşte despre cum Skopje a fost transformată într-o imensă expoziție de sculpturi scumpe dedicate lui Alexandru cel Mare şi altor personaje istorice din Antichitatea macedoneană. „Guvernul a vrut să combată pretențiile istorice ale Greciei şi Bulgariei asupra teritoriului său, dar rezultatul este pur şi simplu kitsch, de tip Disney.“ Macedonia, continuă ea, este foarte săracă. Oamenii de acolo urăsc *Europa* pentru că „grecii împiedică Europa să ne recunoască. Între timp, turcii încearcă să pună stăpânire pe economia locală“. (Între timp, s-a ajuns la un compromis, Macedonia schimbându-şi numele în Macedonia de Nord, pentru a-i mulțumi pe greci.)

Timpul petrecut la Rijeka a luat forma unui vârtej de discuții despre tot felul de subiecte legate de istoria locală, de fosta Iugoslavie şi de existența însăşi. Aici, ca şi în Slovenia, se află oameni care au trăit pe propria piele prăbuşirea comunismului: ei sau părinții lor ştiu ce înseamnă dezintegrarea, şi nu doar din manuale.[25] Oraşul este abrupt şi prin urmare greu de parcurs pe jos, fiind interconectat printr-o serie de scări şerpuite. Aerul dimineții este aspru şi înțepător, ca şi cum încă s-ar mai arde lignit pentru încălzirea caselor. Impunătoarele clădiri austro-ungare sunt în toate nuanțele de galben, crem şi gri. Ele formează un amfiteatru care se deschide spre platoul ca o scenă de teatru al portului, cu macaralele sale uriaşe. Este un peisaj urban în care s-au imprimat amintiri din marile şi cumplitele evenimente ale trecutului.

Traversez râul şi trec din fostul Fiume italian – centrul Rijekăi – în partea oraşului aflată în vechiul regat iugoslav, din perioada interbelică. În ciuda scurgerii unui secol, cele două jumătăți ale oraşului continuă să fie diferite: partea care a fost Fiume evocă un Trieste mai sărac, în timp ce partea iugoslavă, ticsită cu blocuri de apartamente, evocă o sterilitate vagă, socialistă.

Împreună cu Sanja Bojanić, gazda mea, mă întâlnesc cu prorectorul universității locale, Snježana Prijić-Samaržija, în biroul rectorului, la un espresso şi prăjituri. În calitate de călător, nu ştii niciodată cu exactitate despre ce vei ajunge să discuți. De obicei, sparg gheața şi apoi las conversația să curgă unde vrea. Se pare că cei doi academicieni sunt profund îngrijorați de pierderea adevărului şi a obiectivității în era digitală. Încă din Renaştere a existat o preocupare pentru faptele şi gândirea analitică disciplinată care să ofere răspunsurile corecte la diverse probleme. Adevărul este o valoare în sine, în mod evident. Fără el nu există ştiință şi nu există rezolvare a lucrurilor. Dar Sanja şi Snježana definesc postmodernitatea, cu ambivalențele sale morale şi narațiunile diferite şi subiective, ca ducând la distrugerea a toate acestea. Sanja îl numeşte un proces „entropic“. Mediul academic, al cărui deconstructivism demontează ideile, experiența şi memoria însăşi, nu este complet nevinovat în această privință. Aceasta cu siguranță nu este o idee nouă, dar este una care leagă elitele intelectuale din Europa de cele din Statele Unite. Ne vedem unii pe alții ca participând la aceeaşi luptă morală, îndreptată împotriva subversiunii argumentelor raționale de către emoțiile populiste de ambele părți ale Atlanticului. Astfel, faptul că Sanja, Snježana şi cu mine suntem de acord în atât de multe privințe este în sine un indiciu al clivajului care există între noi şi mulți dintre compatrioții noştri din țările noastre.

Acum sunt alături de tineri şi e mai bine aşa. Studenții pe care îi întâlnesc la Universitatea din Rijeka sunt, de asemenea, îngrijorați de aceleaşi lucruri ca şi analiştii americani: pe de o parte, sunt îngrijorați de o Uniune Europeană slăbită, în combinație cu o viitoare Germanie posibil mai naționalistă şi mai puțin responsabilă politic. Un student din România, care se afla în Marea Britanie în momentul votului pentru Brexit, spune că Uniunea Europeană este mai mult decât un organism impersonal şi birocratic. „Mulți dintre prietenii mei au plâns după ce s-au aflat rezultatele votului. A fost cu adevărat o experiență tragică pentru noi.“ (Un pic ca şi prăbuşirea Imperiului Habsburgic, cred.) Acesta este un punct de vedere comun al elitelor, cu siguranță, dar încă un indiciu al modului în care Europa Centrală şi Balcanii nu au fost foarte diferite. Aceste regiuni nu erau cu adevărat separate una de cealaltă şi de America: mai degrabă, elitele lor mergeau în aceeaşi direcție ca şi elitele de pretutindeni.

Conversația cu aceşti studenți şi universitari continuă a doua zi în Opatija şi Volosko, vechi stațiuni habsburgice situate la vest de Rijeka. Iată decorul mediteraneean generic al broşurilor turistice, duplicatul Coastei de Azur, cu maşini rapide, marea de un albastru electrizant, o *lungomare* pe care însuşi Franz Joseph s-a plimbat cândva, case ca de tort de nuntă care te orbesc cu strălucirea lor, cafenele cu decorațiuni din fier forjat şi grădini luxuriante la începutul primăverii, cu palmieri, pini, stejari veşnic verzi, magnolii şi glicine, întrerupte de chiparoşi întunecați care, am putea spune, pentru că exprimă frumusețea unei teoreme matematice, îți înveselesc starea de spirit. Opatija şi Volosko, cu buticuri de lux şi bărbați cu cravate de mătase şi jachete sport scumpe, sunt locuri care emană o notă de bun gust şi prosperitate.

Mă gândesc pentru o clipă la Vladimir Nabokov, care a locuit aici la rude, pe când era un băiat de cinci ani, în 1904, când „Abbazia“, aşa cum era cunoscută pe atunci Opatija, evoca lumea aristocratică *fin-de-siècle* a Rivierei austriece, care urma să se stingă în

curând din cauza războiului. De departe cel mai rafinat şi lapidar dintre giganții literaturii ruse, Nabokov se potriveşte perfect cu Opatija. Nimeni nu-şi aminteşte propria copilărie cu exactitatea pasională a lui Nabokov. A lui era o stare de conştiință exacerbată care întruchipează însăşi *memoria*. Erau atât de multă bucurie şi forță vitală în sarcasmul lui necruțător.

Bate *bora* – vântul despre care se spune că se naşte la Senj, la sud de aici, se căsătoreşte la Rijeka şi moare la Trieste. Eu şi studenții mergem de la o cafenea la alta, făcând plimbări lungi. Privind spectacolul opulenței de pe malul mării, vorbim despre cum Marx s-a înşelat în privința primatului economiei. Nu este vorba doar de interesul economic propriu. La urma urmei, spune unul dintre masteranzi, „în Europa, bogații votează cu stânga, iar săracii şi clasa mijlocie inferioară, cu dreapta. De ce? Pentru că fiecare secțiune a societății se identifică din punct de vedere cultural cu aceste tendințe“. Un alt student adaugă: „Stânga pseudocomunistă este la modă şi creează senzație, cu ONG-urile şi cauzele sale nobile. Asta îi atrage pe oamenii bogați şi de succes. Cei săraci, între timp, sunt atraşi de naționalismul etnic al dreptei“. Acesta este în parte motivul pentru care, după cum spune altcineva, „Soros este acum condamnat de dreapta populistă din fostele țări comuniste. Cultura ONG-urilor, la crearea căreia Soros a contribuit fără să ştie, este văzută, pe drept sau pe nedrept, ca un transplant elitist“. Acest lucru duce la o discuție despre „snobismul“ mediului academic, cu propriul său sistem de clase de profesori titulari şi de profesori săraci de la şcolile postuniversitare, precum şi despre luptele vicioase şi egoiste pentru acuratețea notelor de subsol şi multe altele. Numele unor texte academice obscure zboară încoace şi încolo, cu argumente privind valoarea lor. Copiez numele unora dintre ele pentru a le citi şi a judeca singur.

În timp ce discutăm despre cărți, aduc în discuție numele lui Milovan Djilas, marele luptător partizan din al Doilea Război Mondial, care a fost cândva moştenitorul lui Tito şi, mai târziu, disidentul arhetipal al Europei de Est, un om care a scris câteva opere clasice ale literaturii celui de-al Doilea Război Mondial şi ale Războiului Rece, precum *Timp de război*, *Conversații cu Stalin* şi *Noua clasă*. L-am intervievat pe Djilas anual, în anii 1980, în apartamentul său din Belgrad din spatele clădirii Parlamentului. Interpretând cu acurateţe istoria, Djilas a întrezărit contururile vagi ale viitorului şi a prevăzut în mod special războiul din anii 1990.

„Cine este Djilas?“, exclamă studenții de la masă, practic la unison. Deşi toți sunt foşti iugoslavi, aceşti elevi şi profesori pur şi simplu nu au auzit niciodată de el. Aparent, combinația dintre cenzura care a durat până în anii 1990, când erau tineri şi în şcoală – Djilas, la urma urmei, a fost un disident pentru mult timp după ce s-a despărțit de Tito –, şi listele de lecturi constrângătoare, adesea abstracte şi teoretice, ale cursurilor lor universitare şi postuniversitare n-a lăsat loc pentru acest mare cronicar al unei întregi epoci din a doua jumătate a secolului XX: o epocă din care au luat naştere războaiele de succesiune iugoslave din anii 1990. În zilele noastre, cărțile şi manuscrisele se înmulțesc foarte mult, chiar dacă se citesc mai puțin, iar o mare parte din ceea ce este vital nu se transmite din generație în generație.

La masa din restaurant se simte un aer de depresie şi consternare. Şi nu este vorba doar despre starea mediului academic. Europa şi, în special, Balcanii nu par a fi pline de

speranță. Mi se povesteşte despre cum, printre altele, Muntenegru a devenit o colonie a mafiei ruseşti, iar Albania o colonie a mafiei din sudul Italiei, ceea ce explică înmulțirea restaurantelor de lux, a barurilor, a hotelurilor scumpe şi a magazinelor de bijuterii din Podgorița şi Tirana. Nu lipseşte, până acum, litania cunoscută despre climatul etnic prost şi nesuferit din Bosnia, Serbia, Kosovo şi Macedonia. Cel puțin în această parte a Europei, se pare că NATO este doar un strat superficial al realității, iar Uniunea Europeană a rămas pur şi simplu fără carburant şi fără credibilitate.

Mă întorc în camera mea de hotel, printre cărți şi notițe, şi mă gândesc că nu poate fi totul atât de deprimant. Gândirea liniară conduce adesea în hăuri întunecate, dar are un cusur în logica sa. Nu cred că va mai fi un alt război în Balcani, deoarece războiul din anii ’90 a fost cauzat structural de procesul foarte încâlcit al dizolvării Iugoslaviei şi de consecința destrămării armatei iugoslave, cu tot armamentul său. Iugoslavia s-a destrămat deja şi, prin urmare, se va întâmpla altceva: poate o rediviziune a Europei – nu în termeni cinematici şi ideologici, cu un nou Zid al Berlinului, ci ceva mult mai subtil şi, da, premodern. Şi gândul la cum ar putea arăta acest viitor mă determină să iau în considerare alți scriitori şi ceea ce au ei de spus.

„Modernitatea este în primul rând un proiect, formulat în Europa, pus în aplicare la început în Europa, dar destinat de la început întregii omeniri“, explică filozoful francez Pierre Manent. Acest lucru ajută la explicarea ideilor din anii 1930 ale intelectualului francez Julien Benda, care credea într-o Europă rațională şi abstractă, de-naționalizată, şi care, după cum subliniază intelectualul olandezo-american contemporan Ian Buruma, s-a dovedit nesatisfăcătoare pentru masele care doresc ceva mai tangibil din punct de vedere cultural.

Cu alte cuvinte, Europa, în special în perioada imediat următoare Războiului Rece, şi-a înlocuit propriul ideal cultural şi civilizațional cu cel al întregii omeniri. Iar aceasta a fost o problemă. Într-adevăr, în timp ce elitele europene vorbesc despre drepturi universale, cetățenii înşişi ai țărilor europene doresc guverne mai apropiate de propriile lor emoții şi preocupări de pe plan local. Şi pentru că super-statul Uniunii Europene s-a dovedit a fi inadecvat pentru mulți, s-ar putea să ne întoarcem la ceea ce Manent, încă o dată, numeşte vechile formule politice ale oraşului, imperiului şi tribului – sau ale *etnosului*. Cu siguranță, oraşele europene continuă să crească şi să devină forme de identitate tot mai vibrante, exprimând triumful civilizației astăzi, la fel cum au făcut-o pentru războinicul lombard imaginar al lui Borges din Ravenna secolului al VIII-lea. Între timp, vechile imperii europene există neoficial prin modelele economice şi sociale diferite pe care le-au lăsat moştenire diferitelor părți ale Europei, de la Imperiul Carolingian, în nucleul Europei, la Imperiul Habsburgic, în Europa Centrală, şi Imperiul Bizantin şi Imperiul Otoman, în Balcanii mai puțin dezvoltați. În ceea ce priveşte tribul, acesta este reprezentat de naționalismul populist, poate cântecul de lebădă al statului modern, având în vedere că sute de milioane de oameni trăiesc acum în afara țării lor de origine şi peste un miliard traversează granițele în fiecare an.[26]

Astfel, Hegel consideră că *națiunea* îşi însuşeşte, în cuvintele lui Manent, „funcția de mediere“ a religiei. Pentru că diviziunile religioase, scrie Manent, au fost cele care „au

oferit cel mai puternic şi cel mai specific motiv pentru ridicarea statului modern“.[27] Dar acelaşi naţionalism care a înlocuit religia şi care a dat cândva statelor europene ambiţiile lor înalte, precum şi valorile liberale (vezi revoltele din 1848) poate fi o forţă fosilizantă şi chiar reacţionară: un motiv pentru declinul temporar al partidelor politice centriste în unele părţi ale Europei, care par adesea epuizate de idei. Desigur, la cealaltă extremă se află cosmopolitismul, care riscă să pună prea mult accent pe raţionalitate şi pe individul „egocentric“ şi egoist.[28] Acesta este motivul pentru care, potrivit lui Manent, naţiunile mai fragile din Europa Centrală se opun atât de visceral unui astfel de cosmopolitism şi liberalismului postnaţional. Ţări precum Polonia, Ungaria şi Slovenia pur şi simplu n-ar fi putut să se confrunte cu aceleaşi presiuni multiculturale ca Franţa, cu milioanele sale de musulmani, de exemplu, şi totuşi să menţină pacea socială.

Cu toate acestea, profesorul Jan Zielonka, de la Oxford, spune că nu este totul sumbru, deoarece un „neomedievalism“ vibrant ar putea veni în ajutor: o suprapunere dinamică a identităţilor şi suveranităţilor – supranaţională, naţională şi locală – pe măsură ce oraşele şi regiunile concurează cu Uniunea Europeană pentru a obţine loialitatea oamenilor. Dar, în mod indubitabil, lumea westphaliană a „concentrării puterii“ şi a „identităţii bine definite“ este în declin.[29]

Uniunea Europeană a fost construită pe fundaţia acestei lumi moderne a statelor puternice, dispuse să cedeze o parte din suveranitatea lor pentru a pune capăt, o dată pentru totdeauna, politicii sângeroase de putere care a dat naştere la două războaie mondiale. Şi pentru că Statele Unite reprezentau lumea puterii şi a alegerilor teribile care vin odată cu ea, Europa, deşi adăpostită sub umbrela americană de securitate, s-a crezut multă vreme superioară moral Americii. Din păcate, Uniunea Europeană nu a funcţionat chiar aşa cum se aştepta, iar această viziune a paradisului a fost subminată de interese naţionale concurente în interiorul continentului şi de noi ameninţări din afara acestuia, care provin mai ales din Rusia şi Orientul Mijlociu.

Cu toate acestea, speranţa şi oportunităţile, dar şi pericolele, sunt la orizont. Europa s-ar putea afla de fapt într-o situaţie asemănătoare cu cea a lui Adam şi Eva din *Paradisul pierdut* al lui Milton, alungaţi din Grădina Edenului, dar, aşa cum scrie poetul, „Lumea toată se deschidea în faţa lor“[30].

Pentru că, acceptând strădania şi bătălia împotriva destinului, Adam şi Eva devin pe deplin umani. Pomul Cunoaşterii, din care au gustat din fructul oprit, le permite pentru prima dată să cunoască atât binele, cât şi răul; „dacă n-ar fi mâncat, ar fi continuat să cunoască doar binele“ şi astfel ar fi fost incapabili să-l preţuiască, notează Maurice Bowra, expertul de la Oxford din secolul XX, într-un eseu despre Milton. Mai mult, din cauza dezastrului lor, Adam şi Eva învaţă acum „adevărata modestie“. Bowra explică faptul că „soluţia lui Milton la Căderea Omului este că din ea se naşte un nou tip de bunătate şi că omul poate da dovadă de calităţi eroice făcându-şi datoria în faţa unor mari obstacole“.[31] Şi pentru că omul era acum supus bolii şi morţii, munca şi progresul devin pentru prima dată posibile.[32] De asemenea, o Europă alungată din paradis – atât elitele, cât şi cetăţenii săi descoperind o nouă modestie – are acum ocazia de a făuri binele într-o lume asaltată de dificultăţi şi de rău de-a dreptul. Nesiguranţa formează caracterul.

Această nouă modestie sau nesiguranţă înseamnă să ne întoarcem, într-o oarecare

măsură, la națiune, acea „camaraderie profundă, orizontală“, după cum spunea Benedict Anderson, regretatul cercetător de la Cornell, ceva pentru care oamenii au fost dispuşi să-şi dea viața. Într-adevăr, nu există morminte de soldați necunoscuți pentru marxişti sau liberali, sau pentru membrii organizațiilor neguvernamentale, după cum remarcă şiret Anderson, ci doar pentru patrioți, ale căror națiuni sunt forjate din elemente primordiale precum limba, religia, etnia şi cultura.[33] Naționalismul ne salvează de „uitarea personală“, scria şi regretatul Anthony D. Smith, de la London School of Economics, oferindu-le indivizilor un destin dincolo de ei înşişi.[34] Prin urmare, în continuare, neomedievalismul şi cosmopolitismul de tip premodern vor avea întotdeauna nevoie ca fundament de genul de elemente constitutive ale identității pe care în special non-elitele le pot simți instinctiv în măduva oaselor, fără a fi nevoie să le explice sau să le intelectualizeze. Deoarece Uniunea Europeană n-a oferit până acum o astfel de legătură psihică, emoțională, puterea sa trebuie să rămână limitată şi va constitui doar un strat al hărții politice emergente a Europei.

---

16. Am scris despre circumstanțele care au marcat publicarea romanului *Fantomele Balcanilor* într-o continuare, *In Europe's Shadow: Two Cold Wars and a Thirty-Year Journey Through Romania and Beyond*, Random House, New York, 2016. [Robert D. Kaplan, *În umbra Europei: Două războaie reci şi trei decenii de călătorie prin România şi dincolo de ea*, tr. Oana Celia Gheorghiu şi Constantin Ardeleanu, Humanitas, 2016 (n.tr.).]

17. Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, Oxford University Press, New York, 2015, pp. 34 şi 99. E. Natalie Rothman, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects Between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2012, pp. 30 şi 251. Această întrepătrundere eclectică de identități mă face să mă gândesc la multe lucruri, cum ar fi *convivencia* (conviețuirea) din Spania medievală între mozarabi (creştini sub administrație islamică), mudejari (musulmani sub administrație creştină), *muwallad* (non-arabi care s-au convertit la islam), precum şi *moriscos* şi *conversos* (musulmani şi evrei care au fost botezați). La începutul epocii moderne, atât Spania medievală, cât şi țărmul răsăritean al Adriaticii au fost, într-o oarecare măsură, culturi ale negocierii şi compromisului atât la nivel personal, cât şi politic.

18. Aşa cum am scris atunci: „Aici, în Ljubljana, Haider ar putea fi în elementul său“, referindu-mă la Jörg Haider, precedentul lider al Partidului Libertății din Austria, populist şi vag neonazist, care provenea din provincia Carintia, aflată imediat după graniță, şi al cărui sprijin a fost în cele din urmă limitat de prosperitatea clasei de mijloc din Austria.

19. În anii care au urmat vizitei mele, în Slovenia a ajuns la putere un prim-ministru de extremă dreapta, Janez Janša, un adept al fostului preşedinte american Donald Trump şi al liderului populist de dreapta din Ungaria vecină, Viktor Orbán. Janša practica dezinformarea şi, cu ajutorul lui Orbán, a construit o rețea de propagandă care a adunat mulți adepți. A fost o dovadă că ne aflăm cu adevărat la sfârşitul lumii moderne şi în cea postmodernă, în care absurdul se combină cu globalizarea pentru a produce rezultate inimaginabile. A fost umilitor să văd o țară ai cărei experți mă impresionaseră prin probitatea lor alunecând acum pentru o vreme în ilogic. Din nou, tot ce poate face un călător sau un jurnalist este să surprindă un moment în timp. Viitorul va rămâne întotdeauna un mister. A se vedea articolul lui Domen Savič, „Slovenia's Prime Minister Is a Far-Right Conspiracy Theorist and Twitter Addict Who Won't Admit Trump Lost“, *Foreign Policy*, 11 noiembrie 2020.

20. Numele se referă la Golful Kvarner, unde se află oraşul.

21. Încă din 1934, Mussolini vorbea despre cucerirea Africii de Nord. Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, tr. Adrian Belton, Cambridge University Press, New York, (2003) 2006, p. 47.

6. ZAGREB, SPLIT, KORČULA ŞI DUBROVNIK

„Naţiunile nu sunt înscrise în natura lucrurilor“

Ivo Banac, regretatul istoric croat şi profesor emerit la Yale, scrie că „nucleul“ Croației medievale a fost coasta Adriaticii, dar expansiunea venețiană spre sud de-a lungul Adriaticii, împreună cu cucerirea otomană a Bosniei adiacente, „a dus la o migrație lentă a nobilimii croate spre nord şi a produs o schimbare de durată pe harta politică a Croației“, îndepărtând-o de rădăcinile sale adriatice. Odată cu aceasta, Zagreb, punctul de legătură al vechii Slavonii, plasat adânc în interior, a devenit capitala croată.[1] Republica Federală Iugoslavia a avut, de asemenea, efectul de a împinge şi mai departe puterea politică şi economică spre interiorul țării. Cu toate acestea, la fel ca în cazul Italiei, unde geografia spune poveşti diferite în funcție de epoca luată în considerare, geografia şi geopolitica din Croația sunt acum, de fapt, destul de deosebite față de situația din timpul războiului din anii 1990.

Înainte era nevoie de multe ore lungi şi inconfortabile de mers cu autobuzul, maşina sau trenul pentru a călători între zona de interior a Croației şi coastă. Dar construcția mai multor super-autostrăzi masive, nivelate şi cu mai multe benzi de circulație, de la Zagreb, în josul munților, până la Rijeka, Senj, Zadar şi Split, de-a lungul coastei Adriaticii, a scurtat mult distanța. Călătoria de la Zagreb la Rijeka durează acum nouăzeci de minute, până la Senj două ore, şi aşa mai departe. Din cauza reducerii distanțelor prin lucrările de inginerie civilă – ca să nu mai vorbim de explozia turismului global de-a lungul coastei dalmate – Croația s-a schimbat atât din punct de vedere economic, cât şi, într-o anumită măsură, din punct de vedere psihologic. A început să se îndepărteze de orientarea balcanică, obsedată de etnie, în direcția unei orientări mediteraneene mai cosmopolite.

Sau cel puțin aşa am crezut înainte de a-mi începe călătoria. Aşa cum se întâmplă adesea, situația este mult mai complicată în urma unui contact mai aprofundat cu evidența.

De la Rijeka, am urmat una dintre noile super-autostrăzi spre interior, către Zagreb. Au trecut aproape trei decenii de când am fost ultima dată la hotelul Esplanade, cu aura sa de Viena *fin-de-siècle*. Îmi amintesc vag din anii 1980, înainte ca hotelul să fie remodelat, un hol cu oglinzi cu rame aurii, perdele de catifea şi covoare violacee, cu o sală de mese care semăna cu o galerie de artă haotică: universul lui Freud, Klimt şi Kokoschka. Intenția remodelării este de a face Esplanade-ul mai generic internațional. Dar efectul este hibrid: nuanța de brun întunecat, alama şi foița de aur, marmura albă străbătută de vene negre, toate acestea creează o melancolie intimă: semnătura Europei Centrale care n-a fost cucerită încă de globalismul nervos al Austriei şi Germaniei.

Mai târziu, după ploaie, părăsesc hotelul şi ies la plimbare. Zagreb înseamnă „în

spatele dealului“, dealul fiind locul unde se află oraşul de sus, care îl domină pe cel de jos. În oraşul de jos se află Esplanade, clădirile şi pavilioanele în stil neorenascentist, Art Nouveau şi Secession de la începutul secolului XX, separate de spaţii cu copaci. Pe deal, de unde priveşte spre oraşul de jos, se înalţă Catedrala gotică fortificată din Zagreb, un veritabil mini-Kremlin catolic, consacrată în secolul al XIII-lea şi restaurată la sfârşitul celui de-al XIX-lea. Chiar în faţa catedralei, cândva la mijlocul anilor 1980, monseniorul Duro Kokša şi Slavko Goldstein, ambii decedaţi acum – şi pe care i-am cunoscut în acele vremuri –, au petrecut ore întregi într-o maşină, târziu într-o noapte, discutând despre câte mii, zeci de mii sau poate chiar sute de mii de sârbi, evrei şi romi au fost ucişi în lagărul de concentrare de la Jasenovac de către Ustaše-ul fascist croat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial: oficialul bisericii catolice a estimat cifre mult mai mici decât liderul comunităţii evreieşti.[2]

Problema, după cum am aflat, n-a dispărut.

Primele persoane pe care le întâlnesc aici sunt Nebojša Taraba şi Ivana Ljubičić, o producătoare de televiziune şi o studentă la filozofie, care mă informează rapid că „în spatele a tot ceea ce se întâmplă“, conversaţia publică din Croaţia este încă dominată din punct de vedere psihologic de Biserica Romano-Catolică locală, captivă, ca şi în anii 1980, într-o viziune reacţionară, debilitantă, asupra lumii, ca şi cum încă ar mai lupta împotriva vechiului regim comunist printr-un apel la trib, şi prea puţin la altceva. Este o poveste veche: o biserică de frontieră care se confruntă cu graniţele Ortodoxiei orientale şi ale Islamului, simţindu-se prea nesigură pentru a se debarasa de prejudecăţile sale împotriva – aşa cum se întâmplă acum – evreilor şi musulmanilor.[22] Vreau să scriu despre o Croaţie nouă, globală, cosmopolită şi mediteraneeană, pentru a servi drept contrast cu ceea ce am scris despre această ţară în *Fantomele Balcanilor*. Dar oamenii pe care îi întâlnesc în Zagreb nu vor coopera în totalitate.

La fel ca şi Ljubljana, Zagrebul îmi oferă un festin epuizant de conversaţii pe fundalul consumerismului global. În 1989, în timpul ultimei mele vizite, ororile anilor 1940 păreau încă apropiate, deoarece Războiul Rece era un post-scriptum la cel de-al Doilea Război Mondial; acum, speranţa mea iniţială este că până şi războiul din anii 1990 va părea îndepărtat. Pentru că istoria, îmi zic eu, este mai puţin o povară pe măsură ce bogăţia şi tehnologia ascund trecutul. Dar se pare că exact asta este problema: printre cele mai populiste şi reacţionare elemente ale societăţii nu se numără bătrânii cu memorie lungă, ci tinerii, cu un simţ redus al trecutului. Iar mulţi dintre tinerii care sunt, de fapt, progresişti au emigrat în masă pentru locuri de muncă şi o viaţă nouă în străinătate, lăsându-i în urmă pe cei reacţionari. Din păcate, Croaţia este, într-o oarecare măsură, o extensie a replicii populiste conservatoare la politica liberală adoptate în Ungaria, Polonia şi în alte părţi: alimentată de anxietatea economică şi de eşecul Uniunii Europene de a stabili un sentiment semnificativ de identitate şi apartenenţă.

Ivo Goldstein, fiul regretatului Slavko Goldstein, este istoric, la fel ca şi tatăl său, precum şi fost ambasador al Croaţiei în Franţa şi la UNESCO. Tatăl său a murit cu doar două luni înainte de întâlnirea noastră. „Când tatăl meu a murit“, îmi spune el, „un preot de pe insula Hvar a scris pe internet că era foarte fericit că un duşman al naţiunii croate a dispărut. Aşa cum se întâmplă adesea cu internetul, mesajul s-a răspândit“. Guvernul,

pentru a nu ofensa Biserica şi dreapta populistă, a trimis la înmormântare un singur oficial de nivel foarte scăzut, deşi bătrânul Goldstein era un istoric renumit la nivel local, jurnalist şi editor, preşedintele primului partid politic necomunist din Croația şi un pilon al comunității evreieşti.

Întreb simplu: „Care este problema cu locul ăsta?“

Deceniile se evaporă, iar răspunsurile atente, complexe şi ezitante ale lui Goldstein – semnul unui academician care ştie cât de complicat poate fi adesea adevărul – îmi amintesc brusc de tatăl său. „Am cincizeci şi nouă de ani“, îmi spune el, „dar abia în ultimii doi sau trei ani am devenit pesimist. În 2009 [la Marea Recesiune mondială], economia s-a contractat cu nouă procente, sau cam aşa ceva. Ne va lua ceva timp să ne întoarcem la situația de atunci. Dar aceasta este o chestiune secundară“, spune el cu o ridicare frustă din umeri care indică mai mulți factori decât este capabil să articuleze în acest moment. „Când am fost admişi în Uniunea Europeană în 2013, ei [oficialii UE] ne-au spus în mai multe feluri, fără a preciza de fapt, că avem teme de făcut: pentru că suntem o țară mare şi întinsă, pentru că suntem răvăşiți de război şi, prin urmare, un pivot regional, succesul nostru era esențial pentru întregul viitor al Europei Centrale şi de Est. Care a fost această temă rămasă nerostită? În esența ei era că trebuia să fim mai incluzivi, ca toate democrațiile occidentale de succes, în special cele cu populații relativ mici precum a noastră: ca Olanda, de exemplu.“ Gradul în care minoritățile se vor simți binevenite va defini în cele din urmă Croația, o țară de patru milioane de locuitori, explică el.

„Dar ce se întâmplă în schimb?“, continuă el. „Revizionismul este înfloritor, ajutat de acelaşi revizionism din partea sârbă, reacționarii din ambele țări hrănindu-se unii pe alții, de obicei certându-se pe internet“, care oferă un ecosistem intercomunitar în practic aceeaşi limbă. Internetul, în cel mai rău mod cu putință, este ultima rămăşiță a Iugoslaviei, mi se spune. Astfel, dezbaterea pe care tatăl său a avut-o cu monseniorul Kokša în maşină, în acea noapte, în urmă cu peste trei decenii, „continuă încă“.

„Am crezut cândva că, odată cu moartea ustaşilor criminali de la Jasenovac şi a victimelor lor, această problemă va fi rezolvată printr-o cercetare imparțială. Am fost naiv. Acum ştiu că nouă, în Croația, ne este greu să găsim drumul spre normalitate.“

„Lungul proces de aderare la UE a fost mai bun decât aderarea în sine“, îmi spune Vesna Pusić, fostă ministru croat de externe. „Procesul ne-a forțat să aspirăm la valorile democratice liberale. Dar, odată ce am fost admişi în UE, am pus apartenența în buzunar, ca să spunem aşa, şi am revenit la vechile noastre obiceiuri.“ N-a ajutat faptul că, în momentul în care Croația a fost acceptată în UE, în 2013, „UE însăşi era obosită şi zbuciumată, cu idealişti precum [Vaclav] Havel şi [Adam] Michnik care nu mai erau numele de marcă ale unui continent unificat în curs de apariție. Dezvoltarea politică are nevoie şi de idealuri, nu doar de realism“, subliniază ea.

La nivel local, „problema Croației este că e singura țară din fosta Federație Iugoslavă care a fost atât victimă, cât şi învingătoare în războiul din anii ’90“, explică Dejan Jović, colegul lui Goldstein la Universitatea din Zagreb şi şeful Departamentului de Relații Internaționale al acestei instituții. „Da, ştiu, Slovenia a fost şi ea o victimă a agresiunii sârbeşti, dar Slovenia a fost în război doar pentru o perioadă scurtă de timp şi a avut puține

pierderi. Noi, în Croația, pe de altă parte, am avut multe victime şi multe distrugeri, dar am şi câştigat în cele din urmă. Aşadar, dacă crezi că eşti atât victimă, cât şi învingător, rezultatul este că devii plin de sine – devii rău. Se presupune că lumea“, continuă Jović, „ar trebui să îți plângă de milă, în timp ce tu te simți deasupra tuturor. Nu am avut nici o comisie pentru adevăr şi reconciliere. Suntem în continuare antisârbi“.

Epurarea etnică a contribuit la această tristă evoluție, doar 7,5% din populația croată fiind înregistrată ca minorități, față de 22% înainte de război. „Comunismul“, spune Jović, „este văzut acum ca fiind la fel de condamnabil ca şi fascismul. Dar cum poți să compari regimul genocidar al ustaşilor cu versiunea relativ reținută a comunismului lui Tito?“ Jović are un chip blând şi o atitudine plină de bun simț, ceea ce sporeşte efectul devastator al analizei sale. „Faptul că identitatea națională din Croația este construită încă în jurul războiului din anii 1990 îi dă un avantaj dreptei populiste. Războiul în sine n-a fost delegitimat aici aşa cum a fost în Europa de Vest după cel de-al Doilea Război Mondial.“

În cele din urmă, explică el, are legătură cu eşecul Iugoslaviei lui Tito de a dezvolta vreodată un *démos*, pe care Jović îl traduce prin „un sentiment semnificativ de cetățenie“. Iugoslavia, „ca şi UE într-un fel, timp de decenii n-a însemnat mare lucru, cu excepția unei birocrații impersonale“.

Ar fi putut fi altfel?

Ivo Goldstein sugerează că, mai degrabă decât un mare ideal sau o mare oroare, ideea însăşi a Iugoslaviei a reprezentat inițial o soluție practică pentru slavii din Balcanii de Vest în momentul prăbuşirii imperiilor habsburgic şi otoman în urma Primului Război Mondial. Însă Iugoslavia interbelică, cu regatul său sârbesc – şi prim-miniştri care erau în general sârbi – s-a dovedit a fi nedreaptă față de croați şi alții. Desigur, după cel de-al Doilea Război Mondial, Tito a diminuat rolul sârbilor, dar pentru că a făcut acest lucru într-o manieră autoritară, aşa cum spune Jović, n-a apărut niciodată un *démos* real.

Ivana, tânăra studentă la filozofie care îmi este ghid, intervine cu pasiune: „În prezent, la universitatea mea este la modă să fii pro-Tito, deoarece însuşi cuvântul „iugoslav“, după atâtea războaie şi epurări etnice, înseamnă pur şi simplu să fii un cosmopolit global“.

„Tito a fost la fel de rău ca Stalin“, spune Željko Tanjić, rectorul Universității Catolice de aici. „Problema elitelor occidentale – aceiaşi oameni care, în calitate de studenți universitari, au ocupat baricadele de stânga în 1968 – este că îi văd pe fasciştii din al Doilea Război Mondial ca fiind absolut diabolici, fără contextualizare. Dar ei se folosesc de toate aceste contextualizări, raționalizări, justificări şi explicații pentru Tito. Pentru elitele occidentale, comunismul a fost o idee bună care s-a întâmplat să meargă prost. Între timp, Tito le apare ca fiind deosebit de liberal în comparație cu ceilalți lideri comuniști, pentru că era independent de Uniunea Sovietică“, spune părintele Tanjić, plin de animație şi entuziasm. „Dar comunismul sub Tito era tot comunismul ce elimina elitele. Tito a ucis sute de preoți şi călugărițe. Şi Tito a ucis memoria istorică în urma deceniilor de represiune, astfel încât toate aceste întrebări şi toate problemele comunismului continuă să rămână nerezolvate în fosta Iugoslavie – aici, în Croația.“

Părintele Tanjić, extrem de cald, cu o expresie prietenoasă, stă aşezat într-un birou bine luminat, cu un decor modern, cu iPhone-ul la îndemână. Cu toate acestea, părerile

sale cu privire la lagărul de concentrare de la Jasenovac şi la rolul controversat al cardinalului croat Alojzije Stepinac în timpul războiului – un colaborator al fascismului, în viziunea sârbilor; un cleric care poate a făcut prea puțin, prea târziu pentru a ajuta victimele fascismului, în opinia observatorilor obiectivi; şi totuşi un martir pentru croați – sunt aceleaşi cu cele pe care le-am auzit cu trei decenii înainte, în ultimele zile ale Iugoslaviei, de la austerul şi severul monsenior Kokša în biroul său de lângă catedrală. Ca şi Kokša, Tanjić îl apără pe Stepinac şi pune la îndoială statisticile referitoare la lagărul de concentrare de la Jasenovac. Jasenovac a fost o tragedie, dar a fost Tito mult mai bun? pare să sugereze el.

În ceea ce priveşte aspectele esențiale, Croația rămâne neschimbată: blocată în problemele legate de identitatea națională şi de vinovăția de război, care consumă energie politică şi, prin urmare, împiedică dezvoltarea socială şi economică.

Fostul prim-ministru croat de centru-stânga Zoran Milanović, chipeş şi vag carismatic, te copleşeşte prin cunoştințele variate dobândite din toate cărțile pe care le-a citit. Milanović, care va fi ales preşedinte al Croației în 2020, se străduieşte să explice complexitatea situației. Este meticulos şi pedant, destul de neobişnuit pentru un politician. „Este important să ne dăm seama“, începe el, „că nu am mers atât de departe spre dreapta ca Polonia şi Ungaria. Acele guverne transmit dorința pură de a copleşi instituțiile – mass-media, instanțele – cu o mentalitate de învingător care ia totul. Acest lucru nu s-a întâmplat aici. Am cochetat doar cu cele mai josnice sentimente ale electoratului“. Croația, continuă el, are anumite avantaje, cel puțin din punct de vedere istoric şi geografic. „Nu uitați, Croația este singura țară maritimă din lumea slavă.“ Polonia şi Bulgaria au de asemenea deschidere la mare, dar nu asta le defineşte. „Iar Veneția, fără să ne colonizeze cu adevărat, ne-a deschis spre lume mult mai mult decât orice putere imperială din altă parte a Europei.“ Prin urmare, potențialul Croației este încă neexploatat, sugerează el.

Mai exact, Croația, îmi spune istoricul academic Tvrtko Jakovina, „este o țară cu regiuni distincte, care n-a funcționat niciodată ca o entitate unită sub monarhia austro-ungară“. Marea este doar un element, deşi major, al experienței istorice croate. Din cauza acestei identități problematice – tocmai din cauza acestei nepotriviri geografice – „există aici un grad de nesiguranță care se exprimă în politica de dreapta, populistă“, explică Jakovina.

Mă consolez cu speranța că aceste conversații sunt doar reminescențe istorice. Situația va evolua cu siguranță până când cititorul va citi aceste cuvinte în cartea tipărită.

Mă întorc pe autostrada din Zagreb către coastă. Las repede în urmă marile edificii habsburgice de culoarea muştarului din capitală şi trec prin tuneluri lungi tăiate în munți, apoi prin păduri acoperite de zăpadă proaspătă, unde ultimele frunze de toamnă poartă nuanța aurie mată a icoanelor bizantine. Serpentine amețitoare mă scot din zăpadă şi mă duc într-o altă Croație. Adriatica de la Senj, de unde provine vântul nordic, este de un albastru crud, ca de oțel. Vântul este atât de puternic încât marea, ca o spumă solidă, de la distanță pare asemenea gheții pe o fereastră întunecată. De cealaltă parte se află insula Krk, care arată la fel de sumbru ca Mongolia. Acest vânt *bora* este pur şi simplu teribil, se

ridică şi se izbeşte ca un val de copacii goi, loveşte obloanele şi devastează peisajul. Vremea rea aici înseamnă vânt, nu ploaie, spune un localnic care îmi închiriază o cameră. Toate hotelurile sunt închise, străzile sunt pustii şi majoritatea caselor sunt goale în acest sezon.

Găsesc un bar deschis pe malul mării, cu muzică pop tare şi fum de ţigară, care oferă carne la grătar şi o sticlă de vin local ieftin. De la masa mea văd cum pulberea de stropi dinspre mare ajunge până deasupra celor câteva maşini parcate. Există o mică băcănie deschisă de unde cumpăr pâine şi brânză pentru micul dejun. Am cu mine şi un volum de poezii de Lawrence Durrell, adică tot ce-mi trebuie pentru moment pentru a fi fericit. E-mailurile sunt binecuvântat de puține.

Privind întinderea apei prin fereastra barului, mă gândesc la conversația pe care am avut-o zilele trecute cu fostul ministru de externe Vesna Pusić despre viitorul Croației la Marea Adriatică. A fost candidată pentru postul de secretar general al Organizației Națiunilor Unite şi are o perspectivă foarte sofisticată asupra evoluției globale.

Există provocarea Africii, mi-a spus ea. Având în vedere că populația acesteia va creşte pe parcursul secolului de la 1,1 miliarde de locuitori la poate 3 sau 4 miliarde, migrația va fi o problemă permanentă pentru o țară precum Croația, cu o coastă mediteraneeană şi o rată a natalității negativă: însă Croația este o țară care nu are experiență ca societate multirasială.

„Apoi, ne aşteaptă era gazelor naturale“, a continuat ea. Căci se vorbeşte mult despre construirea unor instalații pentru gaz natural lichefiat pe insula Krk, în apropiere de Senj şi Rijeka, pentru a importa gaz din – cine ştie – Golful Persic, Israel sau chiar din Statele Unite. Se pare că s-ar putea găsi, de asemenea, gaze naturale în cantități semnificative pe fundul mării, chiar în largul Istriei, care ar putea fi apoi exportate prin noi conducte spre nord, către Ungaria, Polonia şi chiar Ucraina, făcând toate aceste țări mai puțin dependente de Rusia pentru energie. De asemenea, trebuie luată în considerare şi Conducta Trans-Adriatică, ce ar putea transporta hidrocarburi din Azerbaidjan, țară bogată în resurse energetice, prin Turcia, Grecia şi Albania şi pe sub mare până în Italia, cu o linie secundară care să meargă spre nord din Albania prin Muntenegru până în Croația. Rusia se teme că astfel de conducte ar diminua dependența de propriile rezerve de energie şi, prin urmare, ar ajuta în mod discret partidele politice prietenoase, de extremă dreapta, din Croația şi din alte părți, a explicat ea.

„Şi în cele din urmă, există refugiații de război, în principal din Siria.“ Deşi aceştia doar au trecut prin Croația fără să rămână, afluxul de câteva sute de mii de persoane în 2015 şi 2016 „ne-a făcut să conştientizăm brusc cât de mult se diminuează spațiul geografic. Orientul Mijlociu este mai aproape decât am crezut vreodată, iar din cauza politicii gazelor şi a conductelor, la fel şi Ucraina“. Croația este, astfel, o poartă de acces către Eurasia, chiar dacă, după cum speră Pusić, va fi mai mult o țară adriatică – conectată la Europa Centrală prin conductele şi terminalele lor de gaz de pe litoral, permițând Croației, cel puțin într-o privință, „să scape de Balcani“.

Priveliştea Adriaticii, cu deschiderea ei către lume – oricât de sumbră ar părea în această zi –, transmite toate acestea. La Senj simt pentru prima dată că am părăsit regiunea italiană extinsă Trieste, cuprinzând Istria şi Golful Kvarner prin Fiume – Rijeka, chiar

dacă acum Imperiul Venețian intră din nou cu adevărat în peisaj.

Vântul geme întruna. Mă gândesc la pustietatea coastei de la sud de aici: atribuită parțial veneților, care, în timpul îndelungatei lor ocupații, au tăiat stejari, pini şi fagi pentru şantierele lor navale.[3] Mă uit la dealuri şi mă gândesc la filozoful spaniol José Ortega y Gasset, care a spus odată: „Trecutul este singurul arsenal în care putem găsi mijloacele de a ne face viitorul real“[4]. Nu există nimic altceva decât trecutul, mai ales atunci când acesta este resuscitat. Dar pentru că trecutul se dovedeşte a fi într-o metamorfoză nesfârşită, ştiu că viitorul trebuie să fie deschis la multe posibilități. Voi încerca să explic acum cât de multe lucruri s-au întâmplat de-a lungul acestui țărm dramatic de fragmentat.

Dalmația, „țara munților“, este numele folosit pentru coasta adriatică a ceea ce astăzi este Croația. Este, de asemenea, numele unui grup de triburi, Delmatae, care şi-a declarat independența față de restul Illyriei (poate strămoşii Albaniei de astăzi) şi s-a stabilit aici. La sfârşitul secolului al IV-lea î.Cr., înființarea de colonii greceşti în apropiere a dus la incursiunile romanilor. Dar abia după cucerirea Siracuzei în 212 î.Cr. Roma şi-a îndreptat serios atenția către țărmul estic al Adriaticii, de data aceasta pentru a-i contracara pe pirații şi regii macedoneni care se alăturaseră Cartaginei. Au urmat două secole de războaie, în timp ce Roma a încercat să-i subjuge pe dalmați şi pe alți illiri de pe acest țărm. În cele din urmă, în anul 9 d.Cr., după o altă revoltă ilirică, împăratul Tiberius, sătul, a încheiat brusc un armistițiu în Boemia şi, împreună cu nepotul său Germanicus, a călătorit spre sud pentru a zdrobi această revoltă. „Din acel an“, scrie istoricul Giuseppe Praga, „Dalmația s-a aşezat supusă la umbra acvilei romane“.[5]

În urma căderii Romei în Occident în anul 476 d.Cr. şi a dominației ostrogoților, Iustinian a anexat Dalmația la Imperiul Bizantin la începutul secolului al VI-lea, astfel încât aceasta era acum guvernată de la Constantinopol. Dar Constantinopolul era departe şi Dalmația a continuat să fie influențată de limba latină şi de legăturile sale strânse cu oraşe italiene precum Ravenna. Slavii au sosit aici în masă din zone mai îndepărtate din est în secolul al VII-lea. Cu ajutorul împăratului bizantin Heraclius (610–641), slavii au reuşit să îi alunge pe huni şi avari şi, în schimbul ajutorului lui Heraclius, au adoptat ulterior creştinismul.

Imperiul venețian, încă necunoscut chiar şi pentru el însuşi, s-a născut în aceste ape cu ocazia unei expediții antipiraterie de-a lungul coastei în anul 1000, chiar în timp ce regatul medieval al Croației slave din interior îşi extindea dominația pe această coastă maritimă. În secolul al XII-lea, regii Ungariei au preluat coroana croată şi au început o luptă îndelungată cu Veneția pentru dominație aici, o luptă pe care Veneția avea să o câştige până la începutul secolului al XV-lea, inaugurând astfel sute de ani de domnie a Serenissimei (Republica „Cea mai senină“). În timp ce ungurii au văzut cucerirea Dalmației ca pe un scop în sine, ce le-ar fi permis extinderea statului lor până la apele calde ale Mediteranei, veneții aveau nevoie de unele dintre aceste avanposturi dalmate pentru a asigura căi maritime pentru posesiunile lor din Creta şi Cipru. Efortul maghiar în Dalmația a fost subminat de înaintarea otomană spre Dunăre şi Bosnia, astfel încât Ungaria nu s-a mai putut concentra atât de intens asupra Dalmației cum o făcuse cândva.

Până în 1635, Veneția a luptat şi ea împotriva Imperiului Otoman, ce beneficia de

agenți şi avanposturi care împânzeau literalmente munții din apropiere. Desigur, sub Napoleon Veneția şi-a încetat existența şi, după un scurt interludiu francez, care a constituit o perioadă de speranță şi aşteptare, Dalmația a fost condusă cu indiferență, în cel mai bun caz, de Habsburgii de la Viena până la Primul Război Mondial. La Versailles, Dalmația a fost împărțită între Italia şi noul regat iugoslav al sârbilor, croaților şi slovenilor. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Mussolini a luat o mare parte din Dalmația, care după război a trecut înapoi la federația lui Tito sub numele de Republica Iugoslavă a Croației. Odată cu războaiele de succesiune iugoslavă din anii 1990, Dalmația a devenit parte a unei Croații independente.

Atât de multe transformări!

Ridic din nou privirea spre munți şi mă gândesc la mongolii care i-au străbătut până pe această coastă, în 1241–1242. Doar moartea lui Ogodai, Marele Han, şi lupta pentru putere care avea să urmeze pentru alegerea succesorului său i-au determinat pe mongoli să se întoarcă acasă, în Asia Centrală, astfel încât, în cuvintele istoricului de la Oxford Peter Frankopan, „au luat piciorul de pe gâtul Europei creştine“[6].

Era ca şi cum această coastă de mare, cu linii de crochiu şi cu imagini perfecte, reprezenta literalmente sfârşitul Europei, iar Asia începea chiar acolo, în interiorul muntos al Balcanilor, chiar sub ochii noştri: munți despre care istoricul francez Fernand Braudel, analizând istoria lor, scria: „Cu greu ne-am putea imagina o regiune mai primitivă, mai patriarhală şi, indiferent de farmecul civilizației sale, mai înapoiată de fapt“[7]. Dacă ținem cont de exagerarea lui Braudel, dacă ținem cont de imensele posibilități şi mutații de-a lungul istoriei şi dacă ținem cont de propria mea experiență de călătorie din ultimele decenii, una de gradații subtile mai degrabă decât de contraste puternice, coasta Dalmației, ca şi oraşul Trieste însuşi, reprezintă de fapt un fel de linie de falie. De-a lungul ei vă aflați în îmbrățişarea caldă şi cosmopolită a Mediteranei; părăsind-o pentru a călători sus, în munți, intrați într-un mediu ceva mai rece, mai izolat, unul mult mai influențat din punct de vedere istoric de austrieci şi, mai la sud, de otomani şi Orientul Apropiat.

Într-adevăr, în secolul al XVIII-lea, Veneția vedea Dalmația ca fiind „în echilibru între civilizație şi barbarie“ şi, prin urmare, având nevoie de o misiune „civilizatoare“. Astfel s-a născut o versiune venețiană a orientalismului lui Edward Said, întreprinsă cu scopul de a clarifica poziția Veneției în Occident, având în vedere modul în care *La Serenissima* însăşi era impregnată de asocierea sa cu Bizanțul oriental. De acum înainte, Veneția se va defini pe sine în opoziție cu Dalmația, încercând în acelaşi timp să o salveze cu jumătate de inimă, scrie Larry Wolff, profesor de istorie la Universitatea din New York, în *Veneția şi slavii: Descoperirea Dalmației în secolul Luminilor*.[8] Orientalismul venețian din secolul al XVIII-lea este în centrul studiului academic dens şi detaliat al lui Wolff, un subiect care ar putea părea obscur de la distanță, dar care dobândeşte o relevanță deosebită odată ce te afli aici. Pe măsură ce îmbătrânesc, călătoriile îmi trezesc din ce în ce mai mult o fascinație pentru astfel de cărți academice: cărți care urmăresc mai degrabă complexitatea decât răspunsurile simple.

Rezumatul uman al *alterității* acestui hinterland de coastă, poporul care era „exemplul“ însuşi al „slavității primitive“ în ochii venețienilor, erau morlacii, care, după cum explică Wolff, „nu erau cu adevărat slavi, ci vlahi slavizați, păstori ai Balcanilor, de

origine latină, ilirică, sau chiar asiatic-turanică“. Veneţienii îi considerau pe aceşti păstori, în principal ortodocşi orientali, „feroce“ şi „barbari“. Au fost comparaţi cu lestrigonii, tribul de canibali uriaşi care aproape că l-au mâncat pe Ulise. Veneţienii construiseră de fapt, în mod artificial, o întreagă identitate, chiar dacă vagă, pentru un grup de oameni „al cărui nume“, după cum ne aminteşte Wolff, „a fost acum complet uitat“. Morlacchi au supravieţuit ca nume de familie italian şi ca personaje (Morlocii cu aspect de maimuţă) în *Maşina timpului*, romanul din 1895 al lui H.G. Wells.[23]

Ernest Gellner, marele filozof britanic, cu origini central-europene, observa că „naţiunile nu sunt înscrise în natura lucrurilor“, astfel încât naţionalismul modern provine din „cristalizarea unor noi unităţi“ derivate din culturi care anterior „se suprapuneau şi se întrepătrundeau“.[9] Astfel, categoriile premoderne, vag definite, care au permis inventarea morlacilor, vor face loc mai târziu unor grupări moderne mai stricte, în care, alături de alţii, morlacii au devenit sârbi şi croaţi. Cu toate acestea, simplul fapt că identităţile sunt adesea construite în mod artificial nu înseamnă că ele nu au o realitate psihologică proprie, în care oamenii cred profund şi, în consecinţă, sunt capabili să se războiască pentru ele. Am putea presupune că în următoarele decenii şi secole vor exista şi alte reinventări ale modului în care oamenii se definesc pe ei înşişi în mod comunitar, nu numai aici, ci şi în alte părţi. Pentru că naţionalismul populist pe care îl vedem acum în Occident ar putea fi doar un cântec de lebădă pentru declinul final al naţiunilor înseşi.

Cel mai bun argument pentru această abordare pe care l-am găsit este în lucrarea lui John V.A. Fine Jr., *Când identitatea etnică nu a contat în Balcani: Un studiu al identităţii în Croaţia, Dalmaţia şi Slavonia pre-naţionaliste în perioada medievală şi pre-modernă*. Fine, un expert de o viaţă în Bizanţ şi Balcani şi profesor la Universitatea din Michigan, demonstrează că, până în epoca modernă, în Balcanii de Vest, „etichetele care denumeau popoarele se schimbau frecvent“: că „identitatea“ era „o chestiune de alegere“, iar oamenii „nu erau intrinsec definiţi etnic“. În Evul Mediu, a fi croat era doar un calificativ geografic, notează el. În ceea ce-i priveşte pe dalmaţi, „ei obişnuiau să se refere la ei înşişi prin numele oraşului lor, bazând astfel identitatea pe cetăţenie“.[10] Având în vedere că această mobilitate a identităţii a avut loc în epoci în care schimbările tehnologice au fost relativ puţine, cu mult înainte de asaltul globalizării postmoderne, imaginaţi-vă posibilităţile de reinventare a identităţilor într-o perioadă de tumult tehnologic ca acum!

Într-adevăr, o greşeală pe care am făcut-o ca tânăr scriitor în Balcani a fost aceea de a accepta ca fixe şi permanente identităţi atât de efemere. Eram un reporter şi un scriitor de călătorie care doar înregistra ceea ce îmi spuneau oamenii. Acest lucru mi-a oferit o perspectivă – care s-a dovedit a fi vag corectă – asupra direcţiei în care se îndrepta regiunea în acel moment în ceea ce priveşte războiul şi pacea. Dar mi-a lipsit o conştientizare mai profundă a modului în care identitatea era mai mult o chestiune de ideologie decât de sânge. Abia în ultimele decenii am putut să apreciez cum se cuvine o observaţie ca aceasta a lui Ivo Banac:

> Este caracteristic pentru slavii de sud faptul că civilizaţiile care i-au separat nu au fost întotdeauna constituite teritorial. Costumele populare puteau încorpora elemente ale vestimentaţiei urbane levantine şi occidentale; o slujbă glagolitică putea fi ascultată într-o

biserică şi o liturghie ortodoxă într-alta. Tot mai departe spre est, în mod ciudat, se putea asista la o slujbă în latină într-o biserică rurală şi se putea auzi chemarea muezinului dintr-un minaret din apropiere.[11]

În acelaşi spirit, gândiți-vă că, în timp ce Iugoslavia era văzută în anii 1990 ca o cămaşă de forță din care diferitele naționalități doreau să evadeze – pentru ca fiecare grup să poată scăpa literalmente de celălalt – cu o sută de ani mai devreme, însuşi conceptul de Iugoslavia era sinonim cu libertatea şi idealismul, un mecanism prin care slavii din sud puteau să evadeze din captivitatea imperiilor habsburgic şi otoman. Iar acest lucru mă aduce la o carte de o importanță stringentă în perioada Primului Război Mondial, *Dalmația şi mişcarea iugoslavă*, scrisă de contele Lujo Vojnović.[24] Contele Vojnović, dintr-o veche familie ragusană, vede visul unei Iugoslavii unite care să apară din amestecul singular de civilizații al propriului său Dubrovnik şi al Dalmației în general. Punctul său de plecare pentru acest vis este nevoia istorică a slavilor de sud de a scăpa de imperialismul venețian. După cum scrie el:

> Este foarte adevărat că guvernul venețian nu a aplicat în Dalmația flagelul feudalismului. Este foarte adevărat că nu a permis turcilor să se instaleze pe această coastă slavă, luminată de zâmbetul latin. Este cât se poate de adevărat că amintirea luptelor comune pentru apărarea civilizației şi a *Te Deum*-urilor de la San Marco stârnea sentimente de mândrie în rândul familiilor dalmate. Dar acest guvern străin nu a făcut nimic pentru Dalmația: nu a adus nici şcoli, nici spitale, nici drumuri. […] Frumusețea feerică a Veneției, gloria ei militară şi faima artei sale […] nu puteau consola poporul dalmat pentru viața lor ruinată; şi de aceea au rămas cu înverşunare slavi.[12]

Cartea se desfăşoară în acest stil înflăcărat, combinând grația unui aristocrat cu argumentația unui intelectual. Imperialismul venețian, cel puțin în versiunea lui Vojnović, nu a fost deloc de tip civilizator. Nu exista un scop înălțător şi nici nu se punea problema impunerii limbii şi culturii venețiene. Orientalismul Veneției, în opinia sa, s-a limitat la a se defini pe sine în opoziție cu un *altcineva* imaginat (morlacii, de exemplu). În cinci secole, Republica Serenisimă n-a cerut niciodată ceva care să nu aibă legătură cu o necesitate militară urgentă. Veneția „n-a considerat niciodată Dalmația ca pe un teritoriu propriu, ca pe o continuare a sufletului ei, ci întotdeauna ca pe o colonie militară. […] Era superb de indiferentă“, scrie Vojnović, întrucât nu atât de Dalmația avea nevoie Veneția, cât de „calea navigabilă a Adriaticii însăşi“ către Levant.[13]

Totuşi, istoricul naționalist italian Praga este de altă părere, susținând că, indiferent de limitele dominației venețiene, însăşi prezența Italiei a dus la „răspândirea ideilor liberale“, în timp ce un anumit grad de solidaritate venețiano-slavă a existat ca o contrapondere la islam şi, mai târziu, la absolutismul Imperiului Habsburgic.[14]

Desigur, ceea ce i-a unit pe slavii de sud la sfârşitul epocii moderne timpurii nu a fost doar dorința de a scăpa de stăpânirea venețiană de pe coasta Adriaticii, ci şi moştenirea combinată a imperialismului habsburgic şi otoman din interior. În timp ce spiritul revoluțiilor de la 1848 din întreaga Europă i-a adus împreună pe bosniaci, sârbi şi croați, ei se simțeau, de asemenea, o civilizație slavă aparte de toți ceilalți din Europa: erau un

popor care, de exemplu, simpatiza prea puțin cu lupta (în ochii lor, cel puțin) aşa-numitei Ungarii liberale împotriva unei Case de Austria despotice, deoarece Ungaria îi oprimase şi pe ei în trecut. Acest lucru a făcut ca trezirea de pe întreg continentul din 1848 să fie problematică în Balcani. Vojnović face o cronică a reconcilierii oficiale a sârbilor şi croaților în 1903, un proces salutat cu deosebită pasiune în Dalmația. Pentru Vojnović, care scrie din punctul de vedere al anului 1917, sârbii şi croații rămân în esență uniți prin „cultul limbii comune". Faptul că sârbii sunt ortodocşi răsăriteni, iar croații romano-catolici se explică prin contextul geografic: se găsesc la locul de întâlnire dintre Orientul grec şi Occidentul latin, care datează de la împărțirea Romei şi a Bizanțului şi trece prin inima Iugoslaviei. Dar Vojnović nu vede deloc acest lucru ca pe un impediment în calea unității, deoarece el celebrează spiritul naționalist liberal al epocii, întruchipat în lungul proces spre o uniune a slavilor din sud. (Într-adevăr, eroii liberalismului luminat al secolului al XIX-lea au adus împreună ambele maluri ale Adriaticii: Cavour, gigantul Risorgimento-ului italian, şi Josip Strossmayer, marele episcop croat care a susținut reconcilierea slavilor de sud.)[15]

Din păcate, dezintegrarea Imperiului Habsburgic şi a Imperiului Otoman în Primul Război Mondial nu le-a mai oferit sârbilor şi croaților nici o mare putere împotriva căreia să se unească. Şi, pe măsură ce epoca modernă s-a instalat, cu reformulările sale subtile şi mai puțin subtile ale identităților comunitare, tensiunile dintre sârbi şi croați au crescut, pentru a culmina cu regimul fascist ustaş din Croația, care a comis crime în masă împotriva sârbilor şi a altora în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Iugoslavia a renăscut abia sub dictatura comunistă a lui Tito, iar în urma căderii Zidului Berlinului s-a dezintegrat într-un război civil între sârbi şi croați în anii 1990. Cu toate acestea, pe măsură ce postmodernismul cu identitățile sale eclectice – asemănătoare în unele privințe cu cele de la începutul epocii moderne – se instalează, ar putea oare slavii de sud să găsească o cale de reconciliere, trăind cu toții sub umbrela unui NATO şi a unei Uniuni Europene care ar putea încă – în ciuda dificultăților cu care se confruntă – să reuşească să funcționeze mai departe? Tocmai eventualitatea unei asemenea evoluții este cea care îmi dă încă speranță pentru propunerea contelui Vojnović de vindecare etnică.

Acum trebuie să mă întorc la chestiunea Croației, un stat care s-a ridicat literalmente din cenuşa Iugoslaviei devastate de război la mijlocul anilor 1990 – peisajul său de atunci era un pustiu interminabil de case arse şi biserici ruinate – pentru a obține independența reală pentru prima dată după aproximativ un mileniu. O astfel de violență a fost răsplata faptului că Croația este o zonă de graniță între Europa Centrală şi Balcani, între Mediterana şi un interior închis în sine şi între Occidentul latin şi Orientul ortodox bizantin. „Însăşi forma țării întăreşte impresia de graniță", scrie jurnalistul şi istoricul britanic Marcus Tanner. „Nimic compact, cvadrat sau sigur. În schimb, țara se curbează în jurul Bosniei într-un arc îngust, în forma unei semiluni sau a unui bumerang." Şi „deoarece", continuă el, croații „locuiesc pe margine, sau pe bastioane, niciodată în mijloc" – fiind plasați din punct de vedere istoric între Ungaria, Habsburgi, otomani şi Veneția –, ei nu au fost niciodată relaxați în privința identității lor: croații sunt din punct de vedere istoric un popor catolic combatant în fața unei oştiri musulmane şi ortodoxe.

Acum vine o altă schimbare. Dacă înainte vreme era o țară cu deschidere la mare, dar orientată, politic şi psihologic, spre interior, acum „centrul de greutate“, după cum relatează Tanner, s-a mutat în ultimii ani dinspre interior spre litoralul adriatic, datorită turismului de masă. Această țară de puțin peste 4 milioane de locuitori atrage 15 milioane de turişti, în principal în Dalmația, în fiecare vară. Noile trenuri, pe lângă autostrăzile pe care le-am menționat deja, au redus la jumătate distanța de la capitala Zagreb până la Marea Adriatică. Şi pentru că geografia țării s-a mutat simbolic spre coastă, la fel a făcut şi identitatea sa, cel puțin într-o oarecare măsură.[25] Croația, născută într-un fel la Marea Adriatică, ar putea în sfârşit să se întoarcă aici, în ciuda politicii deprimante de la Zagreb.

Dar Senj, unde mă aflu acum? Senj, care făcea parte cândva din întinsa Patriarhie ortodoxă medievală de la Peć, cu sediul departe, în sud-est, în Kosovo,[16] păstrează amintirea uskocilor din secolul al XVI-lea, refugiați creştini din partea de est a munților, în adâncul interiorului, care au luptat şi au scăpat de turci, stabilindu-şi baza la Senj.[26] „Uskocii erau indiscutabil înfiorători şi nişte răufăcători legendari“, scrie călătorul britanic Jan Morris, descriindu-l pe liderul lor, un anume Ivo, despre care „se presupune că ar fi înfrânt 30.000 de turci cu o mână de camarazi şi că s-ar fi întors acasă dintr-o altă bătălie ținându-şi în mâna dreaptă propria mână stângă tăiată“.[17] Purtând părul lung şi mustăți, cu inele de fier în urechi, se spune că uskocii băteau în cuie turbanele prizonierilor turci pe capetele lor. Uskocii făceau parte dintr-o clasă inferioară de pirați şi semicriminali care trebuie să fi transformat Senjul într-un cuib de tâlhari.

Uskocii nu erau „animale inventate de Edward Lear. Erau refugiați […] la fel ca evreii, romano-catolicii şi liberalii alungați de Hitler“, susține Rebecca West, cu o atitudine neîndoielnic mai înțelegătoare şi empatică, scriind în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Uskocii „au constatat, ca şi cei sus-menționați, că atunci când o uşă s-a închis în fața lor, altele care ar fi trebuit să fie deschise, brusc nu au mai fost“. Aceşti slavi sărmani au fost alungați din satele lor, „din comuniunea creştinătății“, vânduți printr-un pact între Veneția şi Imperiul Otoman şi, în consecință, nu au avut altă soluție decât să se angajeze într-o viață de nelegiuire. Poate că au fost pirați, dar capacitatea lor de a se reface ca putere navală – după ce au ajuns din munți pe coastă complet secătuiți de puteri – „n-a fost lipsită de geniu“, susține West. Dar situația era complicată, pentru că uskocii acționau şi în interior, pe care nu-l părăsiseră complet, iar acțiunile lor împotriva Imperiului Otoman au fost în beneficiul Habsburgilor – chiar dacă Habsburgii colaborau cu Veneția pentru a suprima pirateria uskocilor de-a lungul coastei – pentru a împiedica o desfăşurare navală otomană permanentă în zonă.[18]

Uskocii au fost brutali în parte din cauza circumstanțelor. Iar circumstanța dominantă a fost *Realpolitik*-ul Veneției, care i-a permis Serenissimei să îmbuneze sultanatul otoman la fel de des cum l-a combătut. Acest *Realpolitik*, în care ordinea europeană relativă şi siguranța rutelor comerciale constituiau idealul suprem, a fost un lucru bun în general, deoarece astfel geopolitica amorală a reuşit să atenueze o ciocnire de religii şi civilizații. Dar i-a trădat pe creştinii minoritari din interiorul Balcanilor învecinați cu Adriatica. A fost un caz tipic de triumf al unui bine asupra altui bine, dar care provoacă suferință (esența tragediei greceşti antice, potrivit lui Hegel)[19], lăsând violență şi dezordine în urma

sa. Din cauza complexității infernale a lumii, relațiile internaționale nu sunt niciodată curate. Aceasta este, cel puțin, una dintre lecțiile date de uskoci, ale căror acțiuni au fost rezultatul politicii imperiale jucate între venețieni, otomani şi habsburgi. Există o oarecare asemănare cu uskocii în cazul kurzilor, afganilor şi vietnamezilor din a doua jumătate a secolului XX, victime ale unor politici imperiale ale superputerilor, care au fost alternativ susținuți şi trădați.

Nu pot să uit că în apropiere de Senj se află insula Goli Otok, unde Tito a înființat un gulag care, timp de zeci de ani, a servit drept închisoare şi centru de tortură pentru opozanții politici. Printre aceştia se numărau stalinişti (după ruptura cu Uniunea Sovietică din 1948) şi comunişti italieni care se mutaseră în Iugoslavia pentru a construi socialismul după cel de-al Doilea Război Mondial şi care au sfârşit ca suspecți ai regimului. Goli Otok simbolizează modul în care menținerea păcii comunitare în Iugoslavia înainte de 1991 a mers mână în mână cu o brutalitate înfricoşătoare şi inutilă: tema comentariilor pe care părintele Tanjić mi le-a împărtăşit la Zagreb. De la prăbuşirea imperiilor în 1918, nici o soluție politică pentru slavii de sud din Balcanii de Vest n-a funcționat vreodată cu adevărat.

Singur în Senj, după ce cursa de autobuz a fost anulată din cauza vântului *bora* şi a ploii înghețate, îmi petrec orele scriind în jurnal. Asurzite de sunetul implacabil şi izolator al vântului, gândurile mi se întorc inevitabil spre interior.

Să cunoşti viitorul este uşor, îmi spun, dacă suntem dispuşi să vedem prezentul. Uneori, cel mai periculos lucru pe care îl poate face un scriitor este să descrie ceea ce vede în fața ochilor săi, deoarece înseşi idealurile şi supozițiile pe care mulți dintre noi ne întemeiem viața depind de menținerea unei distanțe confortabile față de evidență. De exemplu, lumea este simplă într-un loc ca Washington, unde marile idei abstracte despre democrație ascund faptele complexe de pe teren, aflate la mii de kilometri distanță. Astfel, am crezut întotdeauna că jurnalismul este revigorat de o întoarcere *la teren*, la genul de descoperire de primă mână, solitară, a unui loc, cel mai bine asociată cu scrisul de călătorie de modă veche. Literatura de călătorie a însemnat întotdeauna pentru mine mult mai mult decât ceea ce apare în suplimentele de duminică: mai degrabă, un vehicul abil pentru a salva geografia şi geopolitica din jargonul şi obscurantismul academic, în forma sa cea mai proastă. Îmi amintesc de *Războiul fluvial* (1899), a lui Winston Churchill, şi de *Cei şapte stâlpi ai înțelepciunii* (1926), a lui T.E. Lawrence, care folosesc experiența călătoriei pentru a examina geografia, războiul şi politica în Sudanul de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în Arabia de la începutul secolului XX. Îmi vine în minte o altă carte, *Drumul deşertului către Turkestan* (1929), de Owen Lattimore, care abordează atât organizarea caravanelor de cămile, cât şi ambițiile imperiale ruseşti şi chinezeşti. *Porțile de miazăzi ale Arabiei* (1936), de Freya Stark, este o descriere la fel de bună a ținutului tribal al lui Osama bin Laden din estul Yemenului ca oricare alta pe care o veți găsi astăzi. Freya Stark, aşa cum am menționat în altă parte, descrie rute de caravane încă existente ce nu țin seama de granițe, dar şi pe negustorii yemeniți care, „după o viață de făcut bani, se retrag la bătrânețe la războiul de gherilă din valea lor“. Ea este sceptică cu privire la faptul

că rasa umană tânjeşte după pace atât de mult pe cât pretinde. Freya Stark este asemenea reporterilor cu experienţă, care ajung să cunoască adevăruri incomode şi să ştie cum stau lucrurile de fapt. Aceşti reporteri se strecoară departe de haită pentru a-şi cultiva singurătatea; ei îşi impun să nu scrie un cuvânt despre un loc sau un subiect până când nu-l cunosc direct. Şi vor face acest lucru din curiozitate, deoarece, pe măsură ce iluzia cunoaşterii creşte zilnic în această eră digitală, realitatea locurilor în sine devine mai mult un mister.[20]

Îmi prețuiesc viața mea de călător şi reporter de la începuturi, când mergeam în locuri mult mai greu accesibile astăzi: Siria, Yemen, Afganistan, frontiera de nord-vest a Pakistanului şi aşa mai departe. Acele locuri nu erau încă zone de război. Puteai să călătoreşti în aproape fiecare parte a acestor țări cu autobuzul, aşa cum am făcut-o şi eu, fără armă sau gardă de corp. Din cauza pericolului asociat acum cu aceste locuri, experiențele mele sunt închise într-o cameră specială a memoriei, ca şi cum s-ar fi întâmplat nu doar cu zeci de ani în urmă, ci cu veacuri în urmă. Şi totuşi, există momente atât de vii încât aproape că le pot atinge.

Am rătăcit pe drumul vieții, cu puțin sau chiar nimic de arătat pentru perioade îndelungate – puține lucruri pe care să le poți pune în CV. Pentru că eram tânăr şi viitorul părea nesfârşit, am preferat să nu ajung nicăieri, cu excepția unor scurte opriri. Nu aveam alte planuri decât să călătoresc luni şi chiar ani în şir, fără să acumulez nimic altceva decât ceea ce puteam căra cu mine. Era o existență cu totul liniară şi, prin urmare, superficială. Cu toate acestea, lucrurile pe care le-am văzut s-au dovedit a fi utile, chiar dacă a fost nevoie de ani de lectură şi reflecție sedentară pentru a le interpreta corect.

Se poate spune că începutul vieții mele a fost definit de trei bilete de avion doar dus. Plictisit de o slujbă la un mic ziar din Vermont şi nereuşind să obțin un loc de muncă la un ziar mai mare nicăieri, în 1975 mi-am cumpărat un bilet dus către Europa cu câteva mii de dolari economisiți. Din Europa, am plecat cu feribotul spre sud, în Tunisia, împreună cu un însoțitor, iar de acolo am rătăcit prin Sicilia, Egipt, Siria şi Iordania, înainte de a ajunge în Israel aproape un an mai târziu. Timp de câțiva ani am văzut ce înseamnă să trăieşti în Israel, am servit un an în armată şi, apropiindu-mă de treizeci de ani, mi-am dat seama că nu aveam nici o perspectivă profesională, în timp ce mă cuprindea din nou dorința imperioasă de a călători. Simțeam că există mai mult în viață – mult mai mult – decât propria mea etnie ca evreu.

În Israel am început să simt că nu mai pot respira, atât era de claustrofobic: nu doar din punct de vedere geografic, cu duşmani peste tot în jurul granițelor sale, ci şi din punct de vedere intelectual, securitatea evreilor fiind chestiunea în jurul căreia se învârtea orice altă problemă. Aşa că, în 1981, am cumpărat un al doilea bilet de avion dus, de data aceasta din Israel în România, pe care am folosit-o ca punct de plecare în călătorii de multe săptămâni prin Balcani şi Europa Centrală, în care am scris articole de ziar.[21] M-am întors apoi în Statele Unite şi am făcut ce mi-a stat în putință ca să public acele articole, dar tot nu am reuşit să obțin un loc de muncă bun în jurnalism. Eram un tânăr de treizeci de ani, cu puțină experiență profesională şi o diplomă de la o facultate de nivel mediu, pe care nu-l voia nimeni.

Aşa că am cumpărat un al treilea bilet doar dus, de data aceasta spre Grecia: o țară

care, în 1982, era atât frumoasă, cât şi ieftină de locuit şi care era aproape atât de Balcani, cât şi de punctele fierbinţi ale lumii arabe şi nu numai. În Grecia m-am căsătorit, am devenit tată, am reuşit să am un trai respectabil în calitate de corespondent străin independent şi am scris primele mele două cărţi: despre Cornul Africii şi Afganistan. Din Grecia, tânăra mea familie a plecat în Portugalia, unde am scris o a treia carte, *Fantomele Balcanilor*, din care *The Atlantic* a publicat un extras cu doar patru luni înainte de căderea Zidului Berlinului. Fragmentul se încheia cu această concluzie: „În anii ’70 şi ’80, lumea a fost martoră la limitele influenţei superputerii în locuri precum Vietnam şi Afganistan. În anii ’90, aceste limite ar putea deveni vizibile într-o regiune din Lumea a Treia din cadrul Europei. Balcanii ar putea modela sfârşitul secolului, la fel cum au făcut-o la începutul acestuia“[22]. Apoi, la 30 noiembrie 1989, la mai puţin de trei săptămâni după căderea Zidului Berlinului, am scris în *The Wall Street Journal*: „Două concepte apar din ruinele Europei comuniste. Unul, „Europa Centrală“, pe care mass-media îl repetă acum la nesfârşit. Celălalt, „Balcanii“, pe care mass-media încă nu l-a descoperit“. Astfel, am dedicat articolul examinării fragmentării etnice a Iugoslaviei.[27] Războiul a izbucnit acolo nouăsprezece luni mai târziu. Ceea ce fusese o existenţă disperată de liber profesionist a început treptat să se stabilizeze.

Au urmat nu doar triumful, ci şi criticile. În timp ce cărţi precum *Fantomele Balcanilor* şi, după aceea, *Capetele pământului* au fost succese comerciale – şi, în esenţă, mi-au lansat cariera –, reacţiile unor critici, oameni pregătiţi în istorie şi ştiinţe politice la cele mai bune universităţi din lume, m-au învăţat cum propriile mele experienţe de tânăr călător, oricât de valoroase şi unice ar fi fost, m-au privat totuşi de disciplina intelectuală care ar fi putut face ca acele prime cărţi să fie mult mai bune decât au fost. Aşa că, în loc să citesc doar istorie şi literatură, aşa cum făcusem până atunci, m-am hotărât în tăcere să studiez de acum înainte şi cele mai bune lucrări ale mediului academic, atât în istorie, cât şi în ştiinţe politice, în timp ce scriam şi publicam reportaje pentru a-mi întreţine familia. Literatura de călătorie, am început să-mi dau seama, era, prin însăşi natura sa, lipsită de consistenţă.

Cu cât citeam mai mult, cu atât mă simţeam mai nesigur pe mine, deoarece realizam cât de ignorant fusesem tot timpul şi cât de puţin realizasem în comparaţie cu autorii pe care îi citeam acum. M-am consolat cu faptul că, indiferent de educaţia fiecăruia, la vârsta mijlocie suntem cu toţii fie învăţaţi, fie neînvăţaţi (cel puţin într-o anumită măsură), în funcţie de cât de profund şi de serios am citit pe cont propriu în decursul deceniilor care au trecut. Iar lectura serioasă, ca şi călătoriile serioase, înseamnă să te îndepărtezi de mulţime, să cultivi singurătatea şi să găseşti cărţi în labirinturile tăcute oferite de bibliografii. În cazul cărţilor, ca şi în cel al oamenilor, obscuritatea nu este neapărat o virtute, dar nici recomandările mulţimii nu sunt neapărat o virtute.

De exemplu, să luăm lucrarea regretatului Predrag Matvejević – *Mediterana: Un peisaj cultural*, un studiu enciclopedic al vânturilor, solurilor, coastei, vremii, curenţilor, hărţilor, comerţului, istoriei, culturilor, dialectelor şi ce-o mai fi. Proza sa este precisă, matematică, academică şi, datorită înseşi exhaustivităţii sale, atinge o frumuseţe greu de egalat. Matvejević, un erudit bosniac-croat, a înţeles că până şi interiorul Bosniei şi Herţegovinei era o zonă aflată în umbra Adriaticii şi, prin urmare, avea anumite trăsături

mediteraneene, de vreme ce Europa însăşi, prin interacţiunea rutelor comerciale, a religiilor şi a imperiilor, „a fost concepută pe Mediterana“. Pentru că el cunoaşte această mare atât ca localnic, cât şi ca expert, nu este interesat de extazurile scriitorilor de călătorie străini.[23] Cu alte cuvinte, trebuie să am grijă unde calc, deoarece scriitorii ca el sunt tot ceea ce eu nu sunt. Eu nu sunt decât un intrus şi un diletant. Îmi dau seama că aceasta poate fi o întreprindere imperialistă prin simpla însuşire a unui domeniu care nu este al meu.

Şi pe măsură ce îmbătrânesc şi nu mă opresc din a citi şi a pune întrebări, traiectoria mea de început devine din ce în ce mai misterioasă pentru mine, chiar dacă îi realizez în continuare valoarea şi mă agăț de amintirile ei. Ori de câte ori încerc să explic sau să justific drumul meu timpuriu, mă gândesc la viața inițială de cvasipăgân, conştient depravată, a Sfântului Augustin, care, cu siguranță, i-a oferit o perspectivă mai amplă asupra oamenilor şi asupra lui însuşi în cursul vieții sale ulterioare de catolic solemn. Se poate ajunge mai repede la înțelepciune în urma trecerii prin diferite straturi ale existenței, economice şi sociale, care nu au neapărat de-a face cu îmbătrânirea. Viața pentru Sfântul Augustin nu era o abstracțiune, *el o trăise în toate aspectele ei* şi, prin urmare, ştia că mulți erau sfinți sau păcătoşi în funcție de circumstanțe, iar cele două categorii erau la un anumit nivel interschimbabile. Mulți dintre noi evoluăm în moduri neobişnuite şi, cu siguranță, nu sunt nici pe departe prima persoană care se inspiră din viața Sfântului Augustin – sau care descoperă o anumită justificare în aceasta.

Serviciul de transport a fost reluat, dar din cauza vântului de-a lungul coastei, unde vehiculele mari riscă să se răstoarne, autobuzul spre sud, de la Senj la Zadar, urmează o rută internă. Foarte curând urcăm în munți, unde peisajul înzăpezit pare să aparțină unei latitudini mai nordice. Copacii de pe coastele înalte ale dealurilor alcătuiesc o paletă de galbenuri muribunde, întrerupte de priveliştea crestelor de calcar goale ale Alpilor Dinarici. Pinii şi brazii se răsucesc în vânt.

După trei ore coborâm înapoi pe coastă. În Zadar stau la un hotel frumos, chiar luxos în comparație cu camera din Senj. Călătoriile înseamnă să te bucuri de o schimbare radicală, pozitivă sau negativă, în perioade scurte de timp. În Zadar, *bora* din ultimele zile devine brusc doar o amintire. Vremea aici este blândă, iar oamenii stau afară, pe scaunele cafenelelor, cu paltoanele pe ei. Copiii alunecă cu bicicletele pe strada de piatră sticloasă, trecând pe lângă vitrinele orbitoare ale magazinelor de lenjerie şi genți italieneşti. În jurul oraşului vechi, cu toate buticurile sale, sunt împrăştiate ruine şi biserici romane, bizantine, romanice şi medievale târzii – precum şi câte o ocazională monstruozitate arhitecturală din perioada comunistă. În apropiere se află iahturi şi catamarane: industria turismului a consacrat Dalmația drept „Mediterana aşa cum era odată“. Destul de adevărat în timpul iernii, presupun, dar gândul la Dalmația îmi evocă ceva mai substanțial: ceva năucitor de eclectic (adică nu ceva generic şi insipid de global). Să luăm, de exemplu, cântul glagolitic care încă nu a dispărut din bisericile de aici: romano-catolic, dar în acelaşi timp slavon şi croat vechi, contopind latinitatea şi Orientul greco-bizantin. Este obsedant şi sumbru, suprapunând diferite tradiții ale unor vechi culturi: îl asculți şi te laşi pradă curentului înălțător. Nu prea mai ştii unde te afli, iar asta face parte din frumusețea lucrurilor.

Dalmația prilejuieşte o acumulare fermecătoare de stări. În liniştea meditativă a dimineții, învăluit de mirosurile îmbietoare ale unei patiserii, mă plimb pe o stradă îngustă din Zadar care se termină într-un ochi de apă albastră: mărginită, la rândul ei, de un şir de arbori veşnic verzi întunecați ca smoala şi de un palmier singuratic. Admir siluetele strălucitoare, de culoarea cretei, ale numeroaselor clopotnițe romanice încoronate de acoperişuri piramidale înguste şi o biserică bizantină circulară din secolul al IX-lea – prin forța şi puritatea ei amintindu-mi instantaneu de Hagia Sofia din Istanbul – care prezintă totuşi influențe carolingiene din nord-vestul Europei. Consider că arhitectura unui oraş, indiferent de vechimea ei, poate influența însuşi stilul locuitorilor. Într-adevăr, mă plimb şi mă gândesc că estetica locală a slavității mediteraneene este *joie de vivre* în stil italian amestecată cu moştenirea copleşitoare a socialismului ştiințific, exprimată printr-o încrengătură de politici religioase şi etnice oribile. Zidurile de apărare ale oraşului amintesc de războaiele venețiene şi otomane: înăuntru domneşte o dezordine medievală, dar sunt şi câteva spații goale şi singuratice, rămăşițe ale bombardamentelor din al Doilea Război Mondial. Forțele aeriene aliate au atacat Zadar după ce germanii l-au cucerit, în urma unei lungi ocupații italiene care a durat practic de la Primul la al Doilea Război Mondial. Mult mai târziu a venit atacul armatei iugoslave asupra oraşului, în 1991, când federația s-a destrămat. Istoria zonei este copleşitoare: Hitler, Mussolini, Tito şi Milošević, de exemplu. Cu toate acestea, la mesele cafenelelor, dimineața, mame tinere cu ochelari de soare de firmă îşi leagănă copiii în cărucioare cu o mână şi cu cealaltă sorb cafeaua. Normalitatea este cel mai frumos dintre toate lucrurile, mai ales având în vedere un astfel de trecut.

Este uşor să călătoreşti cu autobuzul în Dalmația. Serviciul de transport este accesibil clasei de mijloc, drumurile sunt bune şi se respectă orarul. Formațiunile carstice calcaroase continuă şi înspre zona de sud, unde măslinii şi pomii fructiferi se alătură în curând procesiunii de ienuperi şi alți arbuşti. Cu o singură schimbare de autobuz, am ajuns în Split în mai puțin de două ore şi jumătate, şi mă îndrept spre oraşul vechi.

Stau în fața zidului mucegăit de pe latura de nord a palatului împăratului roman, cu o grosime de doi metri şi o înălțime de şaisprezece metri, marcat de mărăcinişul care creşte din crăpături şi punctat din când în când de ferestre arcuite, zidite cu mult timp în urmă. Pietrele provin de pe insula Brač, aflată în apropiere, care avea să furnizeze, cincisprezece secole mai târziu, materialul de construcție pentru Casa Albă din Washington. Ele devin din ce în ce mai mici şi mai anarhice în dispunerea lor pe măsură ce privirea îmi alunecă în sus. Este istoria în desfăşurare: perioada romană, completată de cea bizantină şi de cele ulterioare. Dioclețian nu a fost singurul locuitor al palatului – aici a stat şi Iulius Nepos, penultimul împărat roman din Occident, care a fugit din Ravenna în urma unei lovituri de stat şi a găsit adăpost în Dalmația timp de cinci ani înainte de a fi ucis de proprii săi soldați. Trec printr-o poartă grandioasă şi nimeresc pe străduțe cu pietre înnegrite de timp, la fel de înguste ca un canion.[24]

În cele din urmă ajung la Peristil, curtea ceremonială prin care se făcea accesul în locuințele imperiale. Aleea se termină brusc şi apare o întindere de dale. Pe trei laturi se află clădiri romane cu coloane peste care au fost construite cele venețiene medievale.

Efectul este acelaşi ca la vizitele anterioare, cu excepția faptului că, în ultimii ani, copertinele, mese cu umbrele şi o cafenea au aglomerat, din păcate, acest spațiu şi unul adiacent. Cu toate acestea, mă simt în continuare ca şi cum aş fi intrat într-un strălucit salon de, ei bine, *Istorie* – singurul cuvânt la care m-am putut gândi de fiecare dată când am venit aici. În stânga mea se află un şir de şase coloane de granit roz mat din Egipt, care susțin o friză şi capiteluri decorate cu frunze de acantă, de culoarea osului albit, carbonizat în multe locuri. Pe un piedestal, între două dintre coloane, stă un sfinx de granit negru crăpat, pe care Dioclețian l-a adus din Egipt, împreună cu coloanele. Tot în stânga mea se află mausoleul şi complexul de temple ale lui Dioclețian. În secolul al VII-lea d.Cr., mausoleul a fost transformat într-o catedrală de către un episcop din Ravenna, iar la sfârşitul Evului Mediu i-a fost adăugată o clopotniță romanică.[25]

În dreapta mea, cum intru în curtea ceremonială, se află palate romanice şi gotice timpurii, ale căror lintouri şi balcoane au fost înnegrite şi roase de vânturile sărate. Iar drept în fața mea se înalță Protironul, intrarea monumentală în apartamentele private ale lui Dioclețian, unde împăratul stătea în picioare pentru a primi omagiile supuşilor săi. Lespezi sparte acoperă zona vastă, iar peste tot sunt gravate cruci bizantine.[26]

Îmi amintesc emoția pe care mi-a produs-o această subită privelişte în prima mea dimineață în Split, în 1971 – după ce am traversat Adriatica cu feribotul din Pescara şi am dormit cu intermitențe în acea noapte pe o bancă din parc. Îmi simțeam capul uşor, iar picioarele ca de plastilină. Stăteam acolo mut, fără să ştiu cu adevărat unde mă aflam, convins că îmi irosisem cei nouăsprezece ani de viață de până atunci.[27]

Gaius Aurelius Valerius Diocletianus a fost un ilir născut în Salona, la câțiva kilometri distanță. Primul împărat roman din Balcani, a reorganizat imperiul după o perioadă îndelungată de anarhie. Dându-şi seama că imperiul devenise prea vast pentru ca un singur om să-l mai poată conduce, după ce a devenit împărat în anul 284 d.Cr., Dioclețian l-a împărțit în două, apoi în patru. În timp ce el însuşi s-a stabilit la Nicomedia, în vestul Asiei Mici, pentru a veghea asupra Orientului, i-a încredințat lui Maximian, un alt ilir, administrarea Occidentului şi a stabilit o nouă capitală la Milano. Câțiva ani mai târziu, a subdivizat cele două jumătăți ale imperiului, oferindu-i lui Galerius controlul asupra Balcanilor, iar lui Constantius I Chlorus controlul asupra Spaniei, Galiei şi Britaniei. Imperiul a creat noi categorii administrative, susținute de o pompă şi ceremonii suplimentare – cu costuri exorbitante, chiar dacă tetrarhia a restabilit ordinea internă. Secretul şi misterul care au caracterizat Bizanțul îşi aveau originea la curtea lui Dioclețian din Nicomedia. Restaurarea lui Dioclețian, deşi impresionantă, a fost un exercițiu de echilibristică care n-a făcut decât să prelungească, mai degrabă decât să oprească, declinul Romei. După cum scrie Rebecca West:

> Dioclețian se născuse prea târziu pentru a profita de dezbaterea cu privire la principiile de bază ale culturii romane din vremuri mai bune; el şi-a petrecut întreaga viață în străduanii împotriva violenței, ceea ce l-a făcut să fie preocupat de ideea constrângerii.[28]

Sfârşitul domniei lui Dioclețian a fost umbrit de ultimele mari persecuții ale creştinilor. Persecuțiile au fost, de fapt, inițiate de Galerius, conducătorul din Balcani –

jurământul lui Diocleţian de a nu vărsa sânge fiind încălcat. Rezultatul a fost o reapariţie a cultelor martirilor, cum ar fi donatismul în Africa de Nord, urmată de răspândirea creştinismului în imperiu la scurt timp după aceea. În anul 305 d.Cr., în urma a douăzeci şi unu de ani de domnie, Diocleţian a abdicat voluntar de la tron, iar Galerius şi Constantius, doi dintre tetrarhi, i-au succedat. Şi-a petrecut ultimii nouă ani din viaţă în vastul palat pe care şi-l construise la Split (conceput iniţial ca o tabără militară şi completat cu case şi alei de-a lungul Evului Mediu). A fost un exemplu pe care nici un împărat înaintea lui şi puţini împăraţi sau papi catolici după aceea aveau să-l urmeze. Deşi este posibil ca boala să fi avut ceva de-a face cu abdicarea sa, aceasta a arătat totuşi înţelepciunea şi umilinţa unui soldat de o viaţă, al cărui simţ al datoriei a compensat cu mult lipsa sa de învăţătură.[29]

Părăsesc curtea pavată cu dale – unde un ghid turistic povesteşte cu voce tare despre toţi jucătorii din NBA originari din Split – şi urc treptele până la sala de recepţie a apartamentelor imperiale: o încăpere mare, cu boltă cilindrică, din cărămizi subţiri, lipsită de mozaicuri şi cu cupola deschisă spre cer. Intru apoi în catedrală, odinioară mausoleul împăratului, care emană aceeaşi impresie de forţă marţială. Cupola catedralei, de o nuanţă galben-cenuşie pregnantă, este minunat de goală, dar pătată de fumul veacurilor. Aici se află mormintele a doi episcopi: purtând amprenta stilurilor clasice şi medievale, ele reprezintă demonstraţii vizuale ale unui continuum istoric care face ca Antichitatea să pară mai puţin îndepărtată.[30]

Split, între vizitele mele din 1971, 2002 şi 2017, este un loc la fel de bun ca oricare altul pentru a trasa revoluţia socială şi economică produsă de globalizare, atât în aspectele sale bune, cât şi în cele rele. Dintr-un oraş gol şi frumos vara, cu o gară singuratică şi un centru vechi afectat de droguri şi prostituţie, funcţionând în umbra comunismului lui Tito, unde înfloreau infracţionalitatea şi pornografia, Split a devenit, în decurs de aproape o jumătate de secol, un talmeş-balmeş de chioşcuri ieftine, standuri de mâncare, cafenele şi buticuri pline de turişti până toamna târziu. Multe colţuri de străduţe din oraşul vechi sunt marcate de câte o placă istorică nouă, mâzgălită de graffiti. Centrul vechi s-a transformat într-un veritabil mall exclusivist patrulat de armate de turişti, purtând şepci de baseball cu cozorocul la spate şi înarmaţi cu *selfie stick*-uri. Din cauza creării unei clase de mijloc globale în deceniile trecute, oamenii din întreaga lume au început să arate şi să se comporte din ce în ce mai asemănător. Cel puţin în acest sens, călătoriile şi-au pierdut magia; sau, mai degrabă, ar trebui să spun că acum călătorul trebuie să facă un efort mai mare pentru a înţelege misterul locurilor, întrucât călătoriile se bazează pe diferenţele dintre noi, însă din păcate, trăim într-o lume în care toţi suntem şlefuiţi de acelaşi şmirghel. Din nou, la fel ca la Veneţia, singura scăpare este în trecut, prin artă, literatură şi cele mai bune lucrări ale mediului academic.

Într-o dimineaţă, la Split, beau o cafea într-o cafenea elegantă, cu decor din lemn închis şi un aer vienez, şi care are o privelişte impresionantă asupra sfinxului din granit negru şi a coloanelor pe care Diocleţian le-a adus aici din Egipt. Însoţitorul meu este Jurica Pavičić, un editorialist şi critic de film local, veteran al războiului din anii 1990. Are o faţă zâmbitoare şi manifestă un mare entuziasm pentru lumea ideilor şi modul în care acestea se aplică la odiseea politică a Balcanilor de Vest. Îi place să vorbească despre aceste

lucruri şi mie îmi place să-l ascult.

Când îi spun lui Jurica că discuţiile mele de la Zagreb au fost, în mare parte, aceleaşi pe care le-am avut cu treizeci de ani în urmă, el îmi răspunde: „Bineînţeles, nu s-a rezolvat nimic, pentru că aceasta este o parte a lumii în care a avut loc un război civil în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial, în care nu numai croaţii se luptau cu sârbii, ci şi croaţii partizani [conduşi de Tito] se luptau cu croaţii fascişti. Aşa că duşmănia continuă. De o parte“, urmează el, „sunt copiii şi nepoţii partizanilor, iar de cealaltă parte sunt copiii şi nepoţii fasciştilor ustaşi“.

„Şi astfel nu există o rezoluţie finală în ceea ce priveşte statutul lui Tito în istoria regiunii?“, am întrebat eu.

„Nu, nici o rezoluţie. Tot ceea ce se spune rău despre Tito este adevărat. Dar tot ce se spune de bine despre el este, de asemenea, adevărat. Tito rămâne ambiguu. A fost un comunist care a creat şi un fel de clasă de mijloc de stânga – sau o clasă de comunişti reformatori, cum vreţi să le spuneţi – adică oameni care puteau să mişte efectiv lucrurile, instituţiile. Dar“, continuă el, ridicând vocea, încântat de ironie, „stânga iugoslavă nu a fost niciodată la fel de stânga precum stânga greacă, pentru că stânga greacă a existat în cadrul unei societăţi capitaliste reale pe care o ura“.

„Uite“, spune el, revenind la întrebarea iniţială, „dacă sistemul lui Tito ar fi fost lăsat să continue fără dezintegrarea violentă din anii ’90, Iugoslavia ar fi putut fi astăzi precum China, prosperând sub o formă de capitalism organizată de un partid comunist liberal“.

„Şi în schimb?“

„În schimb, dezbaterea care a început în anii 1940 continuă încă, Biserica Catolică fiind suporterul declarat al dreptei populiste. Uite“ – chipul său minunat de expresiv se luminează în continuare – „ceea ce Biserica a vrut cu adevărat, pe durata celui de-al Doilea Război Mondial, a fost să fie guvernată de un Franco sau de un Salazar, nu de un Pavelić[28]: un spaniol sau un portughez tradiţionalist, pro-clerical de dreapta; nu de o aripă dreaptă nazistă. Voia ustaşii, dar fără uciderea evreilor“.

„Dar asta era imposibil“, intervin eu. „Spania şi Portugalia constituie Iberia, convenabil închisă de apă pe trei laturi. Iar Portugalia a arătat o vagă simpatie faţă de evrei în timpurile moderne, deoarece o parte semnificativă a populaţiei sale este formată din descendenţii evreilor înşişi care s-au convertit la creştinism în timpul Inchiziţiei; în timp ce în această parte a lumii Hitler n-ar fi tolerat altceva decât un stat-marionetă nazist.“

„Bineînţeles.“

Ideea sa era doar că Biserica din Croaţia reprezintă de fapt o tradiţie conservatoare, pe care moştenirea celui de-al Doilea Război Mondial a împovărat-o cu bagajul crimelor fasciste. Locuitorii din Dalmaţia, de exemplu, sunt în general pro-Biserică şi tradiţionalişti în felul ibericilor şi al italienilor din sud (şi, de asemenea, din cauza migraţiei din zona conservatoare din interiorul Balcanilor), nu din cauza unei anumite înclinaţii ideologice sau istorice.

„Ideea de *Europa* sau de a fi *European* înseamnă ceva aici?“ întreb, schimbând subiectul, deşi nu chiar.

„Nu“, spune Jurica gânditor. „Europa a însemnat ceva aici în anii 1980“, când existau aşteptări de schimbare pozitivă. „Dar este un concept prea general“ pentru a avea o

tracțiune reală. El a fost de acord cu cei pe care i-am întâlnit la Zagreb că solicitarea de aderare la Uniunea Europeană i-a forțat pe croați să se gândească la faptul că sunt europeni, dar, odată intrați în UE, „există sentimentul că *putem face ce vrem acum, la fel ca polonezii şi ungurii*“, care au alunecat spre un naționalism reacționar. „Dar croații nu au făcut pasul final şi nu s-au aventurat într-o dispută deschisă cu Bruxelles-ul, precum polonezii şi maghiarii. Vedeți“ – face o pauză – „suntem mai puțin siguri de identitatea noastră central-europeană decât vecinii noştri de la nord, aşa că nu vrem să riscăm să o pierdem. Suntem un popor care neagă în mod public faptul că ne aflăm chiar şi parțial în Balcani, dar ne recunoaştem identitatea balcanică în privat, între noi“.

Seara, găsesc un restaurant cu mâncare bună, deşi încăperea este înghețată şi străbătută de curent, ceea ce se potriveşte bine cu priveliştea de la masa mea spre palmierii de pe cornişă. Întotdeauna am asociat palmierii de la Mediterana cu frigul. Există mitul vremii de vară pe tot parcursul anului în Mediterana, şi acest lucru explică slaba calitate sau chiar absența încălzirii centrale. Nu am tremurat niciodată iarna aşa cum am făcut-o la Mediterana, care poate fi inospitalieră şi aridă. Mediterana nu înseamnă doar bisericile frumoase şi plajele seducătoare din Europa. Africa de Nord face parte din Mediterana la fel de mult ca sudul Europei. Iarna, frigul, Orientul musulman şi refugiații sunt toate aspecte ale experienței mediteraneene la începutul secolului XXI. Coasta europeană a Mediteranei este bătrână şi bogată; coasta nord-africană este tânără şi săracă. Epoca migrației este abia la început.

Văzut de pe apă, Split arată la fel de frumos ca întotdeauna, cu clădiri seculare şi clopotnița romanică reconstruită în prim-planul unui zid înalt de carst: mă aflu pe puntea unui feribot de maşini care mă va duce spre sud-est, pe lângă insulele Brač, Hvar şi Vis, până la Vela Luka, la capătul vestic al insulei Korčula. Pasagerii sunt puțini în această dimineață de zi lucrătoare de la sfârşitul lunii noiembrie: în principal şoferi de camion grizonați care fumează țigări şi cu tabloidele rulate sub braț. Am puntea superioară mai mult sau mai puțin pentru mine, astfel că mă întind cu cărțile şi caietul meu pe o masă. Motorul îşi începe vacarmul vibrator, un miros de ulei îmi intră în nări, iar nava se retrage de pe chei şi se apropie de dig. Apoi, această coastă sfărâmată începe să apară în toată splendoarea ei sculpturală. Apa este un mare panou glisant de lumină solară, în timp ce primele insule verzi, ca nişte crocodili adormiți, se disting cu uşurință. Nimic nu se compară cu o călătorie pe mare pentru a-ți reda optimismul şi senzația de purificare şi desprindere de propriul trecut. Acesta ar putea fi adevăratul motiv pentru care oamenii cumpără bărci cu pânze.

Zăresc o mică biserică catolică, singură pe o insulă stâncoasă care se înalță din apa albastru-închis. Câtă noblețe, îmi spun. Îmi aminteşte de bisericile ortodoxe de pe cele mai îndepărtate insule greceşti. În fața stihiilor nu există nimic altceva decât credință, iar războaiele şi lupta sunt în principal substitute ale acestor stihii. Ce este rațiunea – şi încă rațiunea abstractă şi birocratică, în general ceea ce oferă UE – în comparație cu o astfel de credință: o credință, care, de altfel, este chiar sursa identității comunitare?

După trei ore ne apropiem de uscat, iar eu cobor în cala întunecată a feribotului şi rămân înghesuit între două camioane ale căror şoferi se pregătesc să plece. Uşa uriaşă din

oțel se coboară şi lumina soarelui pătrunde înăuntru, dezvăluind un ansamblu de case cu un etaj lângă un port. Am aranjat în prealabil să mă aştepte o maşină şi un şofer, deoarece nu există taxiuri în această perioadă a anului. Facem călătoria de patruzeci de minute pe toată lungimea insulei, de la Vela Luka spre est până în oraşul Korčula. Liniştea şi misterul existenței insulare coboară imediat asupra mea ca o binecuvântare.

Drumul trece acum printr-o zonă plină de măslini, viță-de-vie şi pini albi, întreruptă din când în când de chiparoşi tineri, în timp ce la orizont se întrezăreşte marea. În oraşul vechi din Korčula, o capodoperă medievală fortificată, arătând de parcă ar fi sculptată de un mare artist din aceeaşi bucată de stâncă, domneşte o linişte țiuitoare. „Eu scriu despre piatră. Eu scriu despre Italia“, declara Adrian Stokes despre templul din Rimini, unde mi-am început călătoria. Cuvintele aproape că s-ar putea aplica acestei aşezări de calcar alb care aruncă o vrajă ca o poezie minimalistă. Trec printr-o intrare în stil baroc venețian făcând parte dintr-o poartă renascentistă şi ajung într-o mică piață unde se află şi o capelă gotică. Magazinele şi cafenelele sunt zăvorâte în afara sezonului turistic, ceea ce sporeşte efectul arhitecturii, şi doar pisicile patrulează în interiorul zidurilor oraşului. Fără prea multă imaginație, liniile gotice suple ale arcadelor duble şi triple de pe o alee amintesc de Palatul Dogilor din Veneția. Păşesc în interiorul minunatei catedrale gotice din secolul al XVI-lea, care este de fapt doar o biserică de dimensiuni modeste, dar ce senzație de forță şi volum! În pictura din altar Tintoretto a zugrăvit trei sfinți într-un stil atât de misterios de realist încât aproape că par să se mişte. Oraşul vechi se întinde în apă asemenea unui deget, oferind peisaje marine uimitoare. Un ocean gol este ca un deşert, plin de înstrăinare. Dar o mare ca aceasta, presărată cu insule şi cu munții de pe continent la orizont, este o privelişte care exercită o fascinație fără sfârşit.

Chiar în fața mea se află canalul Pelješac, care separă Korčula de continent. Acesta a reprezentat cândva linia de demarcație dintre Roma şi Bizanț şi, totodată, calea de acces pe mare către Veneția imperială. Korčula este o altă zonă de falie a Adriaticii, trecând dintr-o mână într-alta în timpul Războaielor napoleoniene, de la francezi la britanici şi, în cele din urmă, la austrieci, care au condus-o timp de un secol, până la naşterea Regatului Sârbilor, Croaților şi Slovenilor, după Primul Război Mondial. Dialectul korčulan este presărat cu cuvinte italiene şi venețiene, iar numele de familie locale – Arneri, Boschi, Depolo – datează din timpul Serenissimei, când această versiune minusculă, dar puternică a Dubrovnikului era „arsenalul Veneției“, scrie autorul şi jurnalistul Michael Dobbs, care locuieşte o parte din an în Korčula. De asemenea, diferitele vânturi, continuă Dobbs, sugerează o frontieră geopolitică: mistralul cald şi uscat, care bate dinspre partea vestică a zidurilor oraşului deschis spre mare, umedul şi ploiosul *jugo* dinspre sud şi, bineînțeles, *bora* cel rece şi nimicitor, care se face simțit în partea estică a insulei şi în zona de nord-est a interiorului balcanic.[31]

Mă cazez la hotel în timp ce se lasă întunericul. Palmierii, oleandrii şi stejarii pitici care mărginesc apa au dispărut în umbră. Beau un pahar de Pošip, vinul alb sec local, care este uşor, dar cu un buchet bogat. Mă gândesc la expresia dalmată *fjaka*, care se poate traduce prin „indolență“ sau „relaxare“ şi care indică aproape o atitudine față de viață. Mă întorc în oraşul vechi pentru o plimbare. Liniştea este atât de profundă, de parcă m-aş afla în interiorul unei scoici. Bălți de întuneric, care fac să îți vezi cu greu picioarele, se

deschid spre piețe miniaturale, fiecare luminată de o singură lampă. Noaptea, străduțele devin camere intime ale viselor şi ale copilăriei abia amintite. Cinci minute de mers pe jos în orice direcție mă duc înapoi la mare. Există o evocare mai bună a timpului, a secolelor care trec, decât sunetul apei care se loveşte noaptea de zidurile medievale?

Înaintea unei cine târzii cu câțiva localnici (oameni pe care i-am cunoscut prin intermediul prietenilor altor prieteni din altă parte), trec în zona nouă a Korčulei. Dinspre biblioteca locală răzbate muzică. Şcolarii cântă o melodie tradițională croată obsedantă, în timp ce părinții şi prietenii ascultă extaziați. Câteva zile mai târziu, voi vedea un spectacol de dans cu sabia numit Moreška, dans care a migrat în Korčula în secolul al XV-lea. Acestea sunt dovezi cotidiene ale mândriei comunitare şi regionale care mă fac să mă gândesc la biserica de pe insula îndepărtată pe care am văzut-o de pe feribot.

Dar la cină, noii mei prieteni se plâng (la fel ca oamenii pe care i-am întâlnit la Zagreb) de cum Croația îşi pierde populația, deoarece tinerii se mută în Irlanda pentru locuri de muncă mai bine plătite în domeniul tehnologic, iar centrul agricol al Slavoniei se goleşte şi femeile au mai puțini copii. Politica democratică a Croației i-a înstrăinat pe tineri, fiind dominată de aceleaşi vechi diviziuni între cei care sunt naționalişti şi cei care nu sunt. „Trebuie să hrăneşti în mod constant bestia naționalistă cu carne – cu dezvoltare economică – altfel te va muşca precum în trecut“, mi se spune. Acest lucru duce la o discuție despre criza democrației în Occident şi despre ideea, aşa cum sugerează o persoană de la masă, că „probabil monarhia, la urma urmei, este cea mai naturală formă de guvernare din punct de vedere istoric: un lider perceput ca fiind legitim de către toată lumea şi care, în consecință, poate lua decizii dificile, dar necesare“. Prietenii mei sunt cosmopoliți liberali, ceea ce, în contextul local, înseamnă că sunt „iugoslavi“, ca şi contele Vojnović într-un fel, ceea ce mă face să mă întreb dacă nu cumva ideea sa centenară de unitate sud-slavă ar putea renaşte. În Korčula, însăşi intensitatea frumuseții sale îi menține pe oameni mândri şi înrădăcinați în locul lor, dându-le speranță pentru viitor. În ce mă priveşte, a trebuit să evadez din locul în care am crescut pentru a găsi frumusețea. Aici oamenii nu trebuie să plece.

Iar aici, dintre toate locurile din Croația, respirația Mediteranei este cea mai puternică, fiindcă Italia este prezentă peste tot în Korčula, datorită Veneției imperiale. Este locul unde influența italiană asupra slavilor poate fi simțită cel mai bine: în biserică, în arhitectură, în cafea şi în bucătărie, în dialect chiar, îmi spune Stanka Kraljević, profesoară de latină. De fapt, influența italiană este cea care explică existența rafinatelor icoane bizantine greceşti dintr-o biserică şi un muzeu de aici: căci Bizanțul, după cum ştim, a lăsat o amprentă profundă asupra Veneției.

Poate că cel mai important eveniment din istoria Korčulei a fost bătălia navală care a avut loc aici, în septembrie 1298, chiar lângă zidul de est al oraşului vechi, între genovezi şi venețieni. Atunci, comandantul flotei venețiene, Andrea Dandolo, şi Marco Polo, care comanda una dintre galerele lui Dandolo, au fost luați prizonieri împreună cu alte mii de oameni. Dandolo, incapabil să suporte ruşinea, s-a sinucis, iar Marco Polo a fost întemnițat la Genova.[29] În timpul detenției, eliberat în sfârşit de povara responsabilităților sale comerciale şi militare, acesta a putut să consemneze cu grijă povestea călătoriilor sale

în Asia.

Marco Polo, care şi-a început călătoria de douăzeci şi patru de ani în Asia navigând de-a lungul ţărmului estic al Adriaticii în anul 1271, a petrecut perioade considerabile de timp în Palestina, Turcia, nordul Irakului, Iranul în întregime – din nordul azer şi kurd până la Golful Persic –, nordul şi estul Afganistanului şi provincia chineză Xinjiang, cu popuaţie de etnie turcă, înainte de a ajunge la curtea împăratului mongol Kublai Han, în Cambulac (actualul Beijing). De la Cambulac, a făcut incursiuni în întreaga Chină şi a coborât în Vietnam şi Myanmar. Drumul de întoarcere spre Veneţia l-a purtat prin Oceanul Indian: prin Strâmtoarea Malacca până în Sri Lanka, pe coasta de vest a Indiei până în Gujarat şi, în călătorii secundare, în Oman, Yemen şi Africa de Est.

Dacă lumea de la începutul secolului XXI ar avea un centru geopolitic, ar fi acesta: Oceanul Indian extins, de la Golful Persic până la Marea Chinei de Sud, incluzând Orientul Mijlociu, Asia Centrală şi China. Drumul mătăsii terestru şi maritim propus de actualul regim chinez, numit în limbajul jurnalistic Iniţiativa *Belt and Road*, dublează exact traseele pe care le-a parcurs Marco Polo. Aceasta nu este o coincidenţă, deoarece mongolii, a căror dinastie Yuan a condus China în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, au fost „primii practicanţi ai globalizării“, căutând să conecteze întreaga Eurasie locuibilă într-un imperiu cu adevărat multicultural. Iar arma cea mai convingătoare a Chinei Yuan nu era (în ciuda reputaţiei sângeroase a mongolilor) sabia, ci comerţul: pietre preţioase, ţesături, mirodenii, metale şi aşa mai departe. Rutele comerciale, şi nu proiecţia puterii militare, au fost cele care au caracterizat *Pax Mongolica*.[32] Marea strategie mongolă a fost construită pe comerţ mult mai mult decât pe război. Dacă vreţi să înţelegeţi marea strategie a Chinei de astăzi, cred eu, nu trebuie să căutaţi mai departe de imperiul lui Kublai Han, despre care veneţianul Marco Polo a lăsat o consemnare unică.

Cu toate acestea, pentru Kublai Han n-a funcţionat în totalitate. Persia şi Rusia au devenit autonome, iar subcontinentul indian, separat de China de zidul înalt al Himalayei, cu mări de ambele părţi, a rămas propria sa insulă geopolitică. Deşi, în tot acest timp, Marele Han şi-a întărit baza în ceea ce a fost întotdeauna leagănul arabil al civilizaţiei chineze, în centrul şi estul Chinei, departe de zonele cu minorităţi musulmane din deşertul vestic. Şi aici, caracteristicile geopolitice ale lumii lui Marco Polo se aliniază în mare cu cele ale lumii noastre.

Marco Polo a echivalat viitorul cu China însăşi, chiar dacă în timpul călătoriei sale în Tibet a văzut partea întunecată a guvernării Yuan, cu distrugerile sale lipsite de sens şi încorporarea forţată a unei provincii îndepărtate. Cărbunele, banii de hârtie, ochelarii şi praful de puşcă erau minuni chinezeşti necunoscute în Europa la acea vreme, în timp ce oraşul Hangzhou, cu un şanţ de apărare şi sute de poduri peste canalele sale, era la fel de frumos în ochii lui Marco Polo ca şi Veneţia însăşi.

În afară de insula geopolitică India, alte două teritorii deosebit de importante pe care Marco Polo le descrie în *Călătoriile* sale sunt Rusia şi Persia. Rusia o observă de la distanţă ca pe un pustiu profitabil şi bogat în blănuri, în timp ce Persia domină o mare parte din itinerarul său. Persia este pe locul al doilea după China în ochii lui Marco Polo – la fel cum Imperiul Persan a dominat traseele lui Alexandru cel Mare şi Herodot, pe când era prima superputere din istorie, în Antichitate.[33] Căci, ca de atâtea ori în istorie, Persia –

sau Iran, aşa cum se numeşte acum – era cea mai importantă. Astfel, o hartă a Eurasiei secolului al XIII-lea din timpul vieții lui Marco Polo – ale cărei principii organizatorice erau „Imperiul Marelui Han“ şi „Hanii Persiei“ – este, de fapt, punctul de intrare adecvat în propria noastră lume geopolitică şi în direcția în care se îndreaptă: o lume în care Europa, în special Adriatica – ce cuprinde atât creştinismul occidental şi oriental, cât şi islamul – este din ce în ce mai mult parte integrantă şi organică a unui întreg eurasiatic mai mare.[34]

Korčula, un adevărat oraş-stat de-a lungul Drumului Mătăsii, oferind în pragul iernii o privelişte demnă de o carte poştală, mă face să-mi îndrept gândurile asupra tuturor acestor aspecte ca nici un alt loc pe care îl cunosc. Există chiar o legendă locală, îndoielnică de altfel, potrivit căreia Marco Polo s-ar fi născut aici.

Mă aflu pe un balcon din Lumbarda, la sud de oraşul Korčula, cu vedere la un golf liniştit, aproape de locul unde s-a dat bătălia navală în care a fost implicat Marco Polo în urmă cu peste şapte sute de ani. Sunt câteva plante în ghiveci: hortensia şi hibiscus, iar în apropiere cresc rodii, măslini şi bougainvillea. Aceasta este casa lui Toni Lozica: ghid şi bariton de operă, provenind dintr-o familie care se întinde pe mai multe generații în Korčula. Este un bărbat înalt şi masiv, ale cărui păr gri ca oțelul, legat într-o coadă de cal, şi barba albă tunsă îi dau aerul unui călugăr de pe Muntele Athos.

Balconul său, protejat de o pergolă, dă într-o încăpere vastă şi încântătoare în care se gătesc paste. Pe pereți sunt aliniate cărți şi tablouri. Cărțile sunt în mai multe limbi şi au ca subiect în principal istoria Balcanilor şi a Adriaticii extinse. Domneşte o oarecare dezordine printre ele, dar nu haosul, ceea ce creează impresia că biblioteca este folosită cu adevărat. Mai există perne brodate, lumânări pe jumătate arse şi geamantane vechi din vremea călătoriilor de odinioară; două dintre geamantane au aparținut cândva însuşi eroului britanic de război Fitzroy Maclean. La o masă lungă de lemn, Toni îmi toarnă un pahar de şlivoviță rece ca gheața, urmată de Grk, un vin alb local cu un gust metalic, curat. Iată ce înseamnă existența mediteraneeană clasică la marginea lumii slave: mă aflu în casa cuiva cald, sufletist şi foarte cultivat, care găteşte şi citeşte şi astfel se poate bucura de propria companie, o casă impregnată de mirosul extatic al mării.

În timp ce două pisici grase şi pufoase intră din balcon, Toni anunță că pastele sunt gata şi începem să mâncăm şi să vorbim, sau mai degrabă încep să ascult. Toni pare să fi citit toate cărțile autorilor care contează cel mai mult pentru mine: Fernand Braudel, Predrag Matvejević, Lord Norwich şi aşa mai departe, scriitori care evidențiază unitatea esențială a Mediteranei ca civilizație, împărtăşind un destin comun, în ciuda rivalităților şi conflictelor. Toni dă din cap în timp ce îmi spune cât de diferit şi mai puțin tragic ar fi putut fi secolul XX dacă *acel* asasinat n-ar fi avut loc sau dacă *acele* alegeri ar fi decurs altfel. Cu cât îmbătrâneşte mai mult, în ciuda lui Braudel şi a determinismului strălucit al acestuia, cu atât mai mult Toni crede că istoria este o chestiune de împrejurări ciudate şi de întâlniri individuale pasionale.

În sfârşit, ca de obicei, subiectul se îndreaptă spre fosta Iugoslavie.

„Se va întoarce Iugoslavia?“ întreb.

„Da, Iugoslavia trebuie să se întoarcă. Este potențiala UE din Balcanii de Vest. Cu

toții vorbim mai mult sau mai puțin aceeaşi limbă slavă şi trebuie să facem comerț unii cu alții, aşa că nu există alternativă la o Iugoslavie nouă şi neoficială. Atât timp cât există UE“, continuă Toni, „va trebui să existe un proces de recreare a Iugoslaviei într-o formă sau alta“, oricât de diluată şi integrată ar fi aceasta într-o civilizație comună a bazinului mediteraneean. „Iugoslavia a fost un imperiu. UE este un imperiu. Şi despre ce este UE cu adevărat? Este vorba despre comerț şi economie? În ultimă instanță, nu. UE trebuie să supraviețuiască pentru că este vorba de pace. Pace în Europa.“

Suntem de acord că există astfel de imperii necesare.

Korčula este inseparabilă în mintea mea de Fitzroy Maclean, curajosul, elegantul, imperturbabilul şi inepuizabilul gentleman scoțian din Highland, care a fost paraşutat pe dealurile Bosniei în septembrie 1943, a trăit printre partizanii iugoslavi şi a ajuns să-l cunoască pe Tito de aproape, mai bine decât orice alt occidental înainte sau după aceea. Până la incursiunea lui Maclean, guvernul lui Churchill era încă nesigur în privința direcției politice a partizanilor, care constituia un mister. Maclean şi-a convins guvernul că armata de rezistență a lui Tito era „infinit“ mai importantă decât se credea în general, că era „cu siguranță“ sub conducere comunistă şi că sprijinul britanic ar fi ajutat considerabil în lupta împotriva germanilor. Dar, indiferent dacă Marea Britanie îi ajuta sau nu pe partizani, „Tito şi adepții săi vor exercita o influență decisivă în Iugoslavia după eliberare“. Toate acestea aveau să se dovedească a fi exacte.

La fel de exactă a fost şi o altă perspectivă a lui Maclean, când, la prima lor întâlnire, aproape imediat după ce a aterizat cu paraşuta, a băut un rachiu de prune cu Tito. Maclean a observat că Tito nu semăna cu comuniştii sovietici pe care ajunsese să-i cunoască în timp ce era detaşat la Moscova. Tito „părea perfect sigur pe sine; un conducător, nu un subordonat“. Acest atribut avea să fie crucial pentru ruptura Iugoslaviei de Moscova câțiva ani mai târziu, care a dus la adoptarea politicii nealinierii.

Dar mai întâi Maclean a trebuit să ajungă din interior pe coastă, pentru a aranja ca partizanii să primească provizii din Italia, unde Mussolini tocmai fusese înlăturat. Asta însemna să coboare din zona rurală bosniacă împădurită la „faleza stâncoasă cenuşie“ a Dalmației. Şi astfel Maclean a ajuns la însorita Korčula, unde, lângă „vechiul turn circular, pe care era inscripționat Leul Sfântului Marcu“, a „observat cu plăcere o fată extrem de frumoasă“. Mai târziu, câteva călugărițe romano-catolice l-au „împroşcat“ cu flori. Plăceri mărunte, dar mari în acele împrejurări.[35]

Înainte de răsăritul soarelui, marea pare a fi ca o smoală strălucitoare, în timp ce feribotul de maşini traversează cu greu canalul Pelješac şi mă duce înapoi pe continent. Totuşi, până când ajungem pe malul opus, apa şi-a schimbat deja culoarea, reflectând cerul acoperit de nori. Autobuzul şerpuieşte apoi spre sud, pe lângă dealuri şi stânci de calcar cu smocuri de vegetație, până când ajungem în Dubrovnik la mijlocul dimineții. Măslinii de pe parcursul călătoriei mă fascinează. Îmi amintesc de primii măslini pe care i-am văzut când eram tânăr călător în Spania şi Tunisia, dovada de pe teren a unității esențiale a Africii de Nord cu Europa de Sud. Marea – liniştită şi înflăcărată acum, când lumina soarelui se întrezăreşte printre nori – are perfecțiunea plată, cu muchii ascuțite, a inelelor

lui Saturn.

Dubrovnik este anunţat de o mulţime de construcţii de locuinţe noi: este diferit de cum mi-l amintesc eu la sfârşitul anilor 1990, o perioadă fericită după încheierea războiului, dar înainte de boom-ul turistic local. Dar acum, vechiul oraş cu ziduri apare brusc în faţa mea şi, în condiţiile în care navele de croazieră şi-au încetat serviciul pentru acest sezon, arată la fel de izolat, dramatic şi plin de inspiraţie ca întotdeauna. Mă gândesc la Muzeul Maritim, construit în aceste ziduri masive, pe care l-am vizitat de mai multe ori, cu machetele sale magnifice de nave şi hărţile, hărţile, hărţile! Face ca toată istoria pe care am citit-o să îmi revină în minte.

Dubrovnik – un termen sârbo-croat care face probabil referire la pădurile de stejar din apropiere – nu a fost singurul nume al acestui oraş, până în secolul XX. Înainte de aceasta, timp de aproximativ o mie de ani, a fost republica maritimă romano-catolică independentă Ragusa. (Cuvântul *argosy* înseamnă „corabie din Ragusa“.) După Primul Război Mondial, guvernul noului Regat al Iugoslaviei a schimbat oficial numele în Dubrovnik, deoarece Ragusa suna prea italian, deşi numele este probabil iliric. Ragusa a luptat împotriva asediilor sarazinilor şi, cu încurajarea pasivă a Spaniei şi a Vaticanului, a scăpat în mod constant de strânsoarea dominantă a imperiilor veneţian, habsburgic şi otoman, jucându-l pe fiecare împotriva celorlalţi. Ragusa, un adevărat „miracol“ istoric în descrierea Rebeccăi West – tributar Imperiului Otoman, dar perceput de mulţi ca un stat creştin independent –, a fost poarta de intrare în Asia, de unde caravanele îşi începeau călătoria de opt sute de kilometri pe uscat prin Muntenegru, Kosovo, Macedonia şi Bulgaria până la Constantinopol şi dincolo de acesta. A existat chiar şi o colonie ragusană în Goa, pe coasta Konkan din India. Puterea navală a Ragusei a făcut ca aceasta să deţină antrepozite în toate porturile mediteraneene importante, de la Tunis, în Africa de Nord, până la Acra, în Palestina. În Muzeul Maritim există o hartă care arată fiecare oraş de coastă de-a lungul propriei mele rute adriatice dispunând de un depou comercial ragusan în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Abia după războaiele napoleoniene, Ragusa a sucombat în faţa dominaţiei habsburgice.[36]

Etichetarea oraşului Dubrovnik ca fiind situat între Est şi Vest nu este nici pe departe suficientă pentru a surprinde realitatea sa geopolitică tensionată. În timp ce învelişul său cultural şi artistic a fost cu siguranţă veneţian, Dubrovnikul, predominant vorbitor de sârbo-croată, se afla din punct de vedere politic, economic şi cultural la graniţa dintre romano-catolicismul din Vest şi ortodoxia bizantină din Est. În ceea ce priveşte diplomaţia, Dubrovnik a asigurat un echilibru între veneţienii, ungurii şi normanzii din Vest şi bizantinii, sârbii şi monarhii bosniaci din Est. Însuşi patriciatul ragusan era împărţit între elemente pro- şi antiotomane. (Se ştiu atât de multe lucruri despre Dubrovnikul premodern! Savantul Zdenko Zlatar, de la Universitatea din Sydney, enumeră membrii Senatului din 1611–1612, clasificându-i în funcţie de diferitele lor faţiuni.)[37]

Problema iniţială şi recurentă a Dubrovnikului medieval a fost faptul că Imperiul Bizantin s-a dovedit a fi un „protector nesigur“, explică expertul britanic Robin Harris în *Dubrovnik: O istorie*. „În consecinţă, ragusanii [de la început] au trebuit să ajungă la propriile înţelegeri cu vecinii lor pentru a-şi păstra securitatea“, lucru pe care Bizanţul l-a

acceptat, „atâta timp cât suveranitatea sa finală era în continuare recunoscută“. În mod paradoxal, Dubrovnikul şi-a perfecţionat şi mai mult arta supravieţuirii ca urmare a limitărilor impuse de Veneţia, care i-a restricţionat comerţul maritim şi, astfel, l-a forţat să îşi dezvolte comerţul terestru în interiorul slav. Republica a devenit astfel atât o putere mediteraneeană, cât şi una balcanică. Acest comerţ terestru a fost ajutat de faptul că Veneţia a protejat totuşi Dubrovnikul împotriva Serbiei. În timp ce Veneţia dorea să ţină Dubrovnikul sub control, ea avea totuşi nevoie de supravieţuirea acestuia pentru securitatea Serenissimei în Adriatica. Din nou, geopolitica amorală permitea o aparenţă de pace şi, prin urmare, era preferabilă exceselor moraliste ale războiului religios. Şi nimeni n-a jucat acest joc mai bine decât ragusanii.

La jumătatea secolului al XIV-lea, când Ungaria a avut câştig de cauză în faţa Veneţiei într-o serie de ostilităţi militare, Dubrovnikul a profitat rapid de pe urma dogelui, forţându-l să îi acorde mai multe libertăţi civile şi comerciale. În acelaşi timp, s-a apropiat din punct de vedere diplomatic de Ungaria victorioasă, în schimbul protecţiei acestei noi puteri în ascensiune din Adriatica. Şi pe măsură ce puterea otomană creştea în secolul al XV-lea, Dubrovnikul a făcut diverse manevre pentru a convinge puterile catolice din Europa să îi acorde permisiunea de a face mai mult comerţ în teritoriile musulmane. O „Atenă slavă“ neclintită în catolicitatea sa autodefinită şi liberală, Dubrovnikul şi-a păstrat totuşi distanţa politică faţă de papalitate.

Mai târziu, în secolul al XVI-lea, când puterea otomană a atins apogeul şi după ce oraşul a început să-i plătească tribut, Dubrovnikul a devenit – dezinteresat – un vector al comerţului Est–Vest şi s-a abţinut de la acţiuni militare în numele vreunei mari puteri. Astfel, acest oraş-stat şi-a păstrat neutralitatea. Din cauza realismului lor – determinat de poziţia geografică sensibilă –, ragusanii catolici, în cea mai mare parte, au privit cu dispreţ fervoarea războaielor Contrareformei din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea împotriva sultanatului musulman.[38]

Un francez care a vizitat Dubrovnikul în 1658 spunea următoarele despre cinismul de neegalat al ragusanilor în relaţiile internaţionale, ceva atât de necesar pentru supravieţuirea lor: „De turci se tem; pe veneţieni îi urăsc; pe spanioli îi iubesc, pentru că le sunt de folos; pe francezi îi suportă din cauza faimei lor; iar pe străini îi spionează foarte mult“[39].

Dubrovnikul este o ilustrare a modului în care guvernarea este adesea o chestiune de alegere a răului mai mic, deoarece numai acceptând acest fapt un popor depăşit numeric se poate apăra. Ordinea socială a garantat libertatea, iar un sistem rigid de caste împărţea societatea în nobili, plebei şi lucrători manuali: „însăşi imposibilitatea unui plebeu de a pătrunde în rândurile patriciatului a contribuit probabil la un anume consimţământ tacit şi astfel la stabilitate“, scrie Harris. Cu treizeci şi trei de familii nobiliare la o populaţie despre care se spune că era de ordinul zecilor de mii de locuitori în secolul al XV-lea, Ragusa a constituit o conducere corporatistă de tip veneţian în care au apărut puţine personalităţi dominante. Rectorul, echivalentul dogelui, era ales doar pentru o lună şi putea fi reales doar după un interval de doi ani. În timpul lunii de mandat, era ţinut prizonier în palat, cu excepţia apariţiilor ceremoniale, când purta o stolă de catifea neagră peste o togă de mătase roşie. Era un sistem făcut pentru Machiavelli: guvernul progresist, de tip *whig*, al Ragusei era o expresie perfectă a principiilor celebrului florentin, cele ale

unui realism rece, aristocratic, care urmărea doar autoconservarea.[40] Rezultatul a fost o republică liberă care a dăinuit pe tot parcursul epocii medievale şi al epocii moderne timpurii: celebrată prin arta şi arhitectura bizantino-gotico-renascentiste elaborate în interiorul zidurilor sale din secolele al XV-lea şi al XVI-lea.

Este o seară rece de început de iarnă, iar lămpile luminează crenelurile din Dubrovnik. Trec peste un pod mobil şi în interiorul Porții Ploče, o statuie a Sfântului Vlasie – patronul oraşului Dubrovnik – mă veghează dintr-o nişă de sus. Mă simt de parcă m-aş afla în interiorul unui defileu impunător: zidurile oraşului aproape că îmi ating umărul în stânga, iar în dreapta, foarte aproape, se înalță zidurile mănăstirii dominicane. Apoi, priveliştea se lărgeşte într-o piață încadrată de Palatul Sponza, în stil gotic şi renascentist, şi de o fântână din secolul al XV-lea. Din piață se întinde, parcă la infinit, Stradun, principala promenadă din Dubrovnik, cu dale lustruite, care strălucesc ca sticla în lumina reflectoarelor. Construită după un cutremur în 1667, este mărginită de arce baroce identice: un spectacol liniar al timpului dintr-un peisaj urban de Canaletto. Rătăcesc pe străduțe cu scări şi intru în magazine şi baruri de cartier intime, cu tablouri aurite, semnul unei urbanități evoluate. Afară, aproape de fiecare dată când mă uit în sus, văd statuia unui sfânt, de obicei Sfântul Vlasie, ținând în mână o machetă a oraşului Dubrovnik, ca şi cum ar fi gata să coboare din vârful unei biserici şi să păşească prin aer, amestecându-se cu mulțimea.[41]

În Palatul Rectorului, printre oglinzi aurite şi majolică napolitană albastră şi galbenă, privesc portretele nobililor ragusani, cu numele lor italieneşti şi slave. Expresiile lor calculate denotă un conformism monahal. Între octombrie şi decembrie 1991 şi, din nou, în mai 1992, când obuzele sârbeşti au căzut asupra oraşului vechi, zidurile medievale şi dalele din secolul al XVII-lea, în special de-a lungul Stradunului, care fuseseră amenajate cu sprijinul acestor întreprinzători vicleni, au absorbit multe lovituri directe şi schije, cu remarcabil de puține distrugeri.[42]

În 1998, am făcut o plimbare de-a lungul zidurilor cetății pentru a evalua pagubele provocate de bombardament. Am privit peste sute de mii de țigle de argilă, exprimând ceea ce Edgar Degas numea „colaborarea răbdătoare a timpului“. Asemenea fosilelor imprimate pe piatră, țiglele erau un registru al anotimpurilor: iernile reci şi umede şi verile caniculare, creând un mozaic cu cele mai hipnotizante şi subtile nuanțe: castaniu, ocru şi siena strălucitoare. După suficiente decenii, țiglele capătă culoarea osului decolorat şi, de la distanță, par aproape galbene. Totuşi, ieşind de sub vraja acestei splendori fără egal, am privit mai atent acoperişurile: multe țigle erau noi, astfel că pete de roşu tomat marcau zonele în care loviseră obuze sârbeşti.[43] Degradarea adusă de timp are farmecul ei, însă violențele din anii 1990 l-au ştirbit.

Dubrovnik, aşa cum l-am trăit de-a lungul deceniilor, emană eclectism, deoarece toate amintirile mele despre acest loc se contopesc. Intru în muzeul mănăstirii dominicane, unde un flacon turnat în alamă din Nürnberg din secolul al XV-lea sau un diptic flamand din secolul al XVI-lea cu Cristos şi Fecioara nu par deplasate, înconjurate de lucrările de artă ale maeştrilor slavi, maghiari şi italieni, printre care un înger pictat de Tițian. Mănăstirea dominicană, cu ziduri albe şi goale, puse în evidență de sofisticate portaluri gotice, seamănă cu bisericile pe care le-am văzut în Italia. Claustrul romanic din secolul al XIV-

lea al mănăstirii franciscane oferă de asemenea un exemplu de arhitectură peisagistică mai degrabă mediteraneeană decât balcanică: o fântână de piatră în mijlocul unei grădini luxuriante, cu plante citrice. Aleile sunt abrupte, alcătuind labirinturi bătute de soare, cu portocali în floare şi rufe care se usucă.[44]

De asemenea, într-o vizită anterioară, m-am îndreptat spre piața de producători din vechiul oraş, de lângă catedrală, în centrul căreia se înalță triumfătoare statuia poetului Contrareformei de la începutul secolului al XVII-lea, Ivan Gundulić. La un stand de legume, o femeie voinică, purtând un şorţ, a deschis o sticlă de rachiu aromat cu ierburi medicinale şi mi-a turnat o doză, apoi mi-a întins o smochină suculentă. Era nouă dimineața, iar coniacul mi s-a strecurat în cap şi în piept ca un foc parfumat. În fiecare zi, cu câteva minute înainte de prânz, acoperişurile care înconjoară această piață se umplu brusc de porumbei, care aşteaptă nemişcați până literalmente cu câteva secunde înainte ca clopotele catedralei să sune, când îşi iau zborul în formație.[45] Când mă întorc, ani mai târziu, are loc acelaşi miracol.

---

22. Croația este, de fapt, ultima țară catolică occidentală, mergând spre est până în Filipine.

23. Abatele Alberto Fortis, călător venețian de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, padovan de origine, a fost primul care a scris în detaliu despre morlaci. Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001, pp. 2, 13, 128, 129, 134, 267 şi 348.

24. Prefața este semnată de Sir Arthur Evans, marele arheolog care, la începutul secolului XX, a excavat palatul Knossos din Creta.

25. Marcus Tanner, *Croația: A Nation Forged in War*, Yale University Press, New Haven, CT, [1997] 2010, pp. x–xi, 8, 36, 300–301 şi 318–19. Nici măcar nu este ceva artificial în identitatea maritimă reînnoită a Croației. De exemplu, Nin, mai jos pe coasta de lângă Zadar, scăldată de apele Mediteranei, a fost centrul rezistenței slavilor împotriva Romei şi capitala ecleziastică a statului croat în devenire în secolul al X-lea.

26. Numele ar putea proveni din sârbo-croatul *uskociti*, care înseamnă „a sări“.

27. Robert D. Kaplan, „Balkans' Fault Line: Yugoslavia Starts to Feel the Tremors“, *Wall Street Journal/Europe*, 30 noiembrie 1989. Deşi reportajul meu l-a descurajat pe un preşedinte american în ceea ce priveşte posibilitățile de acțiune militară – lucru care îmi va provoca întotdeauna remuşcări profunde – am susținut intervenția militară încă de la început. În numărul din martie 1993 al revistei *Reader's Digest*, în aceeaşi lună în care a fost publicat *Fantomele Balcanilor*, am scris: „Dacă nu vom reuşi să rupem ciclul de ură şi răzbunare – prin apărarea în forță a autodeterminării şi a drepturilor minorităților – câştigurile obținute la sfârşitul Războiului Rece vor fi pierdute. Tot ajutorul, toate eforturile diplomatice, toată forța, dacă se recurge la forță, trebuie să fie legate de ideea simplă că toți oamenii din Iugoslavia merită să scape de violență“. La scurt timp după aceea, am apărut la televiziune (CNN, C-SPAN) pentru a îndemna la intervenție. Am îndemnat fără ambiguitate la intervenție militară pe prima pagină a secțiunii *Outlook* a ziarului *The Washington Post*, cu mai bine de un an înainte să intervenim („Into the Bloody New World: A Moral Pragmatism for America in an Age of Mini-Holocausts“, 17 aprilie 1994).

28. Ante Pavelić a fost liderul statului fascist croat din al Doilea Război Mondial.

29. Amiralul Andrea Dandolo nu trebuie confundat cu dogele venețian cu acelaşi nume de familie, Enrico Dandolo, conducătorul venețienilor în Cruciada a IV-a.

7. KOTOR, PODGORIȚA, TIRANA ŞI DURRËS
Inima Europei?

În timp ce autobuzul traversează granița de sud din Croația în Muntenegru, trec prin subtile gradații politice şi culturale. Mă aflu încă în fosta Iugoslavie, dar las în urmă Uniunea Europeană, chiar dacă moneda euro circulă în Muntenegru, care, la fel ca şi Croația, este un stat membru al NATO. Muntenegru, care folosea în trecut alfabetul chirilic, este în plin proces de tranziție la cel latin.

Cu toate acestea, schimbarea este izbitoare. Oraşele sunt mai sărăcăcioase şi mai puțin îngrijite decât în Croația, cu indicatoare decolorate, acoperişuri din tablă ruginite şi terenuri virane printre palmieri şi reclame la hoteluri. Sunt conştient de o scădere a nivelului de trai pe măsură ce intru într-o țară marcată istoric mult mai mult de Imperiul Otoman şi de Biserica Ortodoxă Răsăriteană decât Croația catolică de inspirație habsburgică de la nord. Există blocuri de apartamente meschine, pe jumătate terminate, cu rufe care se usucă lângă antene de satelit, şi care îmi amintesc de blocurile de locuințe din Caucaz şi Asia Centrală de la sfârşitul anilor 1990. Iahturi scumpe, strânse laolaltă, plutesc nu departe de şantierele abandonate, iar o vastă expansiune de construcții noi şi nereglementate subminează peisajul: indicatori ai unui nivel ridicat de corupție cuplat cu instituții slabe.

Vechiul oraş Kotor nu are aspectul curățat şi lustruit al capodoperelor arhitectonice de pe coasta croată a Adriaticii. N-a devenit încă un centru comercial ticsit cu buticuri, la nivelul celor din Split şi Dubrovnik, iar pisicile de pe alei sunt mai sfrijite. De la o masă din cel mai scump restaurant din oraşul vechi, văd cearşafuri care se usucă pe o sfoară lângă o arcadă frumoasă, deşi înnegrită de timp. Situat adânc în interiorul unui golf, Kotor pare izolat, într-un mod nedefinit, în ciuda puburilor şi a barurilor de vinuri elegante. Un aer de caravanserai învăluie aleile sumbre, lăsându-mi senzația unei întoarceri în timp. Vârfurile mansardelor se ridică deasupra cetii ca nişte turle de catedrală şi se reflectă în oglinda marelui golf.

Kotor este de fapt locul unde adjectivele dau greş. Este ca şi cum golful, care are proporțiile unui fiord norvegian, te poartă în interiorul uriaş al unui continent vast şi nedescoperit, din care irup munții implacabili. Cu toate acestea, într-o zi însorită culorile pot fi calde şi intime: aceasta este încă Mediterana. Mica, dar maiestuoasa biserică catolică Sfânta Fecioară a Vindecării, aflată la jumătatea unui munte abrupt şi roasă de scurgerea secolelor, conferă coerență întregului tablou.

Kotor, fostul Cattaro italian până după Primul Război Mondial, se află în Golful Kotor, unduindu-se mistic la poalele muntelui Lovćen, de 2.000 de metri, a cărui umbră

impunătoare se lasă peste străzile înguste ale oraşului vechi. Chiar mai mult decât celelalte oraşe fortificate din Dalmația, Kotor, care este deschis spre Marea Adriatică, dar accesibil până în inima interiorului balcanic, păstrează urmele cuceritorilor premoderni şi moderni şi ale forțelor lor imperiale care l-au ocupat: turcii, venețienii, austriecii, francezii, ruşii şi britanicii. Cu mult înainte, în Antichitatea Târzie şi după aceea, în acest loc idilic au venit ostrogoții, bizantinii şi sarazinii, iar acestui amestec nesfârşit i s-a adăugat mai târziu domnia dinastiilor medievale bulgare şi sârbeşti. Dar imaginea istorică a oraşului Kotor ar putea fi, în esență, aceea a unui oraş-stat dalmat cvasi-independent, cu o identitate proprie, separat politic şi psihologic de întunecatele fortărețe ale hinterlandului muntenegrean.

În Kotor mă simt uşor dezorientat: simt Estul în familiaritatea sa aparte – în felul în care străinii te deranjează în restaurante cu întrebări personale – şi în efectele vizuale pregnante ale corupției, dar şi în misterul întunecat şi aura distinctă evocând Antichitatea ale bisericilor ortodoxe, cu iconostase impunătoare şi preoți care leagănă cădelnițe cu tămâie. Astfel de gânduri ispitesc esențialismul, ştiu, dar cred că sunt mai mult decât prime impresii. Statisticile referitoare la venitul pe cap de locuitor pe care mi le-au furnizat oficialii ministerului de externe din Slovenia, precum şi clasamentele din Indicele de Dezvoltare Umană al ONU indică în mod direct o scădere a standardelor de trai şi a standardelor guvernamentale pe măsură ce călătoreşti de la nord la sud în fosta Iugoslavie. Şi, la urma urmei, în ciuda patinei globalizării, există încă un Est, la fel cum există un Vest.

Desigur, este mult mai complicat decât atât. Într-un muzeu local, de exemplu, costumele balcanice stau alături de oglinzi venețiene şi de alte piese de mobilier italian. Cu toate acestea, ştim că Danemarca şi Germania sunt destul de diferite de Iran şi India, ceea ce înseamnă că un călător care traversează masa continentală eurasiatică trebuie să observe schimbări de-a lungul drumului din nordul Europei până în Orientul Apropiat şi în subcontinentul asiatic, oricât de diluate ar deveni aceste schimbări în epoca noastră de globalizare. A călători înseamnă să faci comparații continue şi minuțioase între un loc şi altul (oricât de imperfecte ar fi ele), ceea ce te ajută în cele din urmă să înțelegi secretele geopoliticii.

De exemplu, în timp ce 86% din populația Croației este romano-catolică, 72% din populația Muntenegrului este ortodoxă. Cu ani în urmă, un filozof român de frunte, Horia-Roman Patapievici, mi-a spus că țările ortodoxe – România, Moldova, Rusia, Serbia, Muntenegru şi aşa mai departe – s-au confruntat cu o mare provocare în dezvoltarea unui sistem public bazat pe reguli impersonale, deoarece „ortodoxia este flexibilă şi contemplativă, bazată mai mult pe tradițiile orale ale țăranilor decât pe texte“[1]. Jurnalista britanică Victoria Clark notează în cartea sa despre ortodoxia răsăriteană că aceasta este o lume în care relațiile personale contează mult mai mult decât instituțiile.[2] Într-adevăr, ultima dată când am verificat, în toate cazurile, țările ortodoxe din Europa au obținut scoruri mai mici decât cele protestante şi catolice în ceea ce priveşte felul în care este percepută transparența instituțională şi, în aproape toate cazurile, în ceea ce priveşte venitul pe cap de locuitor.

După cum au remarcat mulți observatori, ortodoxia răsăriteană a avut o relație mai puțin conflictuală cu islamul în interiorul Imperiului Otoman decât cu ceilalți creştini

catolici din afara acestuia. Pentru că turcii musulmani i-au tratat adesea pe creştinii orientali mai bine decât s-au tratat între ei creştinii occidentali (catolici şi protestanţi), astfel încât ortodoxia face parte din moştenirea otomană într-un mod similar cu cel al islamului; iar Muntenegru (împreună cu Albania) formează o frontieră a lumii ortodoxe, a cărei zonă centrală rămâne în Grecia şi Rusia.

Într-adevăr, creştinismul ortodox răsăritean constituie lumea fostului Imperiu Bizantin (înainte de sosirea otomanilor) şi a zonelor de influenţă slave de la nord. Deşi am dat peste rămăşiţele artistice şi spirituale ale Ortodoxiei în bisericile din Ravenna – de cealaltă parte a Adriaticii, aproape de începutul călătoriei mele – abia în Kotor o întâlnesc ca religie activă. M-am îndrăgostit pentru prima dată de bisericile şi mănăstirile ortodoxe în Cisiordania, Palestina, în anii ’70, iar în anii ’80 am trăit pentru câţiva ani în Grecia ortodoxă. Într-o dimineaţă, stând într-o biserică ortodoxă aproape goală din Kotor, unde un preot cădelniţa – mirosul de tămâie aproape declanşând un sentiment palpabil al raiului – mi-au revenit unele dintre cele mai dragi amintiri din Grecia şi Orientul Mijlociu: amintiri cu alţi preoţi singuratici care cântau şi legănau cădelniţe cu tămâie, chiar dacă nu se afla acolo nici un enoriaş; nu erau nici bănci sau scaune, deoarece în ortodoxie nu există în general o navă, ci doar un spaţiu central sub cupolă unde oamenii stau în picioare, ceea ce crează o atmosferă de comuniune senină sub strălucirea icoanelor – în a căror artă Cerul şi Pământul se întâlnesc.

Iar amintirile înseamnă cărţi, desigur, în special *Istoria Bisericii Ortodoxe*, un volum profund *trăit* şi erudit pe care l-am luat în Atena acum mai bine de jumătate de viaţă, scris de Timothy Ware, cunoscut ca Părintele Kallistos după convertirea sa de la anglicanism la ortodoxie în 1958. Pe când toţi creştinii occidentali, catolici şi protestanţi deopotrivă, explică părintele Kallistos, au fost influenţaţi de „centralizarea papală şi de scolasticismul Evului Mediu, de Renaştere, de Reformă şi Contrareformă“, creştinii ortodocşi nu au cunoscut practic nimic din toate acestea: „ei au fost afectaţi doar marginal“ de convulsiile civilizaţionale care au creat ideea de Occident după sfârşitul Antichităţii. Şi în timp ce Biserica Catolică este unificată sub conducerea unui papă, lumea ortodoxă este mai degrabă un ansamblu de „biserici locale independente“ care sunt „foarte flexibile“ şi „se adaptează cu uşurinţă la condiţiile schimbătoare“. Astfel, în timp ce lumea ortodoxă pretinde universalitatea ca fiind „adevărata credinţă“ originală despre Dumnezeu, în practică ea a ajuns să fie asociată cu naţiuni şi regimuri etnice, bune sau rele. Acest lucru este în parte o consecinţă păguboasă a dominaţiei otomane, care a acordat bisericilor ortodoxe privilegii politice ca reprezentante ale grupurilor lor naţionale, deschizând astfel clerul către ambiţie şi trafic de influenţă.[3] Prin urmare, ortodoxia răsăriteană, din motive de doctrină, istorie şi geografie (acestea alimentându-se reciproc), ajută la marcarea tranziţiei de la Europa de Vest la Orientul Apropiat.

„Dar atunci ce este Europa?“ Miro Djukanović, un ghid turistic local şi student cu o mare pasiune pentru istoria balcanică, mă provoacă într-o dimineaţă într-o cafenea din Kotor, trăgând lung dintr-o ţigară, pocnind din degete şi lovindu-şi palmele cu entuziasm. „Europa, vă spun eu, este ortodoxă, dar şi catolică şi protestantă. Kotor este miezul Europei la fel de mult ca şi oraşele din nordul Italiei“, spune el. „În secolul al V-lea am fost sediul unei episcopii. Aveam Cele Zece Porunci, în timp ce nordul Europei se lupta

încă cu barbaria. Aici aveți catolicismul şi ortodoxia ca nişte angrenaje care se întrepătrund. Ambele jumătăți ale creştinismului se află între zidurile acestui oraş.“ Ideea lui este că dacă Europa s-ar opri la Muntenegru, lăsând pe dinafară națiunile ortodoxe mult mai mari din Balcani, în special Grecia, atunci ideea de Europa ar fi pierdută cu totul. „Istoria Europei este o căutare a frumuseții nedescoperite“, frumusețea unei idei de unitate, care până acum i-a scăpat, sugerează el.

Îmi amintesc cum profesoara de istorie Marci Shore, de la Universitatea Yale, a găsit idealul Europei într-o piață interioară din portul Odessa, în capătul estic al continentului, unde muzicienii de la filarmonica locală cântau *Oda bucuriei* a lui Beethoven – imnul Uniunii Europene – în mijlocul „vânzătorilor care curățau somon şi branhii de macrou şi cântăreau anşoa […] înecând, pentru o clipă, vocile sirenelor lui Putin“ în plină revoluție ucraineană din 2014.[4] Pentru că Europa, pentru a supraviețui, ar trebui să însemne mai mult decât o anumită geografie, să nu fie limitată de aceasta şi, prin urmare, să încerce să ajungă în zonele sale de margine.

Călătoria de la Kotor la Podgorița, capitala muntenegreană, vă duce spre sud, de-a lungul unor peisaje marine enigmatice şi ametitoare, strălucind în lumina soarelui. Marea Adriatică nu este Marea Egee, care evocă neîncetat mitologia greacă, şi nici Oceanul Indian, infinit mai vast, cu vânturile sale musonice dătătoare de viață şi aluziile la islamul maritim. Mai degrabă, aici simți că se amestecă multe culturi şi istorii diferite – cu toate diviziunile clasice între Est şi Vest – încât nu poți decât să fii uimit în fața porozității categoriilor.

Dintr-odată, mă îndrept spre interior, iar Muntenegru se desfăşoară impetuos, vârf după vârf, stârnind amintiri legate de asprimea Yemenului şi de frumusețea rece a Elveției: o redută muntoasă, infernal divizată, cu doar 630.000 de locuitori, care, aşa mică cum este, uneşte Mediterana cu inima Balcanilor şi care, din cauza geografiei sale şi a duşmăniilor de sânge, s-a dovedit aproape imposibil de stăpânit de către Imperiul Otoman.

Independența Muntenegrului în secolul XXI n-a fost decisă în timpul războaielor din anii ’90 ale succesiunii iugoslave, ci în cadrul unui referendum pe timp de pace organizat în 2006, care a dus la ieşirea Muntenegrului din federația cu Serbia. De fapt, Muntenegru şi Serbia împărtăşesc o istorie lungă, oarecum ambiguă şi întortocheată. Uneori, această relație i-a divizat pe muntenegreni între ei. Cel mai frumos poem al literaturii sârbe, *Cununa Munților*, care a marcat ruptura crucială de Imperiul Otoman şi a inspirat generații de sârbi să lupte împotriva dominației străine, a fost scris de un muntenegrean, prințul Petar II Petrović-Njegoš, în 1846. Ştefan Nemanja, întemeietorul marii dinastii medievale care i-a transformat pe sârbi din „triburi disparate într-un popor“, s-a născut în Muntenegru. Iar atunci când otomanii au stabilit în cele din urmă o stăpânire fragilă asupra acestor teritorii sârbeşti, războinicii grupați în zona Muntelui Lovćen („Monte Negro“, sau *Crna Gora* – „Muntele Negru“) au fost cei care au rezistat cel mai mult timp împotriva lor. „Muntenegrenii au ajuns să se considere pe ei înşişi ca fiind Sparta sârbă“, scrie istoricul şi jurnalistul britanic Tim Judah.[5] Astfel, rezultatul referendumului din 2006 nu a fost atât despre părăsirea Serbiei, cât despre lăsarea în urmă a problemelor Serbiei, printre care se numărau disputa diplomatică privind independența Kosovo-ului şi drama juridică

privind aducerea criminalilor de război sârbi în fața justiției de la Haga. Eliberat de toate acestea, Muntenegru, amplasat strategic la Marea Adriatică – cândva una dintre liniile de falie dintre Imperiul Venețian şi Imperiul Otoman –, ar fi putut solicita cu mai mari şanse de succes aderarea la NATO şi la Uniunea Europeană.

Cu toate acestea, şi Rusia, ale cărei porturi sunt blocate de gheață în timpul lunilor lungi de iarnă, râvneşte la avanpostul din apele calde ale Muntenegrului de la Marea Adriatică, aflat la un pas de Italia. Interesul Rusiei față de Muntenegru se datorează, de asemenea, istoriei considerabile a legăturilor culturale şi lingvistice ale Rusiei cu teritoriile vorbitoare de limbă sârbă, investițiilor sale economice de aici şi faptului că această frumoasă stațiune de la Marea Adriatică a devenit un teren de joacă pentru crima organizată rusă.[6] Potrivit unor rapoarte, ruşii dețin 40 % din proprietățile imobiliare din Muntenegru, în timp ce un sfert din turismul de aici este datorat Rusiei, iar cazinourile şi proiectul de port de agrement sunt concepute pentru „mega-bogații“ ruşi cu „super-iahturi“, ai căror bani „au o proveniență obscură“, spune analistul croat Damir Marusic, stabilit la Washington. Oficialii NATO sunt, însă, conştienți de toate acestea şi continuă să accepte Muntenegru în alianța occidentală. Având în vedere că atât Croația, cât şi Albania erau deja membre NATO, admiterea Muntenegrului a închis Adriatica pentru armata rusă.

În plus, conform raționamentului NATO, aderarea pune Muntenegru „pe calea virtuții“, ajutând-o să intre în Uniunea Europeană, care are standarde exigente în ceea ce priveşte reformele juridice şi financiare. Personalitatea fracturată a Muntenegrului între Est şi Vest este poate cel mai bine oglindită în diviziunile sale etnice şi politice cu privire la aderarea la NATO: etnicii bosniaci şi albanezi de aici au sprijinit-o, în timp ce muntenegrenii înşişi susțin NATO doar cu jumătate de inimă, iar etnicii sârbi s-au opus aderării la alianța occidentală.[7] Această țară mică şi, pentru mulți, obscură va continua să fie imaginea vizibilă a rivalității strategice Est–Vest care va contribui la determinarea sorții Europei.

Ajung în Podgorița, însă nu m-am simțit niciodată atât de departe de Mediterana ca aici, la doar o oră de mare. Oraşul, care şi-a schimbat numele de mai multe ori de-a lungul istoriei, fiind cunoscut sub numele de Titograd în deceniile Iugoslaviei socialiste, lasă impresia unui loc cu un caracter vag. Sub cerul ploios al iernii, oraşul este cenuşiu, unghiular, cu pizzerii şi şaormerii, întrerupte de câte un cazinou. Există câteva clădiri maronii din epoca otomană, cu acoperişuri din olane de un roşu murdar, exemple de arhitectură modernă ieftină care evocă eşecurile de design din anii 1970 şi câteva clădiri noi strălucitoare. Camera mea de hotel are acel aspect funcțional cromat şi maroniu care aminteşte de epoca socialistă, însă ce diferență față de eleganța accentuată, în stil vienez, din Ljubljana şi Zagreb, de la celălalt capăt al fostei Iugoslavii!

Am luat odată un autobuz de la Titograd la Sarajevo în noiembrie 1989, dar, deşi am o amintire vie a modului în care Sarajevo se deteriorase deja în cei cinci ani de la Jocurile Olimpice de Iarnă din 1984, am puține amintiri despre Titograd, care şi astăzi seamănă mai mult cu oricare dintre oraşele mari din interiorul sumbru al Anatoliei decât cu orice alt loc din Europa Centrală sau de Vest. Este o duminică liniştită şi oamenii îmbrăcați grosolan se plimbă, mulți dintre ei trăgând cu nesaț din țigară. Fetele de etnie romă aleargă

şi insistă pe lângă cei care ies din Pod Volat, un restaurant local faimos care serveşte mâncare în stil turcesc în piaţa veche a oraşului. Mă aşez într-o cafenea vastă şi în mare parte goală, unde se difuzează muzică din *Naşul*, şi observ, de asemenea, semafoarele de ultimă generaţie, gardurile vii tăiate cu grijă care mărginesc bulevardele, pistele de biciclete, şoferii politicoşi, indicatoarele elegante şi taxiurile nou-nouţe, cu şoferi care folosesc aparatul de taxat, astfel încât este întotdeauna uşor să apelezi la serviciile lor. În prima oră petrecută aici, chiar dacă primul meu contact cu acest loc este doar vizual şi, prin urmare, superficial, îmi dau seama deja că povestea Podgoriței este complicată. Ceva se întâmplă aici.

Un scriitor de vârstă mijlocie, care vine des în Muntenegru dintr-o țară învecinată, mă informează la scurt timp după ce ajung:

„Adevărata provocare aici este problema de securitate determinată de războiul cocainei dintre bandele aflate în suburbiile din Kotor. Aceasta este rezultatul corupției, al nepotismului şi al instituțiilor guvernamentale slabe. Cei care conduc cazinourile conduc Muntenegru, aşa că nu trebuie să întrebi cine conduce cazinourile. Rețelele criminale înfloresc în acelaşi timp cu construcția stațiunilor de lângă Marea Adriatică. Există bani aici, adică. Fără clanuri nu există mafie, dar fără clanuri nu există nici tradiție. Dacă nu-ți angajezi rudele, eşti un om rău. Toată lumea îl plânge pe Tito în privat. Îl vor înapoi. Sub Tito, aproape că nu existau bande, nu existau violuri, mult mai puține droguri, mai multă siguranță, mai multă securitate, demnitate pentru viață. Nu trebuia să te îngrijorezi ce s-ar putea întâmpla cu copiii tăi, aşa cum se întâmplă acum. Oamenii nu erau atât de bogați şi nici atât de săraci ca astăzi. Şi ce dacă nu puteai vota la fiecare câțiva ani?“

Cu excepția Sloveniei, aflată la adăpost în Europa Centrală, acesta este refrenul pe care l-am auzit în toată fosta Iugoslavie, unde statul de drept a prins rădăcini superficiale şi, astfel, se dezvoltă loialități atavice. Bineînțeles, toate acestea sunt o moştenire a comunismului, pe care Tito însuşi l-a impus tuturor, doar că în Muntenegru am ajuns într-o conjunctură geografică în călătoriile mele – departe în sud şi adânc în munți – unde politica etnică pe care am observat-o într-un loc precum Croația s-a degradat în (şi a fost înlocuită de) criminalitate directă.

Acest loc este cu adevărat fragil şi, din acest motiv, observ că am nevoie în mod constant să vorbesc cu oamenii. Devin mai puțin un călător şi mai mult un jurnalist, pe măsură ce mă îndrept spre sud.

Andrija Mandić, la momentul vizitei mele în 2018, este un lider al opoziției din partea unui partid politic din Muntenegru care simpatizează cu Moscova, şi care a fost pus sub acuzare pentru o presupusă tentativă de lovitură de stat pro-Moscova în 2016. Este corpolent, cu părul alb, în ținută business casual, cu excepția blugilor, iar expresia sa oscilează între suspiciune şi prietenie. Este în mod clar nervos şi spune că ştie că voi scrie lucruri rele despre el. Mă întâmpină într-o încăpere banală şi ponosită, care ar fi putut aparține epocii comuniste, cu excepția faptului că în locul portretelor lui Marx şi Tito se află acum o icoană bizantină şi o pictură a lui Gheorghe cel Negru (originalul Karageorgevici), un lider revoluționar sârb din secolul al XIX-lea care s-a ridicat împotriva Imperiului Otoman.

„În ultima mie de ani am constituit o civilizație creştin-ortodoxă“, îmi explică el, „deşi am fost ocupați pentru o lungă perioadă de timp de otomani [predominant musulmani]. Suntem bizantini, iar succesorul Constantinopolului bizantin a fost Moscova, a Treia Romă. Tatăl lui *Sveti* [Sfântul] Sava, fondatorul Bisericii Ortodoxe Sârbe la începutul secolului al XIII-lea, s-a născut aici. Din punct de vedere spiritual, în ceea ce priveşte biserica, limba şi obiceiurile noastre, facem parte din națiunea sârbă. Din punct de vedere geografic, suntem avanpostul vestic al Estului, dar şi un avanpost estic al Vestului. Cu alte cuvinte, ar trebui să fim neutri din punct de vedere politic. Dar guvernul nostru a luat decizii împotriva poporului, decizii care nu sunt sustenabile – a aderat la NATO şi a recunoscut Kosovo [de etnie albaneză]. Dar NATO nu înseamnă nimic pentru poporul nostru, iar noi nu însemnăm nimic pentru NATO. Armata noastră cu siguranță nu ajută NATO. Alianța este interesată doar de poziția noastră strategică la Marea Adriatică“.

„Dar oare nu tot de asta este interesată şi Rusia, de poziția Muntenegrului la Marea Adriatică?“, întreb eu.

„Rusia este slabă. Nu-şi poate apăra în totalitate nici măcar granițele şi mările proprii.“

Exact aşa ar prezenta Vladimir Putin lucrurile, mă gândesc: cu accent pe sânge şi națiune etnică, în timp ce se declară inocent şi slab în fața agresiunii NATO. De fapt, Mandić îmi spune că este în favoarea aderării Muntenegrului la Uniunea Europeană, deoarece numai dacă toate țările din Balcani sunt în cadrul UE pot fi rezolvate problemele lor de frontieră care provin din suprapunerea revendicărilor istorice. Dar şi acest lucru este rezonabil din perspectiva Kremlinului: Putin nu pretinde puritate ideologică, nu doreşte să recreeze Pactul de la Varşovia; el doreşte doar o zonă de influență soft de tip imperial în Europa Centrală şi de Est, aşa că a avea un stat simpatizant al Rusiei în interiorul Uniunii Europene are avantajele sale. În plus, tocmai din cauza instituțiilor slabe şi a geografiei Europei de sud-est, oficialii europeni au spus clar că aderarea la UE trebuie să fie precedată de aderarea la NATO. Bruxelles-ul ştie că absorbția acestor țări este un proces istoric în sine, nu o chestiune care ține de o singură decizie. Aşadar, poziția lui Mandić împotriva NATO nu are sorți de izbândă, însă este reprezentativă pentru un curent puternic al opiniei publice din această țară, aşa cum vor arăta viitoarele alegeri de aici.

Într-adevăr, aşa cum am spus, moştenirea comunismului sunt criminalitatea şi instituțiile slabe şi, deoarece procesul de îmbunătățire durează decenii, şi nu ani, există un dor de întoarcere la sânul națiunii etnice, pe de o parte, şi la Tito, pe de altă parte. Democrația trebuie să joace rolul de alergător de cursă lungă în această luptă.

Milo Djukanović, un politician cu părul argintiu şi înălțimea de 1,85 metri, a fost atât prim-ministru, cât şi preşedinte, ocupând aproape toate funcțiile de conducere din țară timp de aproape o treime de secol. Produs al unei pseudodemocrații, el s-a confruntat cu dilemele cvasidictatorului care a fost: s-a aflat la putere atât de mult timp într-un sistem atât de tulbure şi slab instituționalizat încât, dacă s-ar întoarce complet la viața privată, ar putea fi, pe bună dreptate şi pe merit, urmărit penal pentru corupție. O figură cu adevărat istorică în scurta istorie a Muntenegrului de după Războiul Rece, el a fost definit ca fiind cel mai iscusit dintre manipulatori, „jucând mereu şah geopolitic în 4D“[8] şi punând în

balanță Occidentul şi Rusia. Inițial, aliat apropiat al infamului lider sârb Slobodan Milošević, Djukanović a schimbat abil tabăra pentru a se alătura Occidentului în anii 1990, chiar când războiul începuse să se întoarcă împotriva Belgradului. Şi, pe măsură ce Putin a început să amplifice tensiunile cu Occidentul în anii 2000, acest autointitulat Putin al Muntenegrului s-a transformat mai târziu într-un dușman al Kremlinului, astfel încât Occidentul i-a iertat lui Djukanović tendințele autocratice crescânde de acasă şi trecutul său de presupus contrabandist de țigări, care făcea legătura între rețelele criminale italiene şi cele muntenegrene. Într-adevăr, presupusa tentativă de lovitură de stat orchestrată aici de Moscova l-ar fi vizat pe Djukanović însuşi, cel puțin în viziunea lui.

Când îl întâlnesc, Djukanović este îmbrăcat într-o ținută business casual scumpă, cu nasturele de sus al cămăşii deschis şi părul perfect pieptănat şi aranjat până la ultimul fir. Acest bărbat forte din Balcani are un aer elegant, ca de ghepard. Fața îi rămâne imobilă în timp ce mă prezint în biroul său, însă după câteva clipe se însuflețeşte brusc şi devine de neoprit, în timp ce se apleacă spre mine, la doar câțiva centimetri distanță. Gândurile sale se desfăşoară cu atâta rapiditate, încât vorbirea în sine îl frustrează, nereuşind să le cuprindă.

„Regiunea se deteriorează! După căderea comunismului, UE şi [secretarul de stat american James] Baker erau optimişti şi au vrut să primească Iugoslavia în Occident. Îmi amintesc acest lucru pentru că, în timp ce comunitatea internațională era constructivă, noi nu eram. Apoi au venit ororile războiului, însă după Dayton [acordul de pace din decembrie 1995 pentru Bosnia şi Herțegovina] am avut o altă fereastră de oportunitate, dar din nou nu am profitat de ea. Bosnia de astăzi este disfuncțională, iar dilemele de dinainte de Dayton se întorc, inclusiv pentru Serbia şi Kosovo. Macedonia [de Nord] este în impas, deşi începe să facă paşi mici. Aşadar, am avut război, oportunități pierdute şi acum o a treia etapă: o viziune şovăitoare a unei Europe Unite, în timp ce Statele Unite sunt din ce în ce mai absente. Am văzut Statele Unite [sub Donald Trump] punând sub semnul întrebării alianța euro-atlantică în fața unei Rusii recent revigorate. Rusia nu consideră Balcanii o prioritate şi are în vizor destabilizarea întregii Europe. Cu toate acestea, suntem fragili din cauza propriilor noastre particularități. Vedeți, aici există un puternic sentiment prorusesc, şi fără prea mult efort din partea Moscovei, suntem în vizorul artileriei ruseşti, ca să spun aşa.“

„Permiteți-mi să fiu direct“, continuă el. „Avem nevoie de NATO şi nu avem nici o îndoială în ceea ce priveşte negocierea pentru aderarea la UE. Ştim totul despre slăbiciunile UE, dar nu vedem nici o alternativă: UE oferă singura soluție la imperialismele succesive [şi la instabilitatea] care au dominat regiunea noastră slabă şi divizată. Europenii şi americanii l-au lăsat acum pe Putin să intre înăuntru, dar ruşii nu sunt singurii jucători aici: turcii şi chinezii câştigă, de asemenea, teren. Chinezii vor să construiască un drum de la [portul nostru adriatic] Bar spre nord, prin Muntenegru, până la granița cu Serbia [ca parte a noului lor sistem al Drumului Mătăsii].“

„Chinezii“, intervin eu, „ca şi ruşii, nu sunt democrați şi ar putea avea o influență negativă“.

El se încruntă în semn de aprobare: „Europa, UE, chiar şi cu o creştere economică scăzută, este ceva ce ar trebui să imităm. Altfel, perspectivele noastre democratice sunt

sumbre“.

„Oare UE, după căderea comunismului“, întreb eu, „a subestimat profunzimea problemelor din această parte a lumii?“

El se încruntă din nou, fiind de acord cu presupunerea mea.

Deşi pare concentrat în timpul conversației noastre de o oră, în timp ce îi strâng mâna pentru a ne lua rămas-bun, se uită peste umărul meu la un consilier şi imediat se arată preocupat de altceva, uitând deja de mine. Era preşedintele Partidului Democrat al Socialiştilor, aflat la guvernare, deci încă la putere în culise în momentul vizitei mele, chiar dacă nu era prim-ministru. Într-o țară atât de fragilă instituțional ca aceasta, el trebuie să facă față unor niveluri de stres care l-ar putea distruge pe un politician obişnuit de la Washington.

Câteva luni mai târziu avea să devină din nou preşedintele țării. Politica de aici este tumultoasă şi avea să se schimbe din nou şi din nou în anii care au urmat vizitei mele. Dar ceea ce avea să rămână neschimbat era dilema unei țări accidentate şi muntoase dintr-un colț îndepărtat al Europei, unde chiar şi forțele prooccidentale se presupune că sunt banditeşti şi corupte.

„Am fost membru în patru parlamente naționale din Muntenegru“, explică Ranko Krivokapić, „cel al Iugoslaviei lui Tito, cel al Iugoslaviei lui Milošević, cel al statului independent sârbo-muntenegrean şi, în cele din urmă, cel al Muntenegrului independent. Dar aici a fost adesea la putere acelaşi partid: al comuniştilor, redenumit Partidul Democrat al Socialiştilor, care este partidul lui Djukanović“. Krivokapić, extrem de înalt şi îmbrăcat în haine scumpe, a fost de fapt liderul partidului în timpul lui Djukanović, dar s-a despărțit de acesta după ce l-a condamnat pentru corupție. Ne întâlnim într-o cafenea aglomerată şi zgomotoasă din Podgorița, frecventată de tineri, un refugiu împotriva ploii torențiale.

„Djukanović, orice v-ar spune, nu are convingeri, ci doar poziții“, susține Krivokapić. „El conduce Muntenegru ca un proprietar, nu ca un politician. Nu contează ce ar putea spune în public despre Occident şi ruşi, dacă încurajezi un sistem corupt, aşa cum face el, eşti în ultimă instanță compatibil cu ruşii – chiar dacă ruşii ar fi preferat pe altcineva, poate chiar şi mai compatibil. Iar ruşii ştiu acest lucru: fără o guvernare curată, fără un stat de drept acasă, fără o rotație normală la putere a partidelor şi a conducătorilor, noi, în Muntenegru, trecem în tabăra ruşilor, indiferent de pozițiile noastre declarate cu privire la NATO. Situația este similară în Kosovo şi Bulgaria. În această parte a lumii, direcția fluxurilor de bani este mult mai importantă decât valorile occidentale. Fără o democrație reală, ruşii nu pot decât să câştige.“

Şi adaugă: „Influența rusă în Balcani a fost ca un cuțit în stomacul Imperiului Otoman. Acum, influența rusă în Balcani este ca un cuțit în stomacul Occidentului“.

De fapt, a existat un singur moment în istoria modernă când Balcanii de Vest ca întreg (din Slovenia până în Macedonia) au fost cu adevărat nesupuşi unei puteri imperiale exterioare. Asta a fost în timpul regatului iugoslav şi apoi sub Tito, care a supraviețuit nu doar prin crearea unui stat polițienesc, ci şi îngăduind poporului său o libertate comparativ mai mare decât cea care exista în țările comuniste vecine. „Tito este în continuare cel mai

popular politician din Balcanii de Vest“, exclamă Krivokapić, acoperind muzica cu vocea sa puternică.

Este o dilemă clasică: ordinea precedă libertatea, dar odată ce ordinea este statornicită, provocarea ulterioară este de-a o face din ce în ce mai puțin constrângătoare. Muntenegru se află în mijlocul acestei lupte: Djukanović doreşte ca Occidentul să aibă mai multă influență aici, dar nu ştie cum să supraviețuiască decât guvernând în felul în care o face. Boban Batrićević, un istoric local, îmi spune că Djukanović conduce aşa cum o face pentru că instituțiile de aici sunt atât de fragile. Iar această fragilitate este o consecință a unui „sistem tribal, de clanuri“, el însuşi rezultatul unui „peisaj montan, al fricii istorice de turci şi al tradiției atât a războinicilor, cât şi a păstorilor“. Astfel, Muntenegru, în ciuda identității sale medievale puternice, a avut dificultăți în construirea unui stat modern. „Trebuie să ne schimbăm pe noi înşine“, spune Batrićević. „Nu ne putem baza în totalitate pe Occident.“

La momentul vizitei mele, Muntenegru era singura țară din fosta Europă comunistă care nu a avut niciodată o tranziție democratică. „Chiar şi în Belarus şi Rusia, comuniştii au plecat de la putere cel puțin un ciclu electoral“, a remarcat Gordon N. Bardos, de la Institutul Harriman al Universității Columbia.[9]

Plouă tare de câteva zile, şi cerul este mohorât. Mă trezesc în camera mea de hotel, luxoasă, dar sumbră şi neprietenoasă, din Podgorița, încărcat de griji personale. Acasă, la țară, în vestul statului Massachusetts, departe de oraş, un singur e-mail îmi poate întuneca sau lumina starea de spirit mult mai mult decât dacă aş fi cufundat în viața oraşului, mereu cu alți oameni, mereu în fluxul de senzații. Călătorind singur, iarna, într-un loc precum Muntenegru, efectul unui singur e-mail este cu atât mai puternic.

Desigur, asta este o consecință a faptului că am călătorit singur săptămâni la rând, la mijlocul vârstei de 60 de ani, cu familia departe, adesea ocupat să scriu în zori şi să mă întâlnesc cu oameni în restul zilei – dar şi a orelor lungi în care nu am nimic de făcut. Sunt la fel de vulnerabil în fața singurătății ca oricine altcineva, iar singurătatea încurajează depresia şi pesimismul, ceea ce duce la întrebări cu privire la însuşi scopul lucrurilor pe care le fac. Dorința mea de singurătate şi hotărârea mea de a călători singur au eşuat. Au funcționat la începutul călătoriei mele în Italia, dar nu funcționează aici.

Aici, spre deosebire de Italia, nu există un prisos de artă şi arhitectură care să-ți ocupe mintea şi să îți distragă atenția de la altceva. Aici, unde resursele de civilizație urbană sunt mult mai reduse, iar statul mai slab, geopolitica preia controlul.

Aşa că mă îngrijorează că această carte pe care o scriu nu se încadrează în nici o categorie. Nu este strategie militară, ştiință politică, istorie arhivistică originală, reportaj amplu de tip convențional, literatură de călătorie tradițională, memorii sau critică literară. La urma urmei, ce legătură are poezia lui Ezra Pound cu poziția actuală a Occidentului şi a Rusiei în Muntenegru? Este adevărat, aşa cum am susținut deja, că studiul geopoliticii ar putea beneficia de pe urma întoarcerii pe un teren care este de competența lucrărilor de călătorie de modă veche. *Dar chiar aşa?* mă întreb. *Nu am mers prea departe?* Singura mea justificare este că un amator dezordonat poate surprinde lucruri care le scapă specialiştilor şi că, prin punerea în legătură a unor subiecte disparate, pot să arunc o

lumină nouă asupra unora dintre ele, ca parte a unei educații liberale de inspirație proprie.

În jurnalul său de călătorie despre Germania, *În tăcerea clopotelor*, profesorul și criticul literar Michael Gorra, de la Smith College, explică modul în care „pun în scenă un dialog între orele petrecute într-o bibliotecă și cele petrecute pe terenul propriu-zis, iar eu am sărit peste acele călătorii care nu m-au împins spre o întâlnire textuală susținută“[10]. Altfel spus, cartea lui Gorra este o serie de digresiuni incomode și frumoase, ca atunci când se folosește de o vizită în orașul Münster pentru a se transporta, prin intermediul unor cărți, și a ajunge în cele din urmă la *Orașe invizibile* (1972), a lui Italo Calvino, în care Marco Polo îi descrie lui Kublai Han caracterul metafizic al locurilor prin care a călătorit. Cu toate acestea, totul se leagă. Oare și cartea mea va fi la fel? mă întreb eu.

Și ce va dezvălui despre mine? Pentru că societatea ajunge să ne definească diferit de cum ne definim noi înșine.

Ca să invoc o excepție, ca în cazul atâtor oameni, eu nu sunt ceea ce alții spun uneori că sunt. Și nu mă refer doar la lucrurile rele: de exemplu, nu sunt curajos. Întotdeauna am fost terifiat în zonele de război, scriind în carnețelul meu în timp ce îmi zvâcnea stomacul. Nu aș fi putut fi niciodată fotograf de război, o profesie în care este nevoie de curaj adevărat.

Călătoresc pentru a mă regăsi pe mine însumi, pentru a fi singur cu contradicțiile mele, pentru a ști în mod tangibil că nu sunt cu adevărat contradicții, cel puțin nu pentru mine. M-am luptat cu ele în mod explicit într-o carte de călătorie anterioară, pe care un critic a fost suficient de amabil și de perspicace pentru a o diagnostica, mai degrabă decât pentru a o lăuda în mod direct.[11] Desigur, nu sunt deloc unic; cu toții suntem obsedați de sine și, prin urmare, dorim să fim înțeleși. Aceasta este condiția postmodernă, care ne face să ne expunem pe rețelele de socializare și apoi să ne plângem când suntem interpretați greșit.

În postmodernitate individul vrea să se despartă de masă, chiar dacă gândurile sale sunt adesea pregătite de alții care gândesc în locul lui, astfel încât, în mod contraintuitiv, îi lipsește chiar viața interioară pe care o pretinde și crede că o are.

Precum în cazul indivizilor, la fel și în cazul statelor.

Statul modern, cu școlile sale publice, armata de recrutare în masă și loialitatea patriotică unidimensională și lipsită de complexitate, s-a erodat inexorabil în epoca noastră. Oamenii se aseamănă din ce în ce mai mult cu Bruni și Bruti ai lui Noel Malcolm – cosmopoliți, așadar cu identități complexe și împăcați cu contradicțiile lor.

Bazinul Mării Adriatice este un monument al acestei complexități. Metamorfoza granițelor, a identităților și a loialităților se petrece aici de mii de ani, cu destrămarea și deconectarea comunităților politice, urmate de agregarea lor în forme noi și mai mari. Aici identitățile politice și tradițiile lingvistice s-au combinat și s-au suprapus. Cine poate spune dacă orașele portuare din Slovenia, Croația și Muntenegru nu vor fi din nou într-o zi orașe-state independente, poate parte a unei noi federații care se va numi – *cine știe?* – „Iugoslavia“, pur și simplu țara slavilor de sud, un cuvânt care la începutul secolului XX era plin de speranță și idealism, înainte de războaiele de la sfârșitul acelui secol. Această sămânță originală de speranță este motivul pentru care știu că Muntenegru nu este neapărat condamnat.

La urma urmei, Marea Adriatică este în apropiere, la fel ca şi Europa Centrală. Koper, Split, Dubrovnik şi Kotor fac parte, de asemenea, din această lume europeană: la fel ca o persoană cu mai multe paşapoarte, lucru atât de obişnuit în zilele noastre. Trucul este cum, în ciuda tuturor acestor straturi de identitate, să păstrezi totuşi un sentiment de apartenență, înrădăcinat în cele din urmă într-un anumit loc.

În dimineața plecării mele din Podgorița, primesc un telefon neaşteptat de la ministrul de externe muntenegrean, Srdjan Darmanović. Ne putem întâlni la hotelul unde sunt cazat, la ora 8:30, pentru câteva minute. În ultimele zile îi lăsasem mai multe mesaje, însă fără nici un rezultat. Astfel de întâlniri de ultim moment sunt obişnuite, iar aceasta mă scoate din depresie. Din cauza micimii şi izolării Muntenegrului, este relativ uşor să te întâlneşti cu înalți oficiali. Mă simt cu adevărat ca un peşte mare într-un iaz mic.

Darmanović nu este un politician, ci un academician de think-tank care, din fericire, nu are carisma lui Djukanović şi Krivokapić, însă abordează teme similare. El îmi spune la o cafea că „nu este uşor să fii o țară ortodoxă cu un trecut autoritar, ceea ce face ca Rusia să aibă în mod natural prieteni aici. Acesta este, în cele din urmă, motivul pentru care va fi nevoie de un leadership american în Balcani şi în Europa, cel puțin în timpul vieții mele. Dar abia după Ucraina“, continuă el, „America a realizat ce se întâmplă cu adevărat în această parte a lumii“. Apoi face referire la presupusa tentativă de lovitură de stat din 2016 pusă pe seama intereselor ruseşti.

Cu toate acestea, el nu este un pesimist. „Muntenegru a făcut parte din mai multe țări diferite de-a lungul vieții mele“, explică. „Aproape fiecare schimbare a fost cauzată de un cataclism geopolitic. Dar acum, pentru prima dată, suntem bine plasați şi avem o direcție. Aderând la NATO, ne-am găsit în sfârşit drumul în interiorul Occidentului şi ne străduim să devenim membri ai UE. Suntem departe de vărsarea de sânge din anii 1990. Iar în ceea ce priveşte regiunea, nu poți câştiga alegeri în Balcani în zilele noastre fără să pledezi pentru aderarea la UE. În timp ce populismul este nou în Europa Centrală şi de Vest şi, prin urmare, are o anumită dinamică, aici este vechi şi obosit, fiind legat de diferitele naționalisme balcanice. Aceasta lasă loc pentru speranță.“

Trecând din Muntenegru în Albania, las oficial în urmă fosta Iugoslavie. Cu toate acestea, din cauza rivalității etnice dintre sârbi şi albanezi, ambele provocate şi complicate de regiunea Kosovo, cu populație majoritar albaneză, însă situată în interiorul Serbiei istorice, problemele geopolitice ale fostei Iugoslavii încă mă însoțesc.

Ultima dată am fost în Albania în 1990, în timpul prăbuşirii comunismului în Europa. Îmi amintesc de căruțele cu boi mânate de soldați cu capetele rase, care blocau drumurile pline de gropi; de grupurile de femei, purtând şorțuri şi basmale, cu seceri şi sape pe umeri, care se întorceau ostenite de pe câmpurile de cereale şi tutun; de casele de locuit construite din cărămizi prost zidite şi acoperite cu tablă, înconjurate de sârmă ghimpată şi buncăre de beton. „Fiecare obiect creat de om – bucățile aspre de săpun, robinetele de apă, mânerele uşilor – era primitiv, de parcă abia ar fi fost inventat“, am scris la vremea respectivă. Îmi amintesc de o mulțime adunată în jurul unui chioşc pentru a se zgâi la o „expoziție“ de aparate de ras securizate, de tipul celor pe care tatăl meu le folosea când

eram mic, în anii 1950.[12]

Schimbările produse de atunci sunt derutante. Imediat după postul de frontieră mă aflu pe un drum nou, cu benzinării moderne, garduri de protecție şi indicatoare de siguranță. Printre tăpşane de moloz observ clădiri construite şi amenajate recent. Terenurile agricole îngrijite sunt mărginite de plopi tineri, iar în apropierea lor se înalță clopotnița unei biserici catolice. Vârfuri zimțate de gheață, la fel de uimitor de abrupte şi de bruşte ca şi munții Karakorum din nordul Pakistanului, se întrezăresc în depărtare, învăluite în nori.

După o oră de condus, intru în Shkodra. Un cal ataşat la un cărucior de gunoi paşte lângă o clădire postmodernă în care funcționează o bancă italiană. Observ şiruri de biciclete vechi şi ruginite pe lângă motociclete noi. Oamenii se înghesuie pe străzi îmbrăcați corespunzător pentru iarnă, dar arată de parcă ar fi scoşi dintr-o fotografie alb-negru. Văd o moschee otomană frumoasă şi reconstruită, cu minarete ca nişte rachete, de unde la prânz răzbate prima chemare la rugăciune pe care o aud de când mi-am început călătoria. Cântecul obsedant al muezinului străbate camera de hotel, ancorându-mă la marginea nord-vestică a unui imperiu care odată se întindea spre est până în Mesopotamia.

Holul hotelului este ca un emporium sau ca un club de noapte înzorzonat, vopsit în tonuri de roşu şi auriu care evocă Rusia, dar are un restaurant cu meniu italian. Candelabrul este ieftin şi atât de mare încât ar putea strivi un elefant. Camera mea este decorată cu brocart şi lac, în stil grecesc şi balcanic. În timp ce Podgorița era mohorâtă, Shkodra, la primul contact, este stridentă, având un aer de Klondike. Aşa cum şlibovița a înlocuit limoncello când am trecut din Italia în fosta Iugoslavie, acum că am trecut din fosta Iugoslavie în Albania, *rakia* a înlocuit şlibovița: fiecare băutură este mai tare şi mai aspră decât cea dinaintea ei, pe măsură ce mă îndrept spre sud.

După masa de prânz, părăsesc hotelul şi, cum plouă slab, îmi scot umbrela şi fac o plimbare lungă prin oraş. Dintr-odată, sunt frapat de normalitatea Shkodrei. Centrul este o rețea frumos amenajată de străzi pietonale, mărginite de magazine noi cu firme moderne deasupra. Un chioşc uriaş este înțesat cu cărți serioase. Părinții care se plimbă cu copiii arată ca oamenii din clasa de mijloc din toată lumea. Tinerii, bărbați şi femei, umplu cele câteva cafenele de lux: din nou, nu diferă ca aspect de tinerii de pretutindeni. Iar după prânz, părăsesc rapid cafenelele şi se întorc la muncă. Ca de obicei, femeile sunt mai elegante şi par puțin mai evoluate şi mai integrate în lumea cosmopolită globală decât bărbații. Toată lumea are un smartphone. Lumea din prima mea vizită de acum trei decenii pare să fi dispărut – şi nici măcar nu am ajuns încă în capitala Tirana. Desigur, există corupția, racket-urile, bandele şi politica murdară, despre care am auzit. Abundența de maşini de ultimă generație din acest oraş de provincie o confirmă. Dar în orice loc progresul este inegal, cu atât mai mult într-o zonă retrasă a Imperiului Otoman, care a cunoscut doar un secol de dominație venețiană în secolul al XV-lea, având prea puțină tradiție urbană la bază.

Edward Gibbon a descris Albania ca fiind o țară „la marginea Italiei“, dar care era, totuşi, mai puțin cunoscută şi mai puțin accesibilă decât interiorul unui continent abia explorat – din cauza terenului înalt şi accidentat, care făcea imposibilă ideea de control central. La

începutul Antichității, zona Albaniei de astăzi era locuită de triburi de illiri, un popor indo-european care s-ar putea să fi ajuns spre nord până la Dunăre, iar în sudul Albaniei s-au amestecat cu coloniști greci. Cu timpul, aceşti iliri au devenit cunoscuți de vecinii lor din sud ca albani, iar limba ca albaneză, o limbă foarte diferită de limbile slave sau de greacă, şi totuşi atât de plăcută auzului datorită vechimii sale. La sfârşitul secolului al III-lea î.Cr., ilirii erau pe cale să devină puterea dominantă în Adriatica, lucru care i-a alarmat pe romanii ce desfăşurau un comerț substanțial cu Grecia şi cu aşezările greceşti din Iliria. Astfel, în 229 î.Cr., flota romană a navigat din sudul Italiei pentru a cuceri regiunea. Aceasta avea să fie prima dintr-o serie de lovituri militare care aveau să extindă dominația romană asupra unei mari părți a Balcanilor.

La început, Roma a creat trei provincii, de la nord la sud: Illyricum, Macedonia şi Epirus[30]. Interesant este că aceste trei provincii corespund în linii mari cu actualele teritorii ale Albaniei, Macedoniei şi Greciei (de nord-vest). Dar elementul-cheie în mare parte din această istorie este subtilitatea granițelor în continuă schimbare, mai degrabă decât separările dure şi fixe. Spre exemplu, la sfârşitul epocii bizantine (secolul al XIII-lea), a existat Despotatul Epirului, care se întindea de la ceea ce este astăzi centrul Albaniei până la Golful Corint, în sudul Greciei – adică acoperea teritoriul de azi a patru țări (Albania, Serbia, Macedonia şi Grecia). Şi dacă la început în această regiune exista un suprastrat roman şi bizantin, în Antichitatea Târzie şi în Evul Mediu timpuriu va fi înlocuit de unul slav, deoarece slavii sosiți dinspre est i-au forțat pe locuitorii indigeni din Iliria să se adâncească în munți. Geografia a stat adesea sub semnul mai multor principate existente în cadrul unor imperii mari şi slab guvernate.

În secolul al X-lea, Imperiul Bulgar, care se extindea spre vest, s-a întins de fapt până la extremitatea sudică a Adriaticii, rămânând pe teritoriul albanez timp de aproape două secole. Apoi, normanzii, venind spre est, au asediat linia de coastă albaneză. Aceste presiuni Est–Vest s-au cristalizat în schisma din 1054, când creştinismul s-a împărțit în două jumătăți, estică şi vestică, sudul Albaniei devenind ortodox, iar nordul Albaniei catolic. Mai târziu, coasta, cu centrul la Dyrrachium (mai târziu Durazzo, iar în prezent Durrës), a căzut sub control venețian.[13] Îndepărtata Albanie, la care abia dacă ne gândim în epoca noastră, a fost un seismograf al forțelor geopolitice venite atât din Europa, cât şi din Orientul Apropiat.

Imperiul Otoman şi-a consolidat dominația asupra Albaniei în 1417, ceea ce a închis-o în limitele Orientului Apropiat până, s-ar putea spune, în 1989, când comunismul – o ideologie occidentală în slujba unui despotism de tip oriental – s-a prăbuşit în cele din urmă. Cu toate acestea, stăpânirea otomană a fost adesea relativă, iar războiul intermitent de gherilă între autoritatea imperială şi puternicele clanuri albaneze a făcut parte din existența cotidiană a acestui teritoriu extrem de accidentat. Cel mai important dintre aceşti războinici antiotomani a fost Gjergj Kastrioti, născut în jurul anului 1405 în familia unui lider de clan proeminent, cunoscut sub numele de George Skanderbeg. Predat ca ostatic la curtea otomană din Edirne (Adrianopol) şi convertit la islam, el a dobândit numele Iskander (Alexandru cel Mare, în turcă) şi rangul de *bey*/*beğ*, deci Skanderbeg. După înfrângerea otomană de la Nis (în sud-estul Serbiei) în 1443, el i-a părăsit pe turci, s-a întors în Albania, a abandonat islamul şi a îmbrățişat ortodoxia. Timp de aproape un sfert

de secol până la moartea sa, ajutat de venețieni, Skanderbeg i-a condus pe albanezi într-o succesiune de campanii împotriva forțelor otomane, mult mai mari. Dar Veneția, care, ca de obicei, a oscilat între a se opune expansiunii otomane şi a face comerț profitabil cu Imperiul Otoman, nu s-a dovedit a fi (ca să spunem aşa) un aliat stabil pentru Skanderbeg în Albania centrală. Prin urmare, acesta a trebuit să se bazeze pe propriii săi oameni, o armată neregulată care nu era susținută de nici o putere străină, însă a reuşit să țină în frâu imperiul mondial în ascensiune al lui Mehmed Cuceritorul. Stema lui Skanderbeg, un vultur negru cu două capete al Casei de Kastriota, a devenit mai întâi un simbol al rezistenței împotriva otomanilor şi, mai târziu, baza steagului național albanez. Se poate spune cu adevărat că ideea unui stat albanez modern şi independent a început cu el.[14]

Până în secolul al XVIII-lea, teritoriile etnice albaneze, împărțite între catolici în nord, musulmani în centru şi ortodocşi în sud, toți existând în cadrul unor clanuri şi triburi, au rămas (mai ales odată cu declinul Imperiului Otoman) la stadiul de a fi „de departe cele mai înapoiate părți ale Europei“, scrie istoricul britanic Miranda Vickers. Iar prin teritorii albaneze nu ne referim doar la Albania de astăzi, ci şi la regiunile locuite istoric de albanezii din Kosovo şi Ohrid. În mod paradoxal, după cum explică Vickers, identificarea foarte strânsă a atâtor albanezi cu confrații lor musulmani turci, care îi convertiseră pe albanezi la islam şi al căror imperiu le oferea protecție împotriva slavilor şi grecilor ortodocşi, a inhibat dezvoltarea unei conştiințe naționale în secolul al XIX-lea.[15]

Cartea lui Vickers – *Albanezii: O istorie modernă* surprinde cu exactitate povestea unui popor străvechi care a supraviețuit în mod miraculos într-un stat slab, cu granițe discutabile – râvnit atât de vecini ostili, cât şi de mari puteri, datorită poziției sale geografice. În timp ce Europa din 1912 se îndrepta spre două războaie balcanice, urmate apoi de Primul Război Mondial, Italia, Serbia, Muntenegru şi Grecia nu s-au dat în lături să încalce teritoriul albanez, în timp ce ordinea politică de acolo se dezintegra. Tragedia Albaniei a fost că era o națiune istorică fără a fi un stat modern instituționalizat, în timp ce veghea, de asemenea, la intrarea în Marea Adriatică, astfel încât toată lumea dorea o bucată din ea.

Primul Război Balcanic a fost cel care a contribuit la forjarea unei conştiințe naționale a albanezilor, pentru a se apăra de vecinii din Balcani, ale căror identități naționale se dezvoltaseră mai devreme. Independența albaneză a fost proclamată în 1913, în principal pentru că Imperiul Otoman devenise pur şi simplu mult prea slab pentru a se putea menține. Cu toate acestea, incursiunile teritoriale violente din partea Serbiei şi a Greciei au continuat. Pentru stabilizarea situației, Albania a făcut ceea ce făcuseră şi alte țări balcanice: a importat un rege german, Wilhelm, Prinț de Wied. Dar controlul său nu avea să se extindă niciodată cu mult dincolo de Durrës, un oraş aflat la jumătatea coastei adriatice a țării. A abdicat în 1914, iar țara a căzut din nou în haos şi s-a dezmembrat, Serbia fiind acum principalul instigator extern. Acordul de pace de după Primul Război Mondial a atribuit Serbiei şi Greciei zonele de etnie albaneză din Kosovo, Macedonia şi Epir. Albania a încheiat deceniul de război ca o națiune devastată, în care guvernele postbelice aveau să cadă unul după altul, deoarece corupția şi analfabetismul abject subminau în mod fundamental stabilitatea. Cu toate acestea, a supraviețuit.

În 1925, Ahmet Zogu, moştenitor al conducerii celui mai mare *beylik* din țară, a

instituit ceea ce, în cuvintele lui Vickers, „a fost un regim autoritar şi conservator, al cărui scop principal era menținerea stabilității şi a ordinii“[16]. Deşi în 1928 s-a proclamat regele Zog, influența Italiei recent fascizate şi expansioniste a continuat să crească, iar Zog s-a confruntat cu propriile probleme, reacționând uneori exagerat la disensiunile interne. Un deceniu mai târziu, Italia a invadat şi a ocupat Albania, iar domnia de scurtă durată a regelui Zog s-a sfârşit. Acesta a încurajat în continuare crearea unei conştiințe naționale, care însă a rămas în stadiu incipient.[17]

Aşadar, ca şi pe vremea otomanilor şi a altor ocupanți, clanurile şi subgrupurile din interiorul Albaniei (Toskët şi Gegët, în sensul cel mai general) au rămas independente, iar ocupația italiană de la începutul anilor 1940 s-a limitat la coastă şi la oraşele mari. Cu toate acestea, regimul fascist a avut ca efect stimularea naşterii Partidului Comunist Albanez. La fel ca şi conştiința națională în sine, comunismul a apărut târziu în Albania, în comparație cu alte națiuni balcanice, şi a fost instaurat cu ajutorul Iugoslaviei, puternica federație multietnică vecină, care, sub conducerea lui Iosip Broz Tito, a absorbit, pentru un timp, ambițiile etnicilor sârbi în Kosovo, un teritoriu etnic albanez. De fapt, iugoslavii au fost cei care l-au numit pe Enver Hoxha, fiul unui moşier musulman, la conducerea comuniştilor albanezi în 1941. Întrucât ocupația germană nazistă a urmat-o pe cea italiană, partizanii comunişti ai lui Hoxha în Albania s-au văzut puşi într-o situație similară celei a lui Tito în Iugoslavia: să lupte atât cu naționaliştii locali, cât şi cu ocupanții străini.

Atât Tito, cât şi Enver Hoxha au fost unici în rândul liderilor comunişti din Europa Centrală şi de Est. Ei au fost luptători de gherilă carismatici, care nu au avut nevoie de armata sovietică pentru a-şi elibera țările de nazişti. Cu alte cuvinte, nu erau funcționarii plictisitori şi lipsiți de originalitate pe care sovieticii aveau să-i instaleze în alte părți ale Europei comuniste pentru a-i ajuta să-şi supravegheze imperiul; astfel, Tito şi Hoxha se aflau în poziții relativ puternice pe plan intern, ceea ce le-a permis, în cele din urmă, să-şi traseze propriile căi în afara Pactului de la Varşovia. (La asta a contribuit şi faptul că nu aveau granițe terestre cu Uniunea Sovietică.)

În timp ce Tito, pe jumătate croat, pe jumătate sloven, cu rădăcini în Europa Centrală, va opta pentru o versiune mai liberală a comunismului, rămânând totuşi în mod clar un autocrat, Hoxha, dintr-o țară mai înapoiată şi mai izolată, va merge în direcția opusă, spre o autarhie de tip maoist, ca în China din primele decenii de comunism. Bineînțeles, rivalitățile urâte şi complexe dintre cele două partide comuniste şi atitudinile lor diferite față de regiunea contestată Kosovo vor avea rolul lor în evoluția amândurora. Dar forma extrem de represivă a comunismului albanez nu poate fi separată de izolarea istorică a țării şi de lipsa de dezvoltare: o izolare pe care acțiunile lui Hoxha nu vor face decât să o adâncească pe măsură ce Războiul Rece va continua. Scopul politic final al lui Hoxha în deceniile în care s-a aflat la putere a fost acela de „simplă supraviețuire“, după cum spune Vickers.[18] Şi astfel, pe măsură ce Războiul Rece se apropia de sfârşit, Albania, după ce a denunțat succesiv Iugoslavia lui Tito, Rusia sovietică şi China maoistă, s-a trezit complet singură. Experiența comunismului nu făcuse decât să intensifice cel mai tragic element din lunga istorie a țării.

Puțini sunt cei care surprind mai bine această realitate decât Ismail Kadare, născut în 1936, cel mai celebru romancier al țării, nominalizat periodic la Premiul Nobel pentru

Literatură. Fără a fi un disident în toată regula – lucru imposibil în Albania lui Hoxha – Kadare a fost un critic consecvent al regimului, în sens filozofic. Îmi amintesc că i-am citit romanul *Concertul* în 1994 şi că l-am recenzat pentru *The New York Times*, după ce fusese publicat în limba engleză. Am fost fascinat de modul în care rupturile succesive ale Albaniei de Iugoslavia lui Tito în 1948, de Uniunea Sovietică a lui Hruşciov în 1961 şi de China lui Mao la începutul anilor 1970 au fost singurele puncte temporale de reper într-o existență altfel monotonă şi monocromă pentru albanezii de rând. Injectând doze mari de tensiune şi intrigă în societate, fiecare criză diplomatică a dus la aventuri extraconjugale, divorțuri şi tot felul de romantisme şi răsturnări de situație: cu alte cuvinte, le-a îmbogățit viața. Nimic altceva n-a făcut-o, se pare.[19]

Deoarece deceniile de autarhie comunistă nu au făcut decât să decimeze şi mai mult un sistem politic deja slăbit, anii 1990 au fost martorii unei corupții masive şi ai unor crize de anarhie care au subminat un sistem democratic embrionar, afectat de tulburări sociale, în timp ce mase de oameni părăseau mediul rural şi se grăbeau să se îndrepte spre oraşe.[31] Dar, spre sfârşitul celui de-al doilea deceniu al secolului XXI, a început să se contureze o imagine mai nuanțată, pe fondul creşterii vizibile a nivelului de trai în rândul unei părți a populației, precum şi al dezvoltării comerciale şi al revitalizării oraşelor. Albania a aderat la NATO în 2009, ceea ce îi deschidea calea spre o posibilă aderare la Uniunea Europeană. Evitase conflictele etnice şi religioase şi avea relații adecvate şi paşnice cu vecinii săi din Balcani – ceea ce nu este puțin lucru având în vedere trecutul eroic şi sângeros.

Cu toate acestea, crima organizată şi corupția endemică domină viața cotidiană. În momentul în care scriu, Albania este încă o democrație profund divizată şi slabă. Un lider al opoziției a acuzat guvernul că a promovat „narcotraficanți, proxeneți şi chiar ucigaşi ca membri ai Parlamentului“. Departamentul de Stat al SUA şi Europol au declarat că Albania este cel mai mare producător de canabis şi principala poartă de intrare a heroinei în Europa. În 2016, albanezii „au fost pe locul al doilea după sirieni ca solicitanți de azil în Germania şi Franța. Mai mult de 42% din populație trăieşte cu mai puțin de 5 dolari pe zi“, relatează Besart Kadia, director executiv al Fundației pentru Libertate Economică, cu sediul la Tirana.[20] Deşi lungile veacuri de izolare extremă s-au încheiat, Albania rămâne la o lume distanță de Italia, la mai puțin de optzeci de kilometri spre vest, peste cel mai îngust punct al Adriaticii.

Atât Albania, cât şi Muntenegru sunt, din punct de vedere al dezvoltării, locuri în care Europa se termină, dar şi începe. Din punct de vedere geografic, ele fac parte, fără îndoială, din Europa, chiar dacă topografia lor muntoasă a temperat influența Mediteranei. Mai mult, din punct de vedere istoric şi cultural, aceste țări au fost puternic modelate de secolele lungi de dominație, adesea slabă, a otomanilor, a căror amprentă imperială se face simțită în principal în Orientul Apropiat. Acestea sunt, în multe privințe, zonele de frontieră ale Europei, pe care Europa nu le poate renega. Dacă Europa pretinde că valorile sale sunt universale, nu are de ales decât să găsească o cale de a încorpora spiritual aceste două avanposturi îndepărtate ale Veneției imperiale.

Oprindu-mă o oră pentru a savura un espresso într-o cafenea din Shkodra, îmi amintesc că

din acest oraş Edith Durham, fiica unui chirurg londonez, şi-a început călătoriile prin munţii din nordul Albaniei în 1908. Era clar pentru ea că Albania făcea încă parte din „Orientul Apropiat“ şi din „Turcia în Europa“, aşa cum fusese încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea.[32] Cartea ei *Albania montană* este un document antropologic care oferă mărturie despre absenţa guvernului şi „tirania“ hobbesiană a duşmăniilor de sânge care rezultă de aici – despre „instinctul tribal şi chemarea sângelui“, după cum spune ea. Există, de asemenea, multe menţiuni despre portul popular, despre statutul femeii, despre semnificaţia pietrelor funerare, despre „semitonurile“ şi „tonurile fracţionare“ ale cântecului albanez, toate însoţite de schiţe sugestive, căci era atât o scriitoare, cât şi o artistă desăvârşită.[21]

Cartea lui Durham este, de asemenea, un monument al caracterului său puternic şi al talentelor sale prodigioase. Descrierile ei fac să dispară deceniile şi secolele şi te transportă direct acolo. În următorul pasaj ea zăboveşte asupra unei case care semăna mai degrabă cu o peşteră, fiind deopotrivă „maiestuoasă şi primitivă“:

> Era o încăpere vastă – atât de vastă încât, deşi plină de mărfuri, cele douăzeci şi şapte de persoane dinăuntru nu formau decât un grup mic la capătul ei. Departe, la foc, femeile, siluete negre pe fundalul flăcării, pregăteau masa de prânz.
> Flăcările roşii dansau pe căpriorii înnegriţi de fum […]. Cufere rudimentar pictate […], care conţineau bunurile familiei, erau îngrămădite şi împrăştiate peste tot. Armele şi uneltele de câmp atârnau pe pereţi şi de grinzi în cârlige de lemn […]. Fel de fel de haine vechi, şei, frâie şi centuri de cartuşe erau împrăştiate peste tot într-un talmeş-balmeş de nedescris.
> Lenjeria de pat – cearceafuri groase din pâslă albă ţesută în casă, perne din bumbac roşu şi saltele din trestie împletită – era stivuită pe cufere […]. Carnea uscată atârna de sus […].[22]

Acumularea de detalii continuă, mai ales atunci când evocă barăcile de pământ dărăpănate care, totuşi, după ore de mers pe jos, udă şi epuizată, „m-au încălzit şi […] m-au reînviat“. Chiar şi atunci când eram tânăr şi călătoream prin centrul Tunisiei, Afganistan şi Pakistan în anii 1970 şi 1980, nu aveam nici măcar jumătate din rezistenţa şi entuziasmul pe care le avea ea, deşi trecuse deja de vârsta de patruzeci şi cinci de ani la momentul călătoriei sale. Îşi putea pierde pe drum articolele de toaletă, deja puţine, fără ca asta să-i afecteze moralul. Ea înţelegea că valoarea produsului scris depinde de capacitatea de a suporta un pic de murdărie. Şi totuşi, a face acest lucru poate fi, uneori, aproape o luptă morală, după cum reiese atunci când, după graniţa cu Albania, a zărit Podgorița, cu tot confortul pe care aceasta îl promitea:

> Podgorița! M-am gândit la Hotelul Europa – mi s-a părut un mic rai aici jos.
> Eram leoarcă de sudoare, ameţită de căldură […] şi de lipsa somnului. De ce să mă supun la chinuri într-o sălbăticie aspră, când Podgorița m-ar primi cu bucurie […]. Dar nu puteam să mă arăt în Anglia şi să spun că munţii din nordul Albaniei m-au învins în şase zile.[23]

Povestea continuă astfel, pentru ca mai târziu să găsească o bisericuţă întunecoasă şi prăfuită, unde o masă umilă cu *rakia* şi ouă prăjite o va readuce la viaţă. Eu aş fi renunţat de mult.

În anii ’90, scriitorul englez Robert Carver şi-a început temerara călătorie, asemănătoare celei a lui Durham, prin sălbăticia Albaniei, inspirat de o întâlnire la Londra, în 1991, cu Patrick Leigh Fermor, care i-a spus că Albania este locul spre care s-ar îndrepta dacă ar mai fi tânăr. Deşi perioada imediat de după căderea comunismului a fost, din punct de vedere tehnic, democratică, Carver descrie Albania de la începutul perioadei de după Războiul Rece ca oscilând între autocraţie şi anarhie. Tirana din acea vreme, observă el, era o tabără înarmată, cu poliţie, forţe speciale şi unităţi armate ale partidului politic aflat la putere care îşi pipăiau nervos armele, puştile de asalt şi lansatoarele de rachete, pe străzi. Carver scrie: „Ce ai putea spune despre o cultură în care […] toată lumea fura şi era mândră de asta; în care fetele erau răpite la cincisprezece ani şi vândute pentru a se prostitua; în care minciuna era ceva normal, iar guvernul fura mai mult decât oricine altcineva? Unde oamenii făceau trafic de arme, droguri şi acte de identitate false şi mergeau în ţările mai bogate cu scopul de a jefui şi a prăda?“[24]

Dar asta era *atunci*, îmi spun, şi chiar şi *atunci* nu putea oglindi întreaga situaţie.

Drumul de la Shkodra spre sud până la capitala Tirana este presărat cu tot felul de construcţii, stând sub semnul ruginii şi degradării: un tablou tipic postcomunist. Există mormane de pietre, anvelope vechi şi grămezi de deşeuri alături de restaurante şi cluburi de noapte noi şi strălucitoare, aflate literalmente în mijlocul pustietăţii. Dezvoltarea accelerată a produs o urâţenie omniprezentă, în timp ce pe fundal se înalţă munţii înzăpeziţi şi mohorâţi. Mai aproape de Tirana, după nouăzeci de minute de condus, se află staţiuni kitsch alături de livezi deşarte. Soarele îşi face apariţia pentru prima dată într-o săptămână, iar unele dintre priveliştile montane încep să fie la fel de frumoase ca în Elveţia. Apoi urmează kilometri întregi de imobile de birouri noi şi elegante, reclame video care pulsează şi aglomeraţie masivă de trafic pe un drum excelent. Globalismul s-a infiltrat, şi continuă aşa pe kilometri întregi. Nici una dintre aceste construcţii nu era aici în 1990, la precedenta mea vizită. Nu mai recunosc absolut nimic din acea perioadă. În cele din urmă, pe măsură ce mă apropii de centrul oraşului Tirana, zăresc minicentre comerciale şi cafenele în care, ca şi în centrul oraşului Shkodra, oamenii pur şi simplu par obişnuiţi. Piaţa Skanderbeg, unde, în 1990, am observat bande de băieţi tineri care hărţuiau trecătorii şi am intrat într-o veche frizerie pentru a mă bărbieri, este acum străbătută de autobuze noi şi de tineri care merg pe pistele de biciclete. O moschee din apropiere, munţii înzăpeziţi şi aerul care trădează limpezimea Adriaticii, aflată nu departe, îmi oferă doar sugestii cu privire la locul exact în care mă aflu. Albania, adică, nu-mi aminteşte de nici un alt loc în care am fost vreodată. A devenit o scenografie pentru o ţară normală, doar că, de fapt, nu este.

„Fiecare clădire nouă pe care o vezi reprezintă bani murdari“, îmi spune primul prieten albanez pe care îl întâlnesc, un tânăr universitar. „Aici găseşti încă deşeurile stalinismului la Marea Adriatică, care, după prăbuşirea celui mai opresiv sistem din Europa Centrală şi de Est comunistă, au născut o generaţie de adevărată criminalitate. Încă nu există instituţii care să funcţioneze“, continuă el cu nonşalanţă. „Partidele politice, politicienii sunt cu toţii implicaţi. Cu cât sistemul este mai brutal, cu atât mai gravă şi mai adânc înrădăcinată este corupţia de după aceea.“

Mai târziu, Remzi Lani, directorul Institutului Media din Albania, apare la hotelul meu pentru o cafea. La şaizeci de ani este chipeş şi distins, un adevărat liberal clasic. „În această țară predominant musulmană, mai mulți albanezi cred în NATO şi în UE decât în Dumnezeu. Ei ştiu că, probabil, UE este cea care poate începe să curețe lucrurile. Este regretabil“, continuă el. „Albania este singura țară din Balcani care nu are un plan B. Planul B al Serbiei este Rusia, cel al Bosniei este Turcia, şi aşa mai departe. Pentru Albania, UE este cea mai bună destinație, în parte pentru că suntem mult mai corupți decât ceilalți. Noi nu punem în discuție Rusia, NATO, SUA… Asupra chestiunilor importante toți politicienii sunt de acord. Chestiunile mărunte sunt cele care ne mănâncă de vii.“

„Ar putea fi acesta un rezultat al izolării montane, unde tradiția clanurilor este chiar mai puternică decât în Muntenegru, cu duşmani istorici la toate granițele?“, am întrebat eu.

Este de acord, spunând că Albania nu are, de fapt, ca vecini Italia şi Grecia, ci vecinii săi sunt cea mai săracă şi mai coruptă parte a Italiei, Puglia, şi cea mai săracă şi mai coruptă parte a Greciei, Epirul. „Noi prosperăm în ceea ce priveşte libertățile noastre civile şi eşuăm în ceea ce priveşte cultura politică şi statul de drept.“

Eşecul clasei politice albaneze după căderea regimului stalinist este firesc, îi spun lui Lani. Prima generație trebuia să eşueze, deoarece n-a avut modele de urmat acasă şi nici lecții învățate pe care să se bazeze, după cele patru decenii şi jumătate ale celui mai brutal şi criminal sistem stalinist de oriunde. (Coreea de Nord nu face excepție, deoarece în Coreea de Nord, cel puțin a existat mai multă disciplină socială decât în Albania lui Hoxha, după cum mă informează Lani.) Schemele piramidale de tip Ponzi, care au spulberat economiile oamenilor în 1997 şi au provocat violențe şi anarhie, au fost punctul culminant al unei dezvoltări neplanificate, grăbite, şi fără garanții instituționale. Faptul că țara şi-a revenit atât de bine este o dovadă a rezistenței albanezilor înşişi şi a procesului nesfârşit al istoriei, îi spun lui Lani, şi mie însumi.

Fac prima mea plimbare mai lungă în Tirana, şi observ imediat zgârie-norii postmoderni din sticlă adăpostind o mulțime de bănci locale. „Toate sunt case ale mafiei, ale canabisului, ale banilor spălați; numai aşa se pot construi aceste monumente noi“, mă informează un alt prieten. Văd şi monumente vechi, la câțiva paşi de hotelul meu. Acolo se află sediile Partidului Fascist din perioada celui de-al Doilea Război Mondial şi ale Partidului Comunist din perioada Războiului Rece, cu o rămăşiță expusă a Zidului Berlinului, un cadou al guvernului german. Buncăre pustii şi pline de graffiti mărginesc casa prim-ministrului din perioada comunistă, Mehmet Shehu, care s-a sinucis în 1981. (Sau a fost omorât de Hoxha?) A apărut o nouă moschee, construită de liderul turc autoritar, Recep Tayyip Erdoğan, care doreşte să recreeze un fel de nou Imperiu Otoman. Structura piramidală care adăpostea cândva un muzeu dedicat vieții lui Enver Hoxha este acum închisă, ruginită şi desfigurată de graffiti. În acelaşi cvartal cu casa lui Shehu şi cu sediul partidului se află buticuri scumpe, de o calitate îndoielnică, simboluri ale noilor idoli, ale noii ideologii. Toată istoria modernă a Albaniei este concentrată aici: schimbările au fost monumentale, dar lipsite de profunzime, pentru că totul a rămas – într-un anumit sens ciudat – la fel. Abuzul de putere nu mai este la fel de crunt şi de fizic ca odinioară, cu

ucigaşi şi ucişi, dar „îmbunătățirea“ a fost mai mult stilistică decât fundamentală.

Albert Rakipi este directorul Institutului Albanez pentru Studii Internaționale. Un intelectual din societatea civilă, cu ochelari rotunzi şi părul grizonat, purtând o jachetă sport şi o cravată lejer înnodată. „Avem aceeaşi conducere de treizeci de ani“, începe el în şoaptă, „aceeaşi cultură politică. Desigur, avem instituții, partide politice, dar nimic nu funcționează. În ceea ce priveşte mentalitatea şi mecanismele interne ale psihicului, prea puține lucruri s-au schimbat de pe vremea lui Hoxha. În loc să te omoare, acum te bagă pur şi simplu în închisoare; sau te lasă fără loc de muncă, sau te cumpără cu forța. În societatea albaneză, există loialitate doar față de familie, față de clan, față de sat. În politica albaneză, loialitatea este oarbă, altfel eşti pur şi simplu expulzat din partid. Stalinismul, comunismul sunt amândouă moarte. Dar metaforele comportamentale ale comunismului continuă să trăiască.“

„Suntem la doar o oră cu avionul de Roma“, continuă el cu o voce foarte joasă. „Cu toate acestea, aici, era avioanelor cu reacție este irelevantă; geografia încă domină.“ Îmi vorbeşte apoi despre anarhia tribală din epoca otomană care a generat incoerența politică, şi care la rândul ei a generat stalinismul şi, în cele din urmă, capitalismul criminal. „Chiar dacă doar în mică măsură, aproape toată lumea din Albania este implicată într-o afacere ilegală sau alta, pentru că statul nu a existat niciodată cu adevărat; doar rețelele clientelare au existat. De exemplu, în Europa, Serbia este văzută ca un stat cu instituții slabe. Pentru noi, Serbia apare ca un stat puternic.“

În treacăt, el vorbeşte despre Ioannis Kapodistrias, omul de stat grec de la începutul secolului al XIX-lea care şi-a imaginat că Grecia va deveni în cele din urmă ca Franța, în ciuda sutelor de ani de dominație otomană. Kapodistrias nu era naiv: pur şi simplu avea o direcție spre care să orienteze Grecia. Cu toate acestea, la începutul secolului XXI, Grecia este încă mult în urma Franței, însă, cu toate convulsiile şi slăbiciunile sale politice, a evoluat cu siguranță în mod spectaculos într-o direcție pozitivă. Îmi dau seama că aşa trebuie să se procedeze şi cu Albania.

Dacă în Albania de după Războiul Rece există o figură istorică, atunci aceasta este Sali Berisha, fost preşedinte şi prim-ministru, care înainte de căderea comunismului s-a remarcat ca un medic foarte bine plasat şi apoi un lider în lupta împotriva dictaturii, înainte de a deveni dictator el însuşi în anii în care a făcut politică. Ne întâlnim pentru prânz într-o sală privată a unui restaurant boutique, deschis pentru prima dată de un om de afaceri notabil în timpul regelui Zog, a cărui fotografie cu câinele său, impunătoare şi retuşată, împodobeşte un perete. În vârstă de 73 de ani la momentul întâlnirii noastre, Berisha, cu părul alb şi trăsături pronunțate, este îmbrăcat elegant. O personalitate care combină inteligența ascuțită cu forța brută, dar umană, el se lansează într-o expunere care acoperă cea mai glorioasă parte a vieții sale politice, partea pe care o regretă probabil cel mai puțin.[33] Stilul său este deopotrivă didactic şi impunător, şi pare că se adresează unei mulțimi.

„Duşmanii comunismului au fost vechile elite, familiile şi prietenii lor. Susținătorii comunismului au fost elementele criminale, cei care au crezut cu adevărat şi s-au lăsat

îndoctrinați și majoritatea masivă și tăcută a celor care se conformează. Mi-a luat ani de zile să ajung de la a fi un conformist la a-mi descoperi propria demnitate. La urma urmei, aveam familia mea de protejat. Era deja 1988 și, în calitate de medic, știam că țăranii mureau de foame și de boli, în special de pelagră. [Ramiz] Alia, care i-a succedat lui Hoxha [la conducerea Partidului Comunist], n-ar fi permis unui țăran să dețină nici măcar un porc. În acea perioadă auzisem de [Andrei] Saharov în Rusia și de disidenții polonezi.“ Berisha a făcut apoi apel public, la sfârșitul anilor 1980, la pluralism și la o economie de piață, „chiar dacă nu știam nimic despre economia de piață, știam doar că oamenii mureau de foame“.

„Vedeți“, continuă el, „eram singura țară din Europa de Est cu patru niveluri de dictatură. În primul rând, eram comuniști. Doi, aveam cultul personalității lui Enver Hoxha. Trei, am suferit o mizerie și o foamete mai mare chiar și decât în România lui [Nicolae] Ceaușescu. Patru, eram într-o izolare totală, psihologică și fizică. Din nou, mult mai rău decât în România“. El descrie apoi „bătăile barbare“ aplicate de regim studenților din Piața Skanderbeg în decembrie 1990, deja la un an de la căderea lui Ceaușescu.

După căderea regimului comunist, „pentru noi, prima generație de politicieni, a fost ca și cum am fi construit pe pământ pârjolit. La acea vreme, venitul pe cap de locuitor din Albania era comparabil doar cu cel din anumite țări africane; acum este de peste 11.000 de dolari.[34] Urbanizarea a fost una dintre cele mai dramatice din lume, deoarece comuniștii au lăsat în urmă un mediu rural literalmente lipsit de mijloace de trai. În ceea ce privește statul de drept“ – face o grimasă – „asta va mai dura încă o generație, sau poate două“. *Cu alte cuvinte, niciodată*, am gândit eu. Din cauza unor forțe istorice, economice și geografice, pentru această perioadă a istoriei sale, Albania a fost prinsă în capcana de a fi pentru Europa de Vest ceea ce Mexicul și America Centrală sunt pentru Statele Unite: o sursă de contrabandă și corupție.

Dar Berisha își recapătă calmul și adaugă, cu o notă de reproș: „Nu cumva acordarea de credite de câteva ori mai mari decât depozitele unei bănci este o formă de corupție – o schemă piramidală – așa cum au făcut băncile din Europa în timpul Marii Recesiuni din ultimul deceniu?“

„A fost“, i-am spus eu. „Dar a avut loc într-un stadiu mult mai înalt al capitalismului decât cel existent în Albania și a avut adesea consecințe reale pentru bănci.“

Discuția noastră trece la geopolitica regională.

„Cea mai mare problemă din Balcani“, explică el, „este albanofobia“, frica de albanezi, din cauza ratei relativ ridicate a natalității, a sărăciei și a corupției. „Găsești albanofobie în Serbia, în Macedonia, în Grecia și chiar în Muntenegru. Albanofobia este tot ceea ce a mai rămas din butoiul cu pulbere din Balcani.“ Este esența fricii de musulmanii din regiune, vrea să spună el, și este, prin urmare, legată de frica sârbilor de musulmanii bosniaci. Așadar, problema balcanică, așa cum a rămas, face acum parte dintr-o problemă globală privind relația dintre musulmani și Occident.

După ce l-am întâlnit pe Berisha, am pornit la drum. În mai puțin de o oră mă aflu în portul Durrës. Îmi amintesc din vizita mea din 1990 de amfiteatrul orașului roman Dyrrachium, cândva cel mai mare oraș de pe țărmul estic al Adriaticii. Acesta a marcat

începutul Via Egnatia, marea şosea romană şi bizantină care lega Mediterana spre est, prin Peninsula Balcanică, până la Constantinopol şi dincolo de acesta. În 1990, lângă amfiteatru erau mormane de gunoaie, un zid folosit ca toaletă publică şi alte forme de paragină. În apropiere se găseau mai ales ateliere de croitori şi cizmari. O absidă de biserică bizantină din complexul antic avea plăci de mozaic reprezentând un înger. Îmi amintesc că pe atunci admiram lucrătura zidăriei antice, din cărămidă subțire ca o napolitană, mai ales că totul pe străzile din jur era de un standard de construcție inferior.

Acum totul s-a schimbat, şi nu complet în bine. Amfiteatrul se află lângă o piață amenajată, mărginită de palmieri şi o serie de construcții, printre care un muzeu arheologic strălucitor, cu expoziții excelente, bine etichetate. Urc în vârful unui turn venețian rotund, de unde se văd Marea Adriatică şi portul modern Durrës, cu macaralele sale de tip portic. În dreapta mea sunt zidurile din secolul al VI-lea ale oraşului bizantin, iar la stânga observ vestigiile unui alt zid antic care marchează însăşi Via Egnatia. Se află pe jumătate ascuns în interiorul a ceea ce pare a fi intrarea în garajul unui nou şi hidos „turn al mafiei“. De fapt, toată această zonă, care ar trebui să fie în întregime un parc arheologic, este desfigurată de construcții neautorizate şi nereglementate. Via Egnatia este acum Via Cannabis, după cum mi-a spus o sursă albaneză, drogurile călătorind dinspre Orientul Apropiat spre vest către porturile mediteraneene.

Desigur, trebuie să luăm în considerare prezența NATO aici, pe malul estic al Mării Adriatice, prezență care, împreună cu influența turcă în creştere în Albania, m-a făcut să realizez că provocarea geopolitică a Europei este, într-o anumită privință, o chestiune de apărare a trei mări: Baltică, Neagră şi Adriatică, cu amenințarea rusă evidentă în primele două mări, iar amenințarea subversiunii ruseşti, influența unei Turcii autocrate în ascensiune şi, în cele din urmă, a crimei organizate, fiind evidente în a treia mare. Pentru că Marea Adriatică defineşte granițele Europei Centrale la fel de mult ca Marea Baltică şi Marea Neagră. La urma urmei, cum a descris Churchill divizarea Europei în celebrul său discurs din martie 1946?

> De la Stettin, în Marea Baltică, *până la Trieste*, *în Marea Adriatică*, o cortină de fier a coborât peste continent. În spatele acestei linii se află toate capitalele vechilor state din Europa Centrală şi de Est. [Italicele îmi aparțin.][25]

Într-adevăr, Marea Adriatică este mai mult decât o componentă vitală a Mediteranei. Este şi o linie de falie a civilizațiilor şi a sistemelor ideologice, precum şi o cheie pentru identitatea geografică a Europei Centrale. Dar să nu uităm că Europa Centrală, cel puțin în idealul său, semnifică un spațiu civil şi moral cu un spirit cosmopolit: amenințat nu doar geopolitic, ci şi cultural de o combinație de populism reacționar, droguri, corupție, trafic ilegal de migranți şi destabilizare rusă, adesea în domeniul cibernetic. Aceste diverse forme de agresiune sunt toate de aceeaşi factură, subminând țesutul social. Noul război rece, în sensul cu minuscule al expresiei, este pur şi simplu mai complicat decât cel vechi, iar aici, la începutul Via Egnatia, se află unul dintre epicentrele sale înşelător de liniştite.

Pe drumurile noi, am ajuns în scurt timp la cetatea Berat, aflată la sud şi în interior față de

Durrës, acolo unde marea câmpie de coastă se întâlneşte brusc cu munții. Berat păstrează diferite structuri de piatră suprapuse, care dovedesc o locuire continuă de la începutul Antichității, când pe aceste locuri s-au stabilit ilirii, până la sfârşitul Evului Mediu, când cetatea a fost cucerită de otomani. Aici, bisericile bizantine şi rămăşițele moscheilor otomane practic se ating, în mijlocul unui spectaculos peisaj format dintr-un vârtej de dealuri presărate cu măslini şi pini, întruchipând suprema concizie a istoriei: o perspectivă în care geografia însăşi este miniaturizată, aproape fiecare drum fiind o fostă rută comercială. Culturile Adriaticii – adică ale Europei şi ale Orientului Apropiat, ale Creştinătății şi ale Islamului – se întâlnesc toate la Berat, ca în hărțile din lecțiile de studii sociale de modă veche, de când eram copil.

Într-una dintre biserici se află o icoană din lemn din secolul al XVIII-lea, pictată în tempera în pur stil bizantin, de o frumusețe brută, mărturisind o credință genuină. În icoană, Fecioara Maria şi pruncul Isus se află în vârful unui monument care, la baza sa, împarte apa vieții. Mâinile Fecioarei sunt întinse în semn de binecuvântare; de ambele părți ale ei se află două moschei. În mod evident, iconograful aducea un omagiu conducătorilor musulmani. Dar icoana evidențiază, de asemenea, toleranța religioasă a societății imperiale otomane, în care Biserica Ortodoxă şi comunitățile sale erau protejate în cadrul unui sultanat islamic.

În fața acestei icoane, simt că am atins un fel de apogeu al călătoriei mele, căpătând certitudinea că Europa trebuie să aspire la valori universale şi, în acelaşi timp, să fie ancorată în credințele şi culturile sale locale. Aceasta nu este în nici un caz o idee originală, dar este una pe care am descoperit-o în mod palpabil, ca o realitate, călătorind în jurul Adriaticii din Italia până în Albania. Berat este un punct cardinal la fel de mult ca şi Rimini, un punct de legătură între rute şi civilizații. Nu există un început şi un sfârşit al Europei într-o lume globală, ci există doar lupta constantă pentru toleranță şi statul de drept, mai uşor de făurit în unele locuri decât în altele, Muntenegru şi Albania reprezentând, poate, cele mai mari provocări.

În ceea ce mă priveşte, nu am fost atât un călător, cât mai degrabă un introvertit care încearcă să fie extrovertit, insistând asupra singurătății, dar recunoscând şi constrângerile pe care aceasta le impune şi, astfel, forțându-mă să întâlnesc oameni. Un călător adevărat – un Durham, un Leigh Fermor, Durrell sau Theroux – este o explozie de viață, este plin de exuberanță şi nu are nevoie să îşi programeze evenimente pentru a avea întâlniri semnificative. Eu nu mă pot ridica la înălțimea lor, dar sunt totuşi obligat să călătoresc. Cum altfel aş putea să ajung cu adevărat acasă?

---

30. Câțiva dintre cei mai notabili împărați romani au fost de origine ilirică: Aurelian, Dioclețian şi Constantin cel Mare.

31. În cartea *Munții blestemați*, de Robert Carver, țăranii albanezi „țipă şi bat cu pumnul“ în masă, povestindu-i autorului cum postcomunismul le-a distrus viața prin tăierea subvențiilor agricole acordate satelor, în timp ce alimente ieftine veneau din Grecia, produse cu ajutorul subvențiilor Uniunii Europene (Flamingo, London, [1998] 2009, p. 36).

32. Într-adevăr, ea vorbeşte adesea despre *medjliss* – „consiliu“ în arabă – o adunare tradițională care are loc în Albania, la fel ca la celălalt capăt al Imperiului Otoman, în

Mesopotamia.

33. În 2021, familia sa a fost sancționată de autoritățile americane pentru acuzații de corupție.

34. La momentul discuției noastre, Albania se afla pe locul 124 din 229 de țări, conform CIA World Factbook.

8. CORFU
Experiența arhetipală a refugiatului

Sudul Albaniei este o imensitate biblică de vârfuri acoperite de zăpadă la începutul primăverii. Ajung pe coastă şi observ că am trecut o paralelă imaginară. Apa albastră pare iluminată de dedesubt şi te hipnotizează. Mă aflu în zona de influență a Greciei. Adriatica, mai rece, este chiar în spatele meu. De aici începe Marea Ionică.

Din portul adormit pe care mi-l amintesc din 1990, oraşul albanez Saranda a devenit în cursul ultimelor trei decenii un coşmar de beton. Clădirile hidoase, unele placate cu gresie ca nişte toalete, sunt, practic, îngrămădite una peste alta. Materialele de construcție sunt de proastă calitate. Terenurile rămase goale sunt năpădite de buruieni şi gunoaie. Nicăieri în lumea în curs de dezvoltare nu am fost martor la o asemenea lipsă de planificare guvernamentală. E o barbarie care depăşeşte orice estetică. Este varianta Klondike a capitalismului, cu design sovietic timpuriu. În ciuda progreselor materiale evidente, lupta albanezilor pentru construirea unui stat civil şi uman continuă cu curaj.

Feriboturile nu funcționează în afara sezonului, aşa că mă îmbarc pe un hidropter pentru a traversa Cortina de Fier de odinioară, trecând din Albania în Grecia. Călătoria durează treizeci de minute. Distanța dintre Saranda şi vârful nord-estic al insulei Corfu este atât de scurtă, iar apa atât de liniştită în această zi calmă, încât ai putea s-o străbați înot. Atât de îngustă este această trecere! De pe un țărm se pot vedea casele de pe celălalt. Geografia este atât de arbitrară, şi totuşi efectul ei asupra destinului uman este dramatic. Granița dintre Albania şi Grecia este una dură. Statele moderne, cu mecanismele lor birocratice de control, nu fac decât să consolideze diviziunile geografice.

Pe partea vestică a acestei strâmtori, statul de drept, deşi slab pe alocuri, există totuşi. Pe partea estică, statul de drept este mult mai slab sau lipseşte cu desăvârşire: un fapt care trebuie că dă speranțe Kremlinului, chiar dacă aceste țări sunt membre ale NATO. Alegerile contează mai puțin decât instituțiile în această privință. În acest sens, Marea Adriatică continuă să fie un barometru sensibil al echilibrului de forțe dintre Est şi Vest. Dacă malul estic nu va fi încorporat în Europa, dezordinea Eurasiei se va profila inconfortabil de aproape de Italia, care se confruntă cu propriile probleme.

Europa nu îşi permite luxul de a neglija aceste state problematice prin care tocmai am călătorit. Marea Adriatică, aflată în inima lumii mediteraneene şi a celei central-europene, constituie o geografie nervoasă care, în secolul XXI, va avea de spus o poveste geopolitică a cărei intrigă încă n-a fost scrisă. Acestea sunt gândurile mele în timp ce hidropterul trece prin deschizătura digului de protecție spre stația vamală grecească.

În timp ce Saranda, în Albania, purta urmele anarhiei urbanistice, oraşul Corfu uimeşte cu

florile în ghiveci care se revarsă pe spalierele de fier ale fațadelor neoclasice de influență italiană. Aici, atât datorită naturii, cât şi dominației imperiale a dogilor venețieni, ia formă o versiune mai luxuriantă şi mai cosmopolită a Greciei. Țiglele de argilă, zidurile acoperite cu roibă de culoare maro-sângerie şi fortăreața venețiană impunătoare şi întunecată au aerul unor vestigii arheologice şi astfel trimit cu gândul la începuturile civilizației. Florile de lavandă inundă parcurile în aprilie. Iar cafenelele sunt la un standard italian, astfel încât atât ruşii bogați, cât şi britanicii au găsit în Corfu unul dintre locurile ideale de sejur.

Înainte de apusul soarelui, chiar şi într-o zi lucrătoare, cafenelele şi restaurantele sunt absolut pline de oameni: bunici, părinți şi copii mici laolaltă, aceştia din urmă alergând zgomotos în jurul meselor, în timp ce tații beau *ouzo* şi mamele alăptează sugarii. *Familia*. Aceasta este adevărata indestructibilitate a Greciei, în ciuda depresiunii economice şi a populismului. Este valabil pentru întreaga Mediterana, unde generațiile nu sunt izolate unele de altele de tehnologie şi de singurătate în aceeaşi măsură ca în alte părți. Nu există scene de familie la fel de emoționante ca cele greceşti, unde alcoolul nu este un tabu, ci ceva alături de care copiii cresc şi, prin urmare, de care nu abuzează mai târziu; nu există în asta nici *chic*-ul Italiei, nici neglijența Occidentului postmodern. Simt ceva etern în stabilitatea împământenită a acestei mulțimi de seară, în care copiii ies cu părinții lor la restaurante bune. Şi apoi, bineînțeles, mai e limba, cu erupțiile sale fonetice circulare, care este destinată scenei la fel de mult ca şi strămoaşa sa antică.

Desigur, acest romantism are şi o altă față, după cum îmi spune un prieten grec, specialist în criminalitate economică, la un pahar de vorbă. Puterea familiei şi accentul pus pe ea pot duce la corupție, deoarece legăturile de familie au stat dintotdeauna înaintea normelor legale şi a altor limite etice. Tradiția unui stat slab în Grecia modernă – în care servicii precum planificarea urbană şi colectarea gunoiului sunt la fel de fragile ca şi colectarea impozitelor – este parțial decelabilă în priveliştea pe care o am în față în prima mea seară în oraşul Corfu. Există o înțelegere tacită între guvern şi populație încă de la mijlocul secolului al XIX-lea: *vă dăm puțin, dar şi luăm puțin de la voi*. Situația nu este nici pe departe la fel de gravă ca în Albania sau Muntenegru, dar Grecia rămâne, fără îndoială, unul dintre cele mai corupte state din Europa de Vest, deşi acest lucru a început să se schimbe în ultima vreme.

„Statul slab a fost o alegere strategică“, îmi spune prietenul meu, iar apoi menționează cu nonşalanță asasinarea în 1831 a lui Ioannis Kapodistrias, diplomatul grec strălucit şi disciplinat, cu o pregătire internațională, care nu-şi făcea iluzii în privința patriei sale. Dacă ar fi supraviețuit, poate ar fi reuşit să pună Grecia pe o altă cale după independență.[35] A fost pentru a doua oară în călătoria mea când am auzit numele lui Kapodistrias menționat ca fiind un agent de schimbare istorică. Există însă multe motive pentru care lucrurile se întâmplă aşa cum se întâmplă. Şi multe dintre ele nu au nimic de-a face cu geografia.

Mă aşez la masă. Corfu îmi este destul de familiar, chiar dacă ultima mea vizită aici a precedat-o pe cea din Saranda. Aici schimbările au fost mai subtile. La cincizeci de ani de la prima mea incursiune în Grecia, chelnerii de la taverne încă mă invită în măruntaiele pline de arome ale bucătăriilor lor pentru a-mi alege peştele şi carnea. Obiceiurile se

mențin. Să nu cumva să credeți că o depresiune economică – la fel de devastatoare ca cea prin care a trecut America la începutul anilor 1930 – a afectat Grecia în aceeaşi măsură precum au făcut-o aproape cincizeci de ani de stalinism în Albania. Grecia este o țară pe care te poți baza. Nu a părăsit niciodată zona euro. Nu s-a prăbuşit niciodată în anarhie, aşa cum mulți au prezis acum câțiva ani.

Până acum am călătorit prin locuri pentru care nu eram pregătit, adică pentru care nu aveam nici cunoştințele, nici abilitatea lingvistică necesare. Grecia, cel puțin, este un loc în care am trăit şi am lucrat ca jurnalist într-o perioadă anterioară a vieții mele, ceea ce a dus la crearea unei anumite intimități. Mi-am cunoscut soția în Grecia. M-am căsătorit aici, iar fiul meu s-a născut în Grecia. Revenirea în Grecia este ca o întoarcere acasă. Este ca şi cum aş deschide uşa de la intrarea în casă, cu bagajele la picioare, după o lungă călătorie. Şi pentru că limbile străine pot fi învățate doar cu mult timp şi efort, perfecționarea continuă a cunoştințelor de limbă greacă, aşa cum a spus cineva odată, va constitui propria mea luptă împotriva mortalității.

Insula Corfu este şi nu este Grecia. A fost identificată atât cu Marea Adriatică, cât şi cu coasta arhipelagică a Greciei. Într-un sens mai larg, Corfu este o cronică a (şi o meditație asupra) istoriei europene înseşi. Adevărata frumusețe a acestei insule constă în impactul pe care-l are asupra modului nostru de gândire, conferindu-i profunzime şi spirit analitic. Vandali, goți, bizantini, piraţi slavi şi barbari, normanzi, angevini, catalani, venețieni, otomani, ruşi, francezi, britanici, germani şi italieni, cu toții au cucerit, au recucerit sau au făcut raiduri pe această insulă grecească, nu datorită frumuseții sale, ci datorită poziției sale strategice. Este Gibraltarul Adriaticii.

Iar înainte de toate acestea a existat o istorie veche.

Războiul Peloponesiac (431–404 î.Cr.), care a cuprins întreaga Grecie, a avut drept cauze imediate (dar nu structurale) disputele relativ minore implicând Corfu (Corcyra) şi Potidaea, care au contribuit la amplificarea tensiunilor dintre Atena şi Sparta, marile oraşe-state şi puteri ale epocii, până la punctul de ruptură. Rivalitatea dintre Corfu şi Corint în privința Epidamnus (actualul Durrës, în Albania) l-a determinat pe cel dintâi să caute o alianță militară cu Atena. Această lovitură dată prestigiului Corintului l-a făcut pe acesta, la rândul său, să caute un aliat în Sparta. Din cauza rețelelor de alianțe, conflictul a scăpat de sub control. Corfu este un avertisment pentru modul în care dispute locale pot duce în mod imprevizibil la conflicte majore: de asemenea, este un avertisment pentru toți cei care îşi imaginează războaiele ca fiind scurte, intense şi uşor de strunit, fără să realizeze ce demoni puternici pot dezlănțui.

Corfu a fost, de asemenea, locul unde s-a adunat flota ateniană pentru nefericita expediție siciliană care a început în 415 î.Cr. şi care este descrisă în cartea a şaptea a *Războiului Peloponesiac* al lui Tucidide. Atena a fost atrasă în Sicilia de aliații locali, care erau amenințați de alte oraşe-state siciliene loiale rivalei Atenei, Siracuza, la rândul său o aliată a Spartei, cu care Atena se afla în război. Intervenția ateniană a început doar cu o mână de nave şi a crescut în timp la sute de nave şi mii de soldați, Atena implicându-se tot mai mult în îndepărtatul teritoriu al Siciliei. Expediția siciliană, care a durat câțiva ani, s-a încheiat cu pierderea a 40.000 de soldați atenieni, dintre care 6.000 au supraviețuit doar

pentru a ajunge să muncească în carierele din Siracuza şi să fie vânduți ca sclavi. Războaiele americane din Vietnam şi Irak au fost comparate cu Expediția Siciliană, a cărei scenă de deschidere a avut loc aici, în Corfu.

Cicero, un om politic viclean şi elocvent, umanist de excepție al Romei din secolul I î.Cr., s-a întâlnit aici pentru ultima dată cu Cato cel Tânăr în anul 48 î.Cr. Cicero se întorcea la Roma pentru a cere mila lui Cezar. Cato era în drum spre Africa. Trei ani mai târziu, Cato, care a condus o revoltă împotriva lui Cezar în apărarea idealurilor democratice ale Republicii romane, s-a sinucis după ce a mărşăluit prin Libia şi a fost înconjurat de trupele lui Cezar în Utica, în nord-estul Tunisiei. Cato şi-a evacuat soldații pe mare şi a încuiat porțile din Utica înainte de a se arunca în propria sabie, murind, după spusele lui Plutarh, ca „singurul om liber şi neînvins“ din Roma.[1] Politica în lumea antică – şi în unele regimuri de astăzi, de fapt – era literalmente o chestiune de viață şi de moarte. Era nevoie de un curaj şi de o putere de caracter pe care puțini politicieni din Vestul de astăzi le pot înțelege. Am putea găsi azi un Cato cel Tânăr printre ei?

Lăsând la o parte istoria veche, Corfu va fi întotdeauna asociată cu Veneția, care avea nevoie de controlul insulei pentru a domina Adriatica. Fără Corfu, Veneția n-ar fi putut deține majoritatea locurilor prin care m-a purtat călătoria mea. Corfu păzeşte marea la intrarea sa sudică îngustă, Strâmtoarea Otranto, care-i dă Adriaticii „caracterul său esențial“ de lac alungit, în cuvintele lui Braudel. La sfârşitul secolului al XIV-lea, Veneția a stabilit aici cartierul general al uneia dintre flotele sale de observație, „pentru a-şi proteja pretinsele drepturi asupra întregului Golf“, scrie istoricul şi militarul britanic din secolul al XIX-lea Henry Jervis-White-Jervis. Venețienii numeau Corfu „Uşa Noastră“ şi aveau un atașament emoțional față de această insulă. Este locul în care Veneția a pierdut mii de oameni în bătăliile pe mare împotriva normanzilor în secolul al XI-lea.[2]

În 1571, „flota creştină“, în cuvintele lui Jervis-White-Jervis, „formată din trei sute de corăbii, cu cincizeci de mii de pedestraşi şi patru mii cinci sute de cavaleri, sub comanda celebrului Don Juan de Austria, a sosit în portul Corfu“. Curând, „după ce a obținut aici informații că flota turcească se afla în largul Golfului Lepanto [în Marea Ionică], a urmărit-o până acolo şi a învins-o într-una dintre cele mai răsunătoare victorii din analele lumii“. Bătălia de la Lepanto, de la 7 octombrie 1571, a costat viața a aproape 8.000 de soldați, marinari şi vâslaşi creştini, plus un număr şi mai mare de răniți. Un număr şi mai mare de victime s-a înregistrat de partea otomană. Deşi se consideră că prețul teribil în vieți umane nu a adus dividende strategice şi diplomatice pe măsură (din cauza nevoii Veneției şi a aliaților săi de a continua să întrețină relații cu otomanii), Noel Malcolm arată că, fără înfrângerea de la Lepanto, sultanul ar fi putut foarte bine să cucerească atât Creta, cât şi Corfu, iar apoi, deținând Corfu, să lanseze un atac asupra Italiei de sud chiar prin Strâmtoarea Otranto.[3]

Din 1814 până în 1864, ca urmare a tratatelor de pace postnapoleoniene, Corfu şi celelalte insule ioniene au fost plasate sub protecție britanică, ele urmând, potrivit lui Jervis-White-Jervis, „să se bucure de libertatea municipală de care aveau parte oraşele greceşti sub dominația romanilor“[4]. Această perioadă de dominație britanică, care a fost mai puțin constituțională şi democratică decât pare, a durat jumătate din secolul al XIX-lea: o perioadă foarte lungă pentru un grup de insule care fac parte din Grecia din punct de

vedere geografic şi sunt atât de aproape de continent, o dată în plus demonstrându-se că geografia nu este totul. Rolul ei în istorie rămâne marcat de contradicții. Astăzi, în părțile de nord şi de nord-est ale insulei Corfu se află vilele deținute de britanici, iar protecția mediului este luată în serios, în timp ce partea sudică, la fel de frumoasă, a fost destinată devastatorului turism de masă.

Datorez descoperirea cărții lui Jervis-White-Jervis bibliografiei din *Insula lui Prospero: Un ghid al peisajului şi culturii insulei Corfu*, de Lawrence Durrell. Aceasta este, de fapt, o carte de călătorie în rezidență, scrisă sub forma unui jurnal la sfârşitul anilor 1930, ceea ce o face oarecum neobişnuită pentru epoca sa: o înregistrare a impactului unui peisaj, al unei limbi şi al unei culturi savuroase asupra unei minți tinere, senzuale şi vorace. Puțini au fost interesați de o relatare introspectivă, autoindulgentă şi absolut romantică a vieții pe o insulă grecească în timpul războiului mondial. Dar imediat ce războiul s-a încheiat, cartea, publicată în 1945, „a electrizat un public britanic obosit de război şi avid de culoare“, scrie un biograf. Desigur, Durrell a ignorat în mod conştient Războiul Civil Spaniol, ascensiunea lui Hitler şi celelalte orori ale deceniului. El spunea că interesul pentru politică înseamnă să „te ocupi de mediocrități“, pe când artistul este motivat de „autoizolare şi de dislocarea instinctului social“. Astfel, în timp ce politica înseamnă înțelegerea şi modelarea atitudinilor omului de rând, arta este opusul – se ocupă de excepțional. Arta este singurătate; politica, angajament social. Se poate spune că, având în vedere mizele anilor 1930, o astfel de atitudine era iresponsabilă, deşi Durrell avea să activeze ca diplomat britanic în timpul războiului şi după aceea. Şi totuşi, locuind într-o casă vopsită în alb lângă un golf mic şi secret de pe îndepărtata coastă nord-estică a insulei Corfu, printre insecte şi fără instalații sanitare, Durrell şi soția sa, Nancy, s-au dedicat „artei, literaturii şi libertății“, unele dintre valorile pentru care oamenii se vor lupta în războiul ce avea să vină în curând.[5]

Nimeni, poate nici măcar Patrick Leigh Fermor (bunul prieten al lui Durrell), n-a reuşit să surprindă atât de literal efectul supranatural al peisajului grecesc asupra unui occidental la prima vizită:

> Undeva între Calabria şi Corfu începe cu adevărat albastrul. Pe tot parcursul Italiei te deplasezi printr-un peisaj sever domesticit – fiecare vale amenajată după planurile arhitectului, luminată strălucitor, umană. Dar, odată ce porneşti de pe pământul plat şi dezolant al Calabriei spre mare, eşti conştient de o schimbare în inima lucrurilor […]. Intri în Grecia aşa cum ai intra într-un cristal întunecat; forma lucrurilor devine neregulată, refractată. Mirajele înghit brusc insulele şi, oriunde te-ai uita, perdeaua tremurândă a atmosferei te înşală.[6]

Şi aşa mai departe. Pentru Durrell, peisajul grecesc nu este altceva decât o ființă vie, eternul „Ochi enorm“, aşa cum îl numeşte el, modul lui Dumnezeu de a privi lumea, „ca o lentilă care se potriveşte în canelura orizontului“. Şi astfel, „viața noastră pe acest promontoriu a devenit asemenea unui enunț euclidian fără cusur“, deşi recunoaşte că insula este doar „anticamera venețiană a Greciei egeene“, al cărei efect se va dovedi a fi şi mai puternic şi mai matematic. Ceea ce urmează sunt pagini de introspecție limpede

precum cristalul, însufleţite de o forţă vitală inegalabilă (exact ceea ce îl apropie pe Durrell de Leigh Fermor), despre sfinţii locali, pescuitul cu carbid noaptea, contrabanda albaneză, baia într-o cisternă naturală de la malul mării, şi atâtea altele. Într-adevăr, există disertaţii erudite despre recolta de măsline şi teatrul de umbre cu păpuşi, precum şi o bogată descriere a unui festin petrecut în compania unui conte local care susţine în mod convingător că insula Corfu este adevăratul cadru al operei lui Shakespeare, *Furtuna*. Bucurându-se de fantezia deocheată a lui Karaghiozis, Durrell realizează că localnicii greci îl suspectează de interes prefăcut pentru păpuşile teatrului, considerând că îi priveşte cu o condescendenţă binevoitoare. Reflecţiile sale asupra caracterului naţional grecesc – cel al „omului mic şi umil care obţine mai mult decât ceilalţi din jur prin pură viclenie“ – duc în cele din urmă la o observaţie despre politica greacă, care „nu este politica stearpă a abstracţiei şi a principiilor, ci politica crudă şi caldă a inimii: venerarea eroilor, promovarea partidelor şi a personalităţilor. În toate acestea surprindem o imagine a dualismului amar al inimii sale [a grecului] – o anarhie interioară care nu-l lasă să se odihnească“.[7]

Cei şapte ani în care am trăit ca jurnalist în Grecia în anii ’80 şi am observat partidele politice, care nu erau decât adunări de cafenea coagulate în jurul unor personalităţi carismatice, mi-au demonstrat acurateţea judecăţii lui Durrell. Dar el generalizează; Grecia, totuşi, s-a schimbat, la fel ca multe alte ţări, pe măsură ce politica capătă din ce în ce mai mult un caracter global şi tehnocratic.

„Puţine ţări din Europa au avut o istorie recentă atât de frământată“, îşi începe Richard Clogg, cercetător la King’s College London, cartea *Scurtă istorie a Greciei moderne*.[8] Scriind în 1978, cu trei decenii înainte de Marea Criză a economiei greceşti, rezultat al îndelungatei subdezvoltări instituţionale a ţării, Clogg a identificat moştenirea ortodoxă răsăriteană şi secolele de dominaţie otomană ca fiind elementele care disting Grecia de toate celelalte ţări ale Uniunii Europene, cu excepţiile evidente ale Bulgariei şi României. De fapt, decizia de a admite o astfel de ţară în NATO şi UE a demonstrat intenţia celor două organizaţii de a ignora şi depăşi decalajul dintre Est şi Vest. Dincolo de valoarea strategică evidentă a Greciei şi de rezonanţa emoţională a Greciei antice pentru Occident, încercarea ambiţioasă de a absorbi în structura alianţei postbelice acest copil sărac al despotismului bizantin şi otoman – care nu stă mult mai bine decât Muntenegru şi Albania de astăzi – este o dovadă a universalismului la care aspiră instituţiile occidentale.

Harta în diferite nuanţe de la începutul *Scurtei istorii* a lui Clogg ilustrează configuraţia teritorială vădit artificială a Greciei moderne: aceasta s-a extins treptat spre nord, prin război şi alte evenimente aleatorii desfăşurate pe parcursul secolelor al XIX-lea şi XX, de la o bază iniţială în Peloponez, Attica, Eubeea şi insulele din Marea Egee, pentru a încorpora în cele din urmă părţi din Epir, Macedonia şi Tracia până în 1920. Grecia, asemenea Italiei, este un produs evident al geografiei, istoriei şi culturii. Şi totuşi, la fel ca şi în cazul Italiei, tocmai pentru că geografia este o sursă de contradicţii, graniţele actuale ale Greciei, deşi declarate incontestabile de toată lumea, ar putea dobândi în timp o semnificaţie mai subtilă.

Grecia ne pare familiară datorită faimoasei asocieri cu Atena lui Pericle, locul de

naştere spiritual al Occidentului. Dar amintirea Greciei clasice a distorsionat întotdeauna realitatea modernă. Clogg asociază prima sămânță a identității greceşti moderne cu Georgios Gemistos Plethon, cel de la al cărui mormânt din fața bisericii din Rimini am început această călătorie. La începutul secolului al XV-lea, în timp ce otomanii puneau stăpânire pe Imperiul Bizantin – Mistra, în Despotatul Morea, a fost una dintre ultimele rămăşițe ale Romei răsăritene ocupate de turci –, Plethon a subliniat legătura dintre grecii ortodocşi răsăriteni şi strămoşii lor eleni, contribuind astfel la crearea unei identități ce împletea creştinismul cu moştenirea Antichității.

Timp de secole după aceea, singura „fereastră către Occident“ a Greciei a fost dominația venețiană în Corfu şi în celelalte insule ioniene din apropiere. Deşi dominația turcă musulmană a afectat mai puțin sensibilitatea ortodoxă decât stăpânirea antipaticilor venețieni catolici,[9] în alte privințe a fost devastatoare, o veritabilă luptă pentru supraviețuire fizică, în care mulți greci şi-au pus speranțele în ruşii ortodocşi din nord.

O revoltă a populației indigene şi distrugerea marinei otomane de către flotele britanică, franceză şi rusă în 1827 în largul Peloponezului de vest au dat naştere unei Grecii independente. Independența a însemnat în cele din urmă guvernarea de către un prinț bavarez, Otto Frederic de Wittelsbach, în parte pentru că puterile occidentale se temeau că noul stat, în care domnea haosul în urma asasinării eroicului diplomat Kapodistrias, va cădea sub dominația Rusiei. Aşa cum s-a întâmplat, noul stat „a fost năpădit de miliții“, scrie Clogg, provenite din diviziunile interne inerente luptei de zece ani pentru eliberare. Legitimitatea acestui stat nou şi instabil a fost afectată şi mai mult de faptul că el cuprindea mai puțin de jumătate dintre grecii care trăiseră sub dominația otomană.[10] Rezultatul a fost un iredentism care a durat până la jumătatea secolului XX şi care s-a desfăşurat sub denumirea de *Megali Idea*, sau Marea Idee, care nu era altceva decât visul nebunesc al grecilor de a reconstitui Imperiul Bizantin.[11] Astfel, anarhia a devenit o caracteristică a vieții greceşti moderne, în mijlocul unor dispute teritoriale constante cu Imperiul Otoman şi cu naționaliştii slavi din nord. Pasiunile naționaliste au dat în foc pe parcursul luptei pentru eliberarea Cretei, în sud, şi din pricina temerii de a pierde Macedonia, în nord.

După Primul Război Mondial şi destrămarea Imperiului Otoman, Grecia a încercat să anexeze marginea vestică a Asiei Mici, cu cei 1,5 milioane de etnici greci concentrați în jurul marelui oraş cosmopolit Smirna. Armata greacă a debarcat pe coastă în 1919 şi, amăgindu-se cu privire la sprijinul Aliaților, a avansat până la est de Ankara, adânc în interiorul Anatoliei. În 1922, armata turcă a contraatacat şi a împins literalmente forțele greceşti înapoi în mare. Zeci de mii de civili de etnie greacă din jurul Smirnei au fost ucişi, iar 1,2 milioane – practic întreaga populație de greci din Turcia – au devenit refugiați. Cel puțin 100.000 de etnici greci au fost trimişi în interiorul Anatoliei, cei mai mulți dintre ei nemaifiind văzuți niciodată. Două mii cinci sute de ani de civilizație greacă în Asia Mică s-au încheiat brusc.

Catastrofa din 1922, aşa cum a ajuns să fie cunoscută, a destabilizat politica greacă timp de decenii, provocând mai multe lovituri de stat, deoarece refugiații din Smirna au fost relocați într-o națiune săracă, a cărei populație era de numai 5,6 milioane de locuitori înainte de Războiul Greco–Turc. (Taberele improvizate de refugiați aveau să devină ceva

semipermanent în Atena.) Potrivit istoricului britanic Bruce Clark, schimbul de populație, în cadrul căruia 400.000 de musulmani au fost forțați să se mute din Grecia în Turcia, a fost „un punct de reper cultural şi geopolitic sinistru“, prin care birocrații internaționali, care lucrau în conformitate cu prevederile Tratatului de la Lausanne, încheiat în urma Primului Război Mondial şi a Războiului Greco–Turc, au oferit un model legalist pentru epurarea etnică în Europa secolului XX. Odată cu prăbuşirea Imperiului Otoman după Primul Război Mondial, o lume multiculturală şi tradițională – reprezentând ultimul vestigiu al modernității timpurii – a dat naştere unor state moderne monoetnice.[36]

Primul guvern cu adevărat stabil din istoria modernă a Greciei a apărut abia paisprezece ani mai târziu, în 1936 – o dictatură militară sub conducerea generalului Ioannis Metaxas, care, în ciuda tuturor adversităților, a respins invazia lui Mussolini în Grecia şi Albania. Forțele lui Metaxas aveau să ocupe temporar partea etnică greacă din sudul Albaniei, cunoscută sub numele de Epirul de Nord (în jurul oraşului Saranda). Rezistența greacă împotriva italienilor a oferit Aliaților primul succes real din cel de-al Doilea Război Mondial şi a inspirat astfel forțele binelui atunci când era mare nevoie de încurajare. Din păcate, a urmat ocupația nazistă a Greciei, cruzimea sa gratuită dând naştere unei rezistențe comuniste.

Sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial nu a adus pacea, ci un război civil care a durat până în 1949, între comunişti şi loialiştii de dreapta, aceştia din urmă ieşind victorioşi. Conflictul s-a soldat cu 80.000 de morți şi 700.000 de refugiați interni. Din cauza brutalității ambelor tabere, în special împotriva civililor, politica greacă avea să rămână polarizată timp de decenii, împărțită între partide de extremă stânga dură şi extremă dreapta, astfel încât un liberalism modern şi un conservatorism modern nu au putut să se dezvolte. Datorită acestor aspecte, Grecia, ajutată de geografia sa – la fel de aproape de Moscova ca şi de Bruxelles – a devenit un câmp de luptă ideologică în Războiul Rece.

Perioada Războiului Rece a fost marcată de guverne slabe, precum şi de diviziuni politice interne profunde, care au fost agravate şi mai mult de lupta pentru independența Ciprului, cu apelurile la *Enosis* (sau unirea) insulei cu Grecia. Bineînțeles, acest lucru era el însuşi un ecou al Marii Idei. În 1967, ofițerii inferiori au dat o lovitură de stat, răsturnând guvernul de la Atena şi au instaurat o brutală dictatură militară care a durat şapte ani. „Regimul coloneilor“ s-a asemănat cu cele din Lumea a Treia mai mult decât cu guvernele din Europa de Vest. S-a dizolvat în 1974, după ce intervenția politică eşuată în Cipru a dus la invazia şi ocuparea de către Turcia a părții de nord a insulei.

Abia odată cu restabilirea democrației, în iulie 1974, sub conducerea politicianului conservator Constantin Karamanlis (care se întorsese în Grecia din exilul din Franța), politica greacă a început, încet-încet – pentru prima dată în istorie – să se stabilizeze şi să dobândească un caracter modern, occidental. Grecia, locul de naştere al Occidentului, se integra acestuia. Acest proces a fost ajutat de admiterea țării în Comunitatea Economică Europeană (ulterior UE) în 1981. La fel ca şi apartenența la NATO, aderarea la UE şi admiterea ulterioară a Greciei în zona euro au reprezentat decizii pur politice din partea instituțiilor occidentale. În realitate, nici administrația, nici economia Greciei nu au fost vreodată la nivelul standardelor nucleului Comunității Europene şi ale Occidentului. Cu

toate acestea, s-a considerat (chiar dacă nu s-a recunoscut niciodată public) că lăsarea Greciei în afara instituțiilor europene, având în vedere poziția geografică vulnerabilă a țării şi istoricul său îndelungat de instabilitate, ar reprezenta o ameninţare mai mare pentru Occident decât aducerea Greciei în interiorul acestora. După cum s-a dovedit, varianta grecească a Marii Crize, în care țara a fost îngenuncheată, începând cu 2009, din cauza sărăciei generalizate, a scăderii dramatice a PIB-ului şi a şomajului în masă – ceea ce a condus la un guvern de extremă stânga, apropiat inițial de Moscova – a fost direct legată de lipsa profundă de pregătire a țării pentru rigorile zonei euro. Moştenirea bizantină şi otomană a subdezvoltării, deşi poate fi depăşită, încă atârnă greu în Grecia celui de-al doilea deceniu al secolului XXI.

Într-adevăr, în perioada imediat următoare Marii Crize din Grecia, Atena rămăsese aşa cum am cunoscut-o cu câțiva ani în urmă, un peisaj urban zdrențuit şi înnegrit de graffiti la poalele marilor monumente clasice ale civilizației occidentale. Înconjurată de mare şi de munți arizi, acoperiți cu pini, sub lumina melodramatică a soarelui, Atena şi-a păstrat farmecul. Cu toate acestea, graffitiurile, mai prezente în anumite cartiere din oraş decât în orice altă capitală occidentală pe care o cunosc, vorbeau despre anarhie şi despre o rezistență față de stat pe care mulți comentatori greci le-au observat ei înşişi. Foarte puțini radicali din alte părți se numesc în mod deschis anarhişti, aşa cum o fac cei din Grecia.

Un important jurnalist grec mi-a explicat că, în cea mai mare parte a istoriei, din Antichitate până la stăpânirea otomană, guvernarea a fost „intimă, personală, implicând doar oameni pe care îi cunoşteai“. Accentul se punea pe familie şi pe prietenii apropiați. Pentru că vastul stat modern, ca forță abstractă impersonală, a distrus această intimitate, grecii l-au respins. Ortodoxia răsăriteană nu i-a ajutat, promovând respingerea obligațiilor formale ale lumii materiale dincolo de clan şi familie în schimbul promisiunii unei existențe în lumea de dincolo, ceea ce, aşa cum a observat odată un filozof şi prieten român, împovărează întregul tărâm ortodox, din Rusia până în Balcani. Pentru a înțelege mentalitatea anarhistului grec postmodern, mi-a spus jurnalistul din Atena, „nu trebuie decât să citeşti Bakunin şi Dostoievski“. De fapt, mă gândesc la *Demonii* lui Dostoievski, în care unul dintre radicali proclamă:

> Cum apare familia sau dragostea, apare îndată şi dorința de proprietate. Vom ucide această dorință: vom slobozi beția, intriga, denunțul; vom dezlănțui un dezmăț inimaginabil; orice geniu îl vom înăbuşi încă în faşă, vom reduce totul la un singur numitor […].[12]

Totul se reduce la un numitor comun: punctul în care anarhismul se transformă în comunism şi, în cele din urmă, în stalinism. Prin urmare, nu este întâmplător faptul că anarhismul grecesc de la mijlocul secolului XX a existat alături de cea mai ortodoxă mişcare comunistă din Europa de Vest. Ortodoxia, anarhismul, comunismul au făcut parte din aceeaşi respingere a raționalismului occidental în țara în care Occidentul, într-un sens spiritual, a fost inventat.

Şi totuşi, a vorbi despre Est şi Vest ca fiind mutual exclusive în Grecia înseamnă a ignora faptul că țara este o combinație inextricabilă a celor două. Estul există în

întunericul magic îmbrăcat în foiță de aur al Bisericii Ortodoxe, la fel de departe în spirit de Occidentul protestant şi catolic precum este de Islam. Nu numai că Imperiul Bizantin a fost în esență grec, dar şi Imperiul Otoman a fost la fel, condus adesea prin diplomați greci şi guvernatori locali. „Grecia“, scrie regretatul Philip Sherrard, un renumit traducător de poezie greacă modernă – ca un ecou a ceea ce spune părintele Kallistos în *Istoria Bisericii Ortodoxe* –, „nu a avut niciodată un Ev Mediu sau o Renaştere, aşa cum le înțelegem noi, sau o Epocă a Luminilor. Acea ridicare a rațiunii deasupra restului lucrurilor nu a avut loc. Grecia“, continuă Sherrard, „nu a trecut prin acea dezlănțuire a raționalismului al cărei produs este lumea occidentală modernă“ – şi, odată cu ea, „paralizia, rezultată de aici, a vieții emoționale a omului“.

Cu toate acestea, venind din direcția geografică şi civilizațională opusă, Grecia este, de asemenea, locul în care atmosfera Occidentului începe să destrame logica totalitară, zdrobitoare, a Mesopotamiei şi Egiptului antic. Aceasta a fost, la urma urmei, ultima realizare a Atenei lui Pericle: a insuflat umanism şi un sentiment al individualismului în tiraniile Orientului antic, unde zeii nu arătau deloc a oameni, ci, pe jumătate, a animale.[13]

Totuşi, dacă interpretăm această istorie modernă, sumbră şi tragică ca fiind fără legătură cu strălucitoarea şi eroica istorie antică înseamnă că nu înțelegem mesajul pe care Grecia îl oferă vremurilor noastre. Piesele clasice de teatru ale Antichității greceşti, jucate într-un peisaj care, aşa cum scria Durrell, constituia Ochiul etern, vorbesc despre sânge şi tragedie. Nimic şi nimeni nu ne învață această lecție aşa cum o face poezia lui Ghiorghios Seferis, laureat al Premiului Nobel.

Seferis, născut şi crescut în Smirna, a trăit de la distanță catastrofa din Asia Mică, fiind la acea vreme un tânăr singuratic de 22 de ani student la Paris. El foloseşte Antichitatea greacă şi călătoria dramatică a lui Ulise pentru a scoate în evidență suferința teribilă şi dezamăgirea absolută a timpului său. În poezia sa, suferințele lui Odiseu şi ale oamenilor săi se transformă în suferințele milioanelor de refugiați greci din Asia Mică în 1922. A cunoaşte Grecia înseamnă a-i cunoaşte povara modernă – aceea a unui trecut grandios comparat cu un prezent frământat şi lipsit de importanță; imposibilitatea de a se ridica la înălțimea reputației sale face ca ea să fie astfel strivită sub stereotip. Poezia lui Seferis este o stenogramă a acestei identități tragice, de neînțeles.

Potrivit lui Sherrard, traducătorul şi interpretul său, Seferis a văzut cum bărbați, femei şi copii „au suferit o tragedie care, câțiva ani mai târziu, avea să devină un loc al comun al Europei: case distruse, coloane de refugiați, marşuri forțate pe drumuri nesfârşite către destinații necunoscute şi adesea letale, separarea familiilor, lagăre de detenție, bărci supraîncărcate cu oameni disperați care se scufundau în largul mării“[14]. A fost sfârşitul unei lumi şi al unei civilizații, o anticipare a ororilor celui de-al Doilea Război Mondial şi a crizelor siriană şi libiană din zilele noastre. Într-o scrisoare adresată mamei sale în decembrie 1922, Seferis a scris despre distrugerea Smirnei:

> Ar fi putut mintea omenească să-şi închipuie aşa ceva, în secolul XX, secolul umanității: un oraş de trei sute de mii de oameni transformat într-un cimitir în doar patru zile?[15]

Şi peste tot în jurul său, în timp ce prietenii şi cei dragi lui erau forțați să se exileze din Smirna, tânărul Seferis vedea moştenirea materială a Greciei Mari, cu toate ecourile sale istorice: în descrierea plină de vervă şi inegalabilă a lui Sherrard, „statuile crăpate şi fortărețele venețiene, țărmurile albe ale insulelor din Marea Egee şi Alexandru cel Mare, munții semeți şi argonauții, bisericile bizantine şi platanii“[16].

În poezia lui Seferis, Odiseu şi exilații din Smirna, exilații şi refugiații din orice timp şi loc – din Siria şi Libia în zilele noastre – toți se contopesc într-unul singur:

> Dar ce caută sufletele noastre călătorind
> pe punți de corăbii dărăpănate,
>
> înghesuite cu palide femei şi copii ce plâng
> fără să le distragă nici peştii zburători,
> nici stelele din vârful catargelor;
> uzate de discurile fonografelor
> legate fără voie prin rugi inexistente
> murmurând sparte gânduri în limbi străine.
> Dar ce caută sufletele noastre călătorind
> pe putrede lemne marine
> din port în port?[17]

Cuvintele şi frazele din celelalte poeme ale lui Seferis sunt la fel de emoționante: „Oriunde călătoresc, Grecia mă răneşte […]. Acest drum nu are sfârşit, nu are uşurare […]. Rare sunt nopțile cu lună ce mi-au plăcut […]. Casele pe care le aveam mi le-au luat. Războaie, distrugeri, exiluri […] Se întâmplase nefaşti să fie anii“.[18]

Nu există nimic mai mitic şi arhetipal decât experiența refugiatului, cuprinzând speranțele, visele, terorile şi rătăcirile omenirii, toate desfăşurate în lupta zilnică a individului pentru a supraviețui şi a-şi menține familia intactă în ciuda dislocării şi a privațiunilor. În timp ce scriu, zeci de mii de refugiați din Orientul Mijlociu trăiesc în condiții mizerabile, împrăştiați în taberele de pe insulele greceşti, unde au sosit din Turcia în încercarea de a ajunge în interiorul granițelor Uniunii Europene. Grecia ilustrează povara istoriei, dar şi modalitatea de a o înțelege şi de a o aborda, aşa cum ne spune Sherrard. Pentru că omul nu este doar o verigă într-un „lanț nesfârşit“ care se întinde în trecut; „el posedă în el însuşi“ „microcosmosul“ „tuturor perioadelor istorice“. Iar prin intermediul miturilor şi al simbolurilor, Seferis descrie această viață interioară, dezvăluind astfel modele arhetipale de experiență care ne unesc cu trecutul şi, prin urmare, cu adevărul universal.[19]

Cu alte cuvinte, ne întoarcem la modernismul literar al lui Joyce, Eliot şi Pound, la utilizarea simbolurilor pentru a descrie experiența individuală. Doar că, în cazul lui Seferis, simbolismul este mai puțin abstract, deoarece Grecia însăşi, cu toate asocierile ei istorice clasice, medievale şi moderne, este spațiul lui personal. Grecia, adevărata Grecie – nu viziunea unidimensională de carte poştală a Acropolei, ci contopirea tragică şi somptuoasă a lumii antice, a Bizanțului şi a epocii moderne, completată cu distrugerea Smirnei, ceva care nu este nici specific occidental, nici specific oriental – oferă imaginea

finală a Europei.

Într-adevăr, linia de falie dintre Est şi Vest, pe care am parcurs-o de-a lungul întregii călătorii, este de fapt forma prescurtată a unui set de distincţii care devine din ce în ce mai greu de definit, pentru că Europa cuprinde un mister al creaţiei născut din nenumărate şi complexe interacţiuni politice, culturale şi economice între creştini, evrei şi musulmani.

Căci fluxul schimbărilor şi influenţelor este de netăgăduit. Bizantinii greco-ortodocşi au contribuit la modelarea Europei, atât prin propria lor religiozitate orientală, cât şi prin bariera pe care au menţinut-o timp de sute de ani împotriva turcilor selgiucizi şi otomani. Mongolii au contribuit la modelarea Europei, prin rolul pe care l-au jucat în a ţine Rusia departe de Iluminism. Arabii au contribuit la modelarea Europei, separând-o lingvistic şi cultural de Africa de Nord. Perşii sasanizi au contribuit la modelarea Europei, prin confruntarea cu bizantinii, slăbindu-se reciproc, ceea ce a dus la cucerirea ţărmului sudic al Mediteranei de către arabi. Atât Orientul Mijlociu, cât mai ales Africa ar putea contribui la modelarea Europei în anii şi deceniile următoare, prin intermediul milioanelor de refugiaţi şi migranţi proveniţi din aceste regiuni.

Pentru că Europa, cu toate dificultăţile sale, va continua să constituie locul proxim cel mai atractiv pentru victimele tulburărilor politice şi economice din Afro-Eurasia. Până în 2050, de exemplu, populaţia Africii se va dubla, ajungând la 2,4 miliarde de locuitori, în timp ce numărul europenilor indigeni va stagna şi va scădea.[20] Chiar şi în lipsa războiului şi a tulburărilor, chiar şi în condiţiile creşterii clasei de mijloc africane şi ale scăderii ulterioare a ratei natalităţii în Africa, ne aflăm doar în primele etape ale unei mişcări semnificative a populaţiei dinspre sud spre nord – noile clase de mijloc africane vor furniza de fapt mai mulţi migranţi, nu mai puţini, deoarece oamenii vor avea mijloacele de a-şi părăsi casele şi de a alege unde să locuiască, pe măsură ce se schimbă aşteptările în privinţa nivelului de trai. În cele din urmă, China va contribui la modelarea Europei, pe măsură ce portul grecesc Pireu va deveni în Vest vârful de lance al noului Drum al Mătăsii al Chinei, sau al Iniţiativei *Belt and Road*, aşa cum este oficial denumită. Într-un sens geopolitic foarte concret, Grecia este din nou la răscrucea dintre Est şi Vest.

Prin urmare, Europa se află abia la începutul unei schimbări monumentale. Este creuzetul în care se vor desfăşura multe dintre provocările afro-eurasiatice. Secularismul şi universalismul actual al Europei, produse secundare ale nevoii de a scăpa de istorie, în special de *Götterdämmerung*-ul celor două războaie mondiale, fac continentul mai vulnerabil la răsturnările de civilizaţii. Amintiţi-vă că identitatea occidentală a Europei a fost produsul întâmplării mai mult decât se crede. Timp de secole îndelungate, Occidentul a fost un accident geografic modelat în parte de ciocnirea imperiilor din Orientul Apropiat şi Africa de Nord. În ciuda nenumăratelor contacte şi interacţiuni care au avut loc între civilizaţii, din Antichitatea Târzie până în timpurile moderne, Creştinătatea a rămas suficient de coerentă – şi pentru o perioadă suficient de lungă – pentru a se combina cu feudalismul şi a crea rudimentele Occidentului, aşa cum a ajuns să fie cunoscut.

Mergând mai departe, soluţia ar putea să se afle, în mod contraintuitiv, în trecut: în modernitatea timpurie a unei lumi imperiale, în care domnea cosmopolitismul. Ideea de imperiu este nepopulară din cauza crimelor colonialismului în Africa şi în alte părţi. Cu

toate acestea, viitorul ar putea fi reprezentat de o combinație între structuri imperiale benigne asemenea UE şi oraşe-state vibrante.

Şi, pe măsură ce tehnologia erodează distanțele, se erodează şi distincțiile culturale şi civilizaționale. Astfel, naționalismul populist la care am asistat nu este decât un *cri de cœur* – un epifenomen – înaintea declinului ideii de națiune etnică. În era digitală, este mai greu decât în epoca tipăriturilor şi a maşinilor de scris să transmiți istorii şi tradiții de la o generație la alta. Acum totul poate fi deconstruit, cu narațiuni concurente mai degrabă decât comune, pe măsură ce informațiile inundă societatea, iar durata de atenție tinde spre zero. Memoria istorică însăşi se dizolvă pe măsură ce noi şi noi cicluri de ştiri se perindă tot mai rapid, expirând la fel de repede, şi au conținut global, nu național. Într-un astfel de mediu, menținerea unei identități clar occidentale – separată de una orientală, asiatică sau africană – devine un vestigiu al unei epoci trecute.

Marea Adriatică a fost întotdeauna o zonă de tranziție de la o civilizație la alta şi, prin urmare, devine emblematică într-o lume în care identitățile se suprapun şi se dizolvă. Datorită bogăției sale culturale – ortodoxă, romano-catolică şi musulmană; slavă, italiană, albaneză şi greacă; mediteraneeană, central-europeană şi balcanică – Adriatica, în loc să semnifice incoerența, oferă o cale de a evita devalorizarea memoriei şi tradiției. Căci, aşa cum prea multă memorie poate fi o închisoare a urii şi a resentimentelor, prea puțină memorie ne face imposibil de distins de formele inferioare de viață, pentru care existența nu are nici un context şi nici o conştiință dincolo de momentul prezent. Tradiția, oricât de particularistă ar fi, oferă o apărare împotriva acestui lucru. Este mult mai bine să fii confuz cu privire la identitatea ta, pentru că ai mai multe, decât să nu ai nici o identitate.

Să spui că Eurasia, spre deosebire de Europa, începe la Marea Adriatică este un loc comun în toată această poveste. Dar întrebarea mai importantă este următoarea: Se poate imagina o civilizație universală care să fie în acelaşi timp bogat înrădăcinată în tradiții?

Da, se poate, dacă, repet, gândim aşa cum o face Pierre Manent, în termeni de oraşe şi imperii, mai degrabă decât exclusiv în termeni de state.[21] Oraşele şi oraşele-state, de-a lungul istoriei, au fost multiculturale, cosmopolite şi multinaționale, la fel ca imperiile, în sensul istoric al duratei lungi (spre deosebire de sensul strict colonial european). Şi în timp ce oraşele şi imperiile sunt creații politice înrădăcinate în Antichitate, statele au o vechime mai puțin îndelungată şi sunt asociate cu modernitatea. Postmodernitatea nu înseamnă neapărat dispariția statelor. Dar adevărul este că, în întreaga Eurasie şi în special în Marele Orient Mijlociu, modelul statului-națiune este în declin. Levantul în colaps este doar cel mai evident exemplu. Chiar şi în state mai bine înrădăcinate din punct de vedere istoric – moştenire a unor imperii venerabile – precum Turcia şi Iran, guvernarea a devenit din ce în ce mai dificilă. În interiorul Europei înseşi, modelul statului-națiune este continuu pus la încercare de dificultățile economice structurale şi de un mecanism suprastatal, Uniunea Europeană, care nu funcționează aşa cum ar trebui. Astfel, evoluția politică continuă în mod tumultuos. Şi, ca în cazul tuturor evoluțiilor, Pământul se mişcă în tăcere sub picioarele noastre, astfel încât să nu-l observăm.

Într-adevăr, „globalizarea înseamnă că acum suntem cu toții levantini“, scrie istoricul britanic Philip Mansel, referindu-se la oraşele eclectice din Levant la începutul secolului

XX – Alexandria, Smirna şi Beirut –, unde „oamenii îşi schimbau identităţile la fel de uşor cum îşi schimbau limbile“.[22] Ar fi putut include şi portul Odesa de la Marea Neagră în această categorie, pentru că nu exista „nimic naţional“ în acest oraş cosmopolit, scrie un cercetător.[23] Bineînţeles, naţionalismul ar distruge astfel de oraşe. Şi, la fel ca în multe alte cazuri, Grecia oferă cel mai pregnant exemplu în acest sens. De exemplu, în oraşul portuar Salonic (astăzi Thessaloniki, în Grecia), o toleranţă imperială otomană relativ permisivă a permis coexistenţa creştinilor ortodocşi, a musulmanilor şi a evreilor. Abia mai târziu, ea a făcut loc unor diviziuni naţionale şi etnice mai dure, care au caracterizat epoca industrială şi postindustrială. „Musulmanii s-au transformat în turci, creştinii în greci“, pe măsură ce statele monoetnice din secolul XX s-au impus, explică Mark Mazower, profesor la Columbia.[24] Şi totuşi, aşa cum sugerează Philip Mansel, ne întoarcem, într-un fel, la identităţile fluide şi multiple care prevalau în acele oraşe cosmopolite ale epocii moderne timpurii. Diferenţa este că acele oraşe au înflorit într-o lume imperială în care, deoarece exista o singură stăpânire, nu existau teritorii de disputat între diferitele comunităţi religioase şi etnice. Azi, noi trebuie să trăim încă o vreme într-o lume a statelor naţionale în care teritoriul este păzit cu teamă. În plus, cosmopolitismul de tip levantin este acum o caracteristică mai puţin a evoluţiei politice, cât a tranzacţiilor economice directe, permise de tehnologia comunicaţiilor – de la internet la avioanele de pasageri.

Da, încă o dată, Pământul se mişcă în tăcere sub picioarele noastre, pe măsură ce oraşele şi regiunile-state cresc în importanţă şi se instalează un neomedievalism. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, după cum explică istoricul britanic Mark Greengrass (făcându-se ecoul lui Denys Hay), conceptul de Creştinătate a fost înlocuit treptat de cel de *Europa*. Deşi în cursul Antichităţii Târzii şi al Evului Mediu, Creştinătatea ajunsese să reprezinte un concept geografic, ea a rămas la bază o identitate religioasă, în timp ce *Europa* era fundamental o chestiune geografică. Topirea Creştinătăţii în *Europa* a fost completă atunci când creştinismul a încetat să mai fie o identitate politică şi a devenit doar o religie privată care avea de-a face exclusiv cu sufletul.[25] Având în vedere că Europa a înlocuit Creştinătatea, ne aflăm acum într-o perioadă de tranziţie în care un alt concept va înlocui Europa? Şi, în acest caz, unde se va stabili în cele din urmă identitatea – la nivel naţional, la nivel regional, la nivelul oraşului sau al comunei? Sau Europa va reveni la o identitate religioasă, la un fel de *neo-Creştinătate*, pentru a-i izola psihologic pe musulmanii din Orientul Mijlociu? Sau conceptul de Europa însăşi ar putea pur şi simplu să dispară, pe măsură ce ea se dizolvă în Afro-Eurasia, iar identităţile din interiorul continentului devin, aşa cum am speculat, din ce în ce mai locale? Greengrass urmăreşte distrugerea conceptului de Creştinătate de-a lungul unui arc de 131 de ani. Aşadar, este foarte probabil ca adevăratele schimbări de fond care au loc acum să nu fie vizibile în interiorul unui ciclu de ştiri.

Regretatul istoric britanico-american Tony Judt oferă o viziune puţin diferită; sau, mai bine zis, o viziune centrată pe viitorul imediat mai degrabă decât pe cel mediu sau îndepărtat. După cum explică el, procesul de integrare care a culminat în cele din urmă cu Uniunea Europeană a fost în parte un accident născut din *Realpolitik*-ul politicienilor care aveau nevoie de un cadru economic previzibil pentru propriile obiective naţionale. Astfel, Franţa avea nevoie de cărbunele german, dar, în acelaşi timp, dorea să limiteze puterea

politică germană; iar Germania avea nevoie să își ascundă propriile interese naționale într-o comunitate mai mare pentru a-și recâștiga legitimitatea în epoca post-Hitler. Contextul acestei *Realpolitik* a fost încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, un final „aparte", în sensul că statele erau divizate intern și „aproape toți participanții europeni au *pierdut*". Toți au vrut să uite de ceea ce tocmai se întâmplase, astfel că au domnit defetismul, pacifismul și anistoricismul. În același timp, Războiul Rece a impus unitatea în jumătatea vestică a continentului. Defetismul și unitatea au fost cele care au dat naștere acestei noi *Europe*. Dar, deoarece combinația acestor factori și a altora (de exemplu, Planul Marshall) a fost specifică unui anumit moment al istoriei, ea nu se va mai repeta și, prin urmare, Uniunea Europeană nu va putea să funcționeze la nesfârșit așa cum a făcut-o – alți factori vor apărea în viitor.

Este impresionant faptul că Judt a publicat această analiză în 1996, când la orizont se profilau puține probleme, iar Europa era plictisitoare și fericită. El expune mai apoi „mitul fondator" al Europei: nevoia de extindere spre est pentru a face nu doar Europa, ci și lumea, mai bună; altfel, succesul actual ar indica doar un aranjament utilitarist amoral. Desigur, așa cum știm azi, expansiunea Europei spre est după încheierea Războiului Rece a avut loc în circumstanțe istorice particulare și, prin urmare, rezultatul a fost complex și nu în totalitate un triumf. Judt își încheie eseul din 1996 observând precaut că, în condițiile în care viața postmodernă a golit de conținut funcțiile comunitare ale familiei, bisericii, școlii, armatei și chiar ale partidelor politice și sindicatelor, tot ce a mai rămas acum este națiunea. Pentru că națiunea este cea care întruchipează o memorie comună și o comunitate într-un „cadru de dimensiuni adecvate": mai mare decât cel al orașului, dar mai mic decât cel al unei nebuloase identități paneuropene sau globale.[26]

Dincolo de prezent și de viitorul imediat, însă, îmbrățișarea acestei renașteri naționaliste – care este și o resurgență a populismului, ca urmare a faptului că națiunea însăși a fost parțial abandonată de elite – înseamnă că, alături de ea, trebuie să apară ceva nou. Iar probabilitatea indică multiple forme de identitate.

Urc dealul din port până în zona nouă din Corfu, unde găsesc teatrul municipal, o clădire modernistă dreptunghiulară, desfigurată de graffiti. Plăcile de piatră arată ca și cum ar fi fost lipite la întâmplare. Dar înainte de a fi construită această structură, aici a mai existat un alt teatru municipal, o clădire neoclasică frumoasă, ridicată la începutul secolului XX și distrusă de Luftwaffe în 1943. Aici a fost locul în care parlamentul sârb în exil, după ce s-a retras sub presiunea forțelor austro-ungare și germane în timpul Primului Război Mondial, s-a reunit în 1916 pentru a propune crearea Regatului Iugoslaviei. Noul regat iugoslav a fost conceput ca un sistem parlamentar sub conducerea dinastiei sârbe Karadjordjević, care să reprezinte și confesiunile naționale ale croaților și slovenilor și care să utilizeze atât alfabetul latin, cât și pe cel chirilic. Această viziune a intrat în vigoare în anul următor, printr-o declarație, semnată tot în Corfu, de politicieni sârbi, croați și sloveni aflați în exil. Regatul iugoslav, care a existat între cele două războaie mondiale, a fost dezmembrat violent prin ocupație și război civil etnic între 1941 și 1945. Republica Socialistă Iugoslavia, condusă de Tito, avea să-l înlocuiască în 1945 și să dureze până la războiul civil din anii 1990. Istoria Iugoslaviei în secolul XX a început în acest loc.

Merită să o examinăm mai îndeaproape, deoarece chestiunea iugoslavă este atât o variantă, cât şi o sinteză a chestiunii europene.

Permiteți-mi să vă explic.

Desființarea Lumii Vechi a avut în centrul său prăbuşirea Imperiului Habsburgic Austro-Ungar, care se întindea în Europa Centrală din Alpi până în zona limitrofă Mării Negre, oferind continentului principiul său organizatoric. Imperiul Habsburgic a întruchipat marele compromis al grupurilor naționale aflat la baza planului metternichian de pace la sfârşitul războaielor napoleoniene. Austro-Ungaria habsburgică, scrie istoricul italian Leo Valiani, „a declarat război în 1914 pentru a rezolva, prin victorie militară […] problema slavilor sudici [sau *iugoslavi*]“. Totuşi, după cum subliniază Valiani, „nici măcar victoria Puterilor Centrale n-ar fi putut rezolva această problemă. […] Slavii din sud erau acolo pentru a rămâne“, şi ar fi fost un stat rebel în interiorul Europei habsburgice. În plus, chiar şi cu o monarhie habsburgică reformată şi federalizată, ar fi existat în continuare „caracterul exploziv al diferitelor naționalisme antagoniste“ din Balcanii de Vest. Cu alte cuvinte, Primul Război Mondial, care a dat naştere ororilor secolului XX, a avut ca principală cauză dilema supărătoare a slavilor de sud, sau a *iugoslavilor*.

Valiani nu era un istoric închis în turnul de fildeş. S-a născut în 1909 în Fiume (mai târziu Rijeka) şi a murit în 1999, după războiul din Kosovo. Capodopera sa, *Sfârşitul Austro-Ungariei*, demonstrează o înțelegere intuitivă a provocărilor istorice şi etnice ale celor două state iugoslave din secolul XX. După cum scrie el, naşterea Iugoslaviei n-a fost inevitabilă, pe fondul tensiunilor dintre sârbi, croați şi sloveni şi al complexității politicii Marilor Puteri, pe măsură ce Primul Război Mondial se apropia de final.[27] Şi totuşi, chiar aici, în Corfu, s-a născut Iugoslavia, o federație vastă şi greu de guvernat care a durat, cu excepția celui de-al Doilea Război Mondial, aproape trei sferturi din secolul XX. Tito, pe care Claudio Magris îl consideră, în spirit, ultimul dintre împărații habsburgi, a reuşit s-o mențină printr-un amestec de bunăvoință şi represiune, în adevăratul stil imperial. Moartea lui Tito la Ljubljana, în 1980, a dus la un deceniu de sclerozare şi declin instituțional, fiecare republică aflându-se într-o luptă politică şi birocratică din ce în ce mai aprigă cu celelalte, până când totul a degenerat în violență. Din păcate, de la sfârşitul războiului din Kosovo, în urmă cu aproape un sfert de secol, fosta Iugoslavie a fost – chiar şi fără violențe pe scară largă – orice altceva decât stabilă. Poate că singura cale pentru ca slavii din sud să trăiască cu adevărat în pace şi prosperitate este sub umbrela unui alt imperiu necesar: cel al Uniunii Europene, de departe cea mai benignă dintre formațiunile imperiale. La fel ca multe formațiuni imperiale, Uniunea Europeană este impregnată de cosmopolitism şi universalism, care definesc realitatea unor popoare diferite trăind sub un regim birocratic comun. Acest lucru nu justifică imperialismul în sine, ci doar evidențiază ambiguitățile acestuia.

Regretatul istoric englez A.J.P. Taylor a scris că „marile Puteri ale Europei au trăit întotdeauna“ într-o „stare naturală“ şi „datorau“ singurele lor perioade de pace „echilibrului de putere“.[28] Pacea a domnit în Europa pe toată durata Războiului Rece şi – cu excepția Iugoslaviei – timp de decenii după aceea. Acest lucru s-a datorat în principal garanției de securitate americane asupra Europei, precum şi extinderii şi consolidării

Uniunii Europene. Dar dacă această garanție de securitate americană ar slăbi, iar imperiul necesar al UE s-ar atrofia şi el, atunci Europa s-ar putea întoarce la alianțe instabile şi nesigure, la politica de echilibru al puterilor, pentru a menține pacea.

Pe oricine pretinde că poate prezice viitorul îl îndemn să privească tabloul *Fortuna* al lui Peter Paul Rubens, terminat în 1638 şi expus la Prado, în Madrid. Tabloul înfățişează Soarta ca pe o tânără femeie goală, cu piciorul sprijinit precar pe o sferă, la marginea mării învolburate. Expresia ei uşor jucăuşă şi enigmatică sugerează că numai un nebun ar urma-o; numai un nebun s-ar gândi că ştie exact ce i se va întâmpla în continuare. Cu siguranță, ea ar putea cădea, dar cum şi când anume rămâne un mister.

Ofer doar schițe generale şi scenarii alternative pentru Europa în secolul XXI, dar nu merg mai departe. Esențial este să avem mereu trecutul în minte, deoarece prezentul nu oferă în sine nici un context pentru nimic. Prezentul plasat alături de trecut este cel care poate deschide o fereastră, oricât de îngustă, către viitor.

Spre finalul călătoriei, bibliografia devine dificil de gestionat, un amalgam de cărți, peste care am dat întâmplător sau în urma cercetării producției academice şi a întâlnirii cu literatura de-a lungul drumurilor mele. În Corfu, citesc acum *Decameronul* lui Boccaccio, care, în mintea mea, decurge în mod natural din *O mie şi una de nopți*. În timp ce una este considerată occidentală, iar cealaltă orientală, ambele izvorăsc din acelaşi spirit şi alcătuiesc astfel o cultură comună dincolo de diviziunile arbitrare. *Decameronul*, ca şi *Nopțile*, este o sărbătoare a oralității, cea mai pură formă de literatură, care sfidează pudibonderia, ipocrizia, statutul, lăcomia, tot ceea ce este fals sau plin de prefăcătorie, şi, în consecință, celebrează expresia brută a forței vitale invincibile. În *Decameron*, în timp ce o ciumă face ravagii în Florența, zece tineri şi tinere se refugiază într-o vilă din afara oraşului, gustând „dulciuri delicioase şi vinuri alese“, ascultând „cântecul a o mie de păsări“ şi spunându-şi unii altora poveşti care, în exuberanța lor, transmit un „nu“ categoric destinului.

Este cel mai puțin deprimantă carte pe care o cunosc, sfințind ceea ce ne face umani. Iar ceea ce ne face umani este un materialism mundan. La fel ca *Nopțile*, *Decameronul* se leapădă de abstract şi se concentrează în schimb asupra elementelor cele mai concrete ale dramei umane: sexul, bogăția, frumusețea, lucruri care, deşi nu au cea mai mare valoare morală, nu pot rămâne în afara moralei. Şi totuşi, trupul este celebrat. Să luăm ca exemplu povestea plină de umor a unei mănăstiri în care toate călugărițele vor să se culce cu un bărbat mut. Cele mai bune dintre poveşti au puterea mitului, care, fiind mit, uneşte toate culturile. Avem apoi povestea unei tinere care moare de durere după ce nu mai poate să se închine la capul iubitului ei mort, pe care îl pusese într-un vas cu busuioc. Cele şapte femei şi cei trei bărbați care şi-au spus astfel de poveşti trebuie să se întoarcă la Florența, unde îi aşteaptă incertitudinea. *Decameronul* ne învață pe toți să facem față provocărilor. Da, există un mecanism, o „judecată ascunsă“, care ne determină viața, dar tocmai pentru că nu o putem cunoaşte, nu avem de ales decât să ne străduim şi să luptăm.[29]

Adevărat, suntem condamnați să ne concentrăm asupra păcatelor noastre, stricându-ne bucuria de a avea o conştiință, suntem condamnați să nu avem linişte sufletească. Dar avem şi responsabilități în această lume, față de prieteni şi de cei dragi care depind de noi,

care ne doresc implicați, nu distraşi. Lor le datorăm voința de a merge mai departe. A fi obosit de viață înseamnă a fi un laş.

Şi astfel, călătoriile sunt o provocare care nu încetează niciodată. Reprezintă comprimarea supremă a vieții – când o săptămână pe drum poate deveni o scurtă epopee. Nu sunt o evadare sau o indulgență; etica şi estetica merg mână în mână. Deoarece călătoria promovează o apreciere a celei din urmă, ea concentrează mintea fără încetare asupra celei dintâi – căci adevărata frumusețe este atât morală, cât şi materială. Este a doua mea după-amiază aici şi este timpul să explorez în continuare oraşul Corfu, sinteza Italiei şi a Greciei şi, astfel, punctul culminant al Adriaticii. Sper că aşa va fi întotdeauna. Ceva măreț se va pierde dacă oraşul Corfu va deveni pur şi simplu global. Dar acum trebuie să mă bucur de acest moment. Aşa cum scrie Borges, „Seara era aproape, dar infinită“[30].

---

35. Familia lui Kapodistrias, originară – după cum sugerează şi numele – din Koper, pe malul Adriaticii, în Slovenia, s-a stabilit în Corfu în secolul al XIV-lea.

36. Bruce Clark, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions That Forged Modern Greece and Turkey*, Harvard University Press, Cambridge, MA, (2006) 2009, p. 19. Giles Milton, *Paradise Lost: Smyrna 1922; The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, Basic Books, New York, 2008, pp. 372–373. De fapt, prima epurare etnică în Europa în secolul XX a avut loc în timpul războaielor balcanice din 1912–1913. A se vedea Mark Mazower, *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*, Penguin Press, New York, 2012, p. 156.

NOTA AUTORULUI

Această carte a luat naştere în urma călătoriilor şi a jurnalelor dintre 2016 şi 2018. Publicarea a fost întârziată din cauza unei biografii pe care am scris-o între timp, care la rândul ei a apărut cu întârziere din cauza efectului coronavirusului asupra industriei editoriale. Cu toate acestea, sper că descrierile şi problemele ridicate aici şi, prin urmare, conversațiile transmise rezistă în timp. Într-adevăr, soarta Europei este o întrebare care, în mod evident, este încă prezentă. Iar vânătoarea de cărți demne de interes, dar adesea obscure, care să te ajute să înțelegi locurile în care călătoreşti – cealaltă temă majoră a acestor pagini –, a fost o preocupare a mea de-a lungul întregii vieți. Astfel, am actualizat textul cu moderație.

Le sunt recunoscător editorilor de la *The New Criterion* pentru publicarea lucrărilor în curs din cartea despre poetul grec Ghiorghios Seferis şi despre poeții Ezra Pound şi Iosif Brodski.

În cursul călătoriilor mele în jurul Adriaticii, oamenii au fost extrem de amabili cu mine. Am o mare datorie față de Maurizio Molinari, redactor-şef al cotidianului *La Repubblica*, şi față de tânărul său coleg Beniamino Pagliaro, pentru că mi-au oferit o sumedenie de contacte la Trieste, dintre care deosebit de generoşi au fost Hedy Benvenuto, Monika Bulaj, Veit Heinichen şi Paolo Rumiz. Am o datorie similară de recunoştință față de prietena mea Reva Goujon, care mi-a deschis multe uşi în Ljubljana. Mulțumiri foarte calde se cuvin, de asemenea, lui Sanja şi Petar Bojanić pentru că au făcut acelaşi lucru pentru mine în Rijeka, precum şi pentru că m-au găzduit acolo. Sanja, cu abilități diplomatice şi organizatorice dovedite în mediul universitar efervescent, este o persoană liniştită şi extraordinară. La Zagreb, Nebojša Taraba, Ivana Ljubičić şi Mladen Bašić m-au ajutat cu generozitate oferindu-mi timpul şi contactele lor şi organizându-mi programul cu precizia unui adevărat joc de şah. Nebojša, plin de prietenie şi cu un spirit pătrunzător, m-a luat sub aripa sa, după ce i-am fost recomandat de un prieten comun de acum câteva decenii, Bruce Clark, de la *The Economist*. Mladen, care locuieşte la Belgrad, mi-a uşurat, de asemenea, calea şi mi-a oferit încrederea şi cunoştințele sale profunde. Într-adevăr, prietenia a fost o temă a acestei călătorii. Vechii şi dragii mei prieteni John şi Martyna Fox mi-au făcut cunoştință cu proprii lor prieteni, stimații jurnalişti Michael Dobbs şi David Ensor, care sunt coproprietari ai unei case în Korčula şi care mi-au oferit cu generozitate contacte şi tot felul de informații de care să mă folosesc – o altă datorie care va fi greu de plătit. De asemenea, David mi-a făcut cunoştință cu Elez Biberaj, şeful Diviziei Eurasia a *Voice of America*, care provine dintr-o familie cu rădăcini albaneze. Elez a fost cel care, împreună cu colegii săi Ilirian Agolli şi Predrag Milić, mi-a furnizat cu generozitate numele unor persoane cu care să mă întâlnesc în Albania şi Muntenegru.

Următoarele persoane merită, de asemenea, mulțumiri din suflet pentru că mi-au

sugerat cărți de citit, locuri de vizitat, oameni de văzut şi multe altele: Michael Auslin, Adriano Bosoni, Ivan Cerovac, Vanni D'Alessio, Charles Edel, John Felton, Vjeran Filippi, Jonathan Holslag, Bill Jones, Stavros Katsios, Spyros Katsoulas, Elias Maglinis, Damir Marusic, Alexis Papahelas, Nataşa Sardzoska, Marius Stan, Vladimir Tismăneanu şi Joel Weickgenant.

Anna Pitoniak i-a dat forma finală acestui manuscris cu deosebită pricepere. Atât Anna, cât şi Kate Medina, de la Random House, au făcut posibilă această carte prin sprijinul lor neobosit. Apoi, Molly Turpin m-a adus cu măiestrie şi râvnă la linia de sosire. Steve Messina, de la Random House, a fost pentru multe dintre cărțile mele un tehnician de încredere în departamentul de editare. Gail Hochman, Marianne Merola şi Henry Thayer, de la Brandt & Hochman Literary Agents, m-au reprezentat cu entuziasm neîntrerupt timp de decenii. De asemenea, sunt îndatorat Centrului pentru o Nouă Securitate Americană din Washington şi Institutului de Cercetare în Domeniul Politicii Externe din Philadelphia pentru sprijinul şi înțelegerea de care au dat dovadă în timpul scrierii acestei cărți.

Soția mea, Maria Cabral, îmi oferă cadrul unic de dragoste şi încurajare fără de care nu aş putea supraviețui. Elizabeth M. Lockyer, care s-a ocupat de permisiunile de drepturi de autor şi de hartă, îmi conduce viața profesională cu o eficiență de neegalat, cu ajutorul Dianei şi al lui Marc Rathbun.

În cele din urmă, trebuie să recunosc o mare datorie față de David Leeming, profesor emerit de limba engleză, şi față de regretatul Charles Boer, traducătorul din greaca veche al *Imnurilor homerice* şi din latină al *Metamorfozelor* lui Ovidiu: cu jumătate de secol în urmă, la Universitatea din Connecticut, amândoi m-au inițiat pe calea învățării şi explorării pe tot parcursul vieții.

Câteva pagini din text, care tratează istoria locală a oraşelor Split şi Dubrovnik, sunt împrumutate dintr-o carte de călătorie anterioară a mea, *Mediterranean Winter* (2004), şi sunt marcate prin note de subsol.

NOTE

Prolog. Globul pământesc în miniatură

1. Jorge Luis Borges, „Averroes' Search", în *Collected Fictions*, tr. Andrew Hurley, Penguin Books, New York, (1949) 1998, p. 238.

1. Rimini

1. Philip Sherrard, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*, Denise Harvey, Greece, Limni, 1959, p. 119. Steven Runciman, *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese*, Thames and Hudson, London, 1980, p. 111.
2. Robert D. Kaplan, *Mediterranean Winter: The Pleasures of History and Landscape in Tunisia, Sicily, Dalmatia, and the Peloponnese*, Random House, New York, 2004, pp. 210, 213, 217–219 şi 232.
3. Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973, pp. 231–232. A. David Moody, *Ezra Pound: Poet; A Portrait of the Man and His Work*, vol. 2, *The Epic Years 1921–1939*, Oxford University Press, New York, 2014, p. 42 (parafrazat parţial în textul meu).
4. Hugh Kenner, *The Poetry of Ezra Pound*, Faber and Faber, London, 1951, p. 318, (University of Nebraska Press edition, 1985). Humphrey Carpenter, *A Serious Character: The Life of Ezra Pound*, Houghton Mifflin, Boston, 1988, pp. 418–420. Bernard Berenson, „The Venetian Painters of the Renaissance", 1894, în *Italian Painters of the Renaissance*, vol. 1, *Venetian and North Italian Schools*, şi vol. 2, *Florentine and Central Italian Schools*, Phaidon, London, (Prefaţă 1952) 1968. Moody, *Ezra Pound: Poet*, pp. 42 şi 44. Donald Davie, *Ezra Pound: Poet as Sculptor*, Oxford University Press, Oxford, (1964) 1968, pp. 85 şi 126.
5. Carpenter, *A Serious Character*, pp. 418, 420, 225–226, 258–259 şi 318. Charles Boer, *Charles Olson in Connecticut*, North Carolina Wesleyan College Press, Rocky Mount, 1975, p. 78. Davie, *Ezra Pound*, pp. 130–131.
6. Ezra Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, New Directions, New York, (1934 etc.) 1993, pp. 34–35. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, tr. Ion Caraion, Univers, Bucureşti 1975, IX, pp. 235–236 (n. tr.).]
7. Ronald L. Bush, *The Genesis of Ezra Pound's Cantos*, Princeton University Press, Princeton, NJ, (1977) 1989, pp. 247–248.
8. Kenner, *The Poetry of Ezra Pound*, p. 7.
9. Carpenter, *A Serious Character*, p. 163.
10. Carpenter, *A Serious Character*, p. 347.
11. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, p. 260.
12. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, pp. 229–230. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*,

ed. cit., XLV, p. 266 (n. tr.).]

13. Carroll F. Terrell, *A Companion to the Cantos of Ezra Pound*, University of California Press, Berkeley, 1980, p. 178. Carpenter, *A Serious Character*, pp. 89, 570 şi 913. Kenner, *The Poetry of Ezra Pound*, p. 13.
14. Carpenter, p. 14. Langdon Hammer, *Hart Crane & Allen Tate: Janus-Faced Modernism*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993, p. 14.
15. Edmund Wilson, *Axel's Castle: A Study of the Imaginative Literature of 1870–1930*, introd. Hugh Kenner, Modern Library, New York, (1931, 1991) 1996, pp. xx–xxii şi 126.
16. Catherine Seelye (ed.), *Charles Olson and Ezra Pound*, Grossman, New York, 1975 (scrisoarea din februarie 1948).
17. Wilson, *Axel's Castle*, pp. 25–28.
18. Ezra Pound, *Selected Cantos of Ezra Pound*, New Directions, New York, 1970, pp. 3–5. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, *ed. cit.*, I, pp. 224–225 (n. tr.).]
19. Robert Conquest, *The Abomination of Moab*, Maurice Temple Smith, London, 1979, p. 249.
20. Bush, *The Genesis of Ezra Pound's Cantos*, p. 129.
21. Conquest, *The Abomination of Moab*, p. 254.
22. Pierre Missac, *Walter Benjamin's Passages*, tr. Shierry Weber Nicholsen, MIT Press, Cambridge, MA, (1987) 1995, p. 61.
23. Adrian Stokes, *Stones of Rimini*, Schocken Books, New York, (1934) 1969, pp. 15, 48, 77, 89–90, 97, 105 şi 149.
24. José Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, tr. Anthony Kerrigan, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, (1932) 1985, p. x.
25. Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Harper & Row, New York, (1957) 1966, pp. viii, 25–26, 29, 85, 87 şi 110–111.
26. Hay, *Europe*, pp. 100–102, 115–116, 122–123 şi 125.
27. Hay, *Europe*, p. 125.
28. Henri Pirenne, *Mohammed & Charlemagne*, tr. Bernard Miall, Dover Publications, Mineola, NY, (1937 şi 1954) 2001, pp. 17, 62–63, 143, 152–153, 183–184, 234 şi 275.
29. Stokes, *Stones of Rimini*, p. 172.

2. Ravenna

1. Elias Canetti, *Crowds and Power*, tr. Carol Stewart, Penguin Books, New York, (1960) 1973, pp. 199 şi 202.
2. Albert Camus, *The Outsider*, tr. Joseph Laredo, Everyman's Library, New York, (1942) 1998, p. 73.
3. Pirenne, *Mohammed & Charlemagne*, p. 120.
4. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, Everyman's Library, New York, (1776–1788) 1910, p. 160.
5. Anton Chekhov, „A Dreary Story", în *My Life and Other Stories*, tr. Constance Garnett Everyman's Library, New York, (1889) 1992.

6. Miguel de Unamuno, *Tragic Sense of Life*, tr. J.E. Crawford Flitch, Sophia Omni, New York, (1912) 2014, pp. 163 şi 216.
7. T.S. Eliot, *Collected Poems, 1909–1962*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1991, p. 40 (traducere pe un blog online de Seamus Geary, 21 noiembrie 2009). Wilson, *Axel's Castle*, p. 115.
8. Jorge Luis Borges, „Story of the Warrior and the Captive Maiden", în *Collected Fictions*, tr. Andrew Hurley, Penguin Books, New York, (1949) 1998, pp. 208–211.
9. John Julius Norwich, *Byzantium: The Early Centuries*, Knopf, New York, 1989, p. 144.
10. Peter E. Knox şi J.C. McKeown, ed., *The Oxford Anthology of Roman Literature*, Oxford University Press, New York, 2013, p. ix.
11. Peter Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150–750*, Thames and Hudson, London, 1971, p. 24.
12. R.W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, Yale University Press, New Haven, CT, 1953, pp. 12–13. Robert D. Kaplan, „Augustine's World: What Late Antiquity Says About the 21st Century and the Syrian Crisis", în *Foreign Policy*, decembrie 2013.
13. Colin McEvedy, *The New Penguin Atlas of Medieval History*, Penguin Books, London, 1961, p. 9.
14. Imaginea apare pe frontispiciul cărții *Late Antiquity* de Peter Brown.
15. Procopius, *History of the Wars*, V, ix, 18–25.
16. Procopius, VI, xviii, 11–19.
17. Procopius, VI, xxix, 32–37.
18. Cassiodorus, *Variae*, II, 27. Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge University Press, New York, 2010, p. 142. John Julius Norwich, *A History of Venice*, Knopf, New York, (1977 şi 1981) 1982, p. 7.
19. Procopius, V, pp. i, 28–35.
20. Norwich, *Byzantium*, p. 180.
21. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, pp. 128 şi 139.
22. Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, p. 187.
23. John Darwin, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400–2000*, Bloomsbury Press, New York, 2008, p. 29.
24. George Holmes, *The Oxford History of Medieval Europe*, Oxford University Press, New York, 1988, p. 44.
25. Brown, *The World of Late Antiquity*, p. 103.
26. Bernard Berenson, *Aesthetics and History*, Doubleday, Garden City, NY, (1948) 1954, pp. 68, 93, 201 şi 263–264. Bernard Berenson, *Italian Painters of the Renaissance*, vol. 1, *Venetian and North Italian Schools*, şi vol. 2, *Florentine and Central Italian Schools*, Phaidon, London, (Prefață 1952) 1968.
27. Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, pp. 227, 230, 232.
28. Milan Kundera, *The Unbearable Lightness of Being*, tr. Michael Henry Heim, Harper & Row, New York, 1984, p. 101. [Milan Kundera, *Insuportabila uşurătate a ființei*, tr. Jean Grosu, Humanitas, 2005, pp. 108–109 (n. tr.).]
29. Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, p. 263.

30. David Gilmour, *The Pursuit of Italy: A History of a Land, Its Regions, and Their Peoples*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011, pp. 11 şi 53.
31. Hugh Trevor-Roper, introducere la vol. 4–6 din *The Decline and Fall of the Roman Empire* de Gibbon, Everyman's Library, New York, 1994.
32. Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 1, *Inferno*, tr. Mark Musa, Penguin Books, New York, (1971) 2003, Canto I, 1–9. [Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, I, 1–9, tr. Marian Papahagi, Humanitas, 2012/2019, p. 47 (n. tr.).]
33. Dante, *Inferno*, Canto XX, 3.
34. Dante, *Inferno*, Canto XXXIX, 139.
35. Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, (1860) 1995, p. 149.
36. Walter Pater, *Marius the Epicurean: His Sensations and Ideas*, Jonathan Cape, London, 1885; reeditare Cosimo Classics, New York, 2005, p. 294.
37. T.S. Eliot, *Dante*, Faber & Faber, London, 1929, p. 12. Richard Ellmann, *James Joyce*, Oxford University Press, New York, (1959) 1982, p. 218.
38. Dante, *Inferno*, Canto VI, 100–101; Canto IX, 31; Canto XXIX, 1; şi Canto XXXII, 36. [Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, *ed. cit*., VI, 100–101, p. 93; IX, 31, p. 113; XXIX, 1, p. 283; XXXII, 36, p. 313 (n. tr.).]
39. Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 2, *Purgatory*, tr. Mark Musa, Penguin Books, New York, (1981) 2003, Canto I, 1–6. [Dante, *Purgatoriul*, I, 1–6, tr. George Coşbuc, Cartier, 2004, p. 9 (n. tr.).]
40. Dante, *Purgatory*, Canto III, 77–78, şi Canto IV, 53–54. [*Ibidem*, III, 78, p. 24; IV, 53, p. 30 (n. tr.).]
41. Dante, *Purgatory*, Canto V, 13–15. [*Ibidem*, V, 13–15, p. 34 (n. tr.).]
42. Dante, *Purgatory*, Canto XVI, 82–83 şi Canto XXVI, 118–123. [*Ibidem*, XVI, 82–83, p. 109 (n. tr.).]
43. Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 3, *Paradise*, tr. Mark Musa, Penguin Books, New York, (1984) 2003, Canto I, 13–15.
44. Dante, *Paradise*, Canto II, 7–9. [Dante, *Paradisul*, II, 7–9, tr. George Coşbuc, Cartier, 2004, p. 14 (n. tr.).]
45. Dante, *Paradise*, Canto X, 7–12, şi Canto XXXIII, 91–96. [*Ibidem*, p. 69, Cântul X, 7–9; XXXIII, 91–92, p. 233 (n. tr.).]

3. Veneția

1. Francis Oakley, *Empty Bottles of Gentilism: Kingship and the Divine in Late Antiquity and the Early Middle Ages (to 1050)*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010), pp. 34 şi 39.
2. Oakley, *Empty Bottles of Gentilism*, pp. 58–59 şi 128.
3. Oakley, *Empty Bottles of Gentilism*, pp. 172, 188 şi 198.
4. Francis Oakley, *The Mortgage of the Past: Reshaping the Ancient Political Inheritance (1050–1300)*, Yale University Press, New Haven, CT, 2012, pp. 26 şi 89–90. Brian Tierney, *Religion, Law, and the Growth of Constitutional Thought, 1150–1650*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, pp. 14–16.

5. Francis Oakley, *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship, and Consent (1300–1650)*, Yale University Press, New Haven, CT , 2015, pp. 4–5, 50 şi 286. Albert Camus, *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*, tr. Anthony Bower, Vintage, New York, (1956) 1991, p. 120.
6. Thomas Mann, *Death in Venice*, Knopf, New York, (1912) 1963, pp. 29 şi 53–54. [Thomas Mann, *Moartea la Veneția*, trad. Alexandru Philippide, Lazăr Iliescu, Alice Voinescu, Ed. Sfinx-V.R., Cluj-Napoca, 1991, p. 74. (n. tr.).]
7. Jan Morris, *The World of Venice*, Harcourt, New York, (1960, ediția semnată cu numele James Morris) 1993, pp. 22 şi 50–51.
8. Jan Morris, *The Venetian Empire: A Sea Voyage*, Penguin Books, New York, (1980) 1990, p. 2.
9. Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, p. 51.
10. Sheila Hale, *Titian: His Life*, HarperPress, London, 2012, p. 52.
11. Rachel Cohen, *Bernard Berenson: A Life in the Picture Trade*, Yale University Press, New Haven, CT, 2013, p. 67.
12. John Ruskin, *The Stones of Venice*, ed. J.G. Links, Da Capo Press, New York, (1853) 1960, pp. 164 şi 173.
13. Tony Tanner, *Venice Desired*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992, p. 80.
14. Henry James, *The Wings of the Dove*, Penguin Books, New York, (1902) 1986, pp. 404 şi 416. Henry James, *Henry James: Letters from the Palazzo Barbaro*, ed. Rosella Mamoli Zorzi, Pushkin Press, London, 1998, p. 68.
15. Henry James, *The Aspern Papers and Other Tales*, ed. Michael Gorra, Penguin Books, New York, (1888) 2014, pp. 76–77. [Henry James, *Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*, trad. Georgeta Pădureleanu, Ed. Minerva, Bucureşti, 1986, p. 41 (n. tr.).]
16. Joseph Brodsky, *Watermark*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 1992, pp. 5, 7–8, 13, 23, 27, 43 şi 96.
17. Brodsky, *Watermark*, pp. 62 şi 70.
18. Mary McCarthy, *Venice Observed*, Penguin Books, New York, (1956) 1972, pp. 177, 180–181 şi 275.
19. Johann Wolfgang von Goethe, *Italian Journey [1786–1788]*, tr. W.H. Auden şi Elizabeth Mayer, Penguin Books, New York, (1816) 1962 şi 1970, p. 77.
20. McCarthy, *Venice Observed*, pp. 190–193.
21. Roger Crowley, *City of Fortune: How Venice Ruled the Seas*, Random House, New York, (2011) 2012, pp. xxvi–xxviii şi 5.
22. McCarthy, *Venice Observed*, pp. 190–193 şi 196.
23. McCarthy, *Venice Observed*, pp. 205–206, 216, 219, 246 şi 249. John Julius Norwich, *A History of Venice*, Knopf, New York, (1977 şi 1981) 1982, p. 594.
24. McCarthy, *Venice Observed*, pp. 193, 228 şi 244.
25. Norwich, *A History of Venice*, p. 280.
26. Ruskin, *The Stones of Venice*, pp. 141–142 şi 191.
27. Crowley, *City of Fortune*, p. 377.
28. Norwich, *A History of Venice*, pp. xxvi, 16 şi 25. Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973, pp. 5 şi 203.

29. Norwich, *A History of Venice*, pp. 155 şi 606. Lane, *Venice*, p. 92.
30. Berenson, „The Venetian Painters of the Renaissance“.
31. David Rosand, *Myths of Venice: The Figuration of a State*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2001, pp. 3, 7, 26, 39–40 şi 146–149.
32. McCarthy, *Venice Observed*, p. 183.
33. Norwich, *A History of Venice*, pp. 330 şi 635–636.
34. Norwich, *A History of Venice*, pp. 34, 66 şi 282. Lane, *Venice*, p. 101.
35. Lane, *Venice*, p. 251.
36. Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, p. 55.
37. Lane, *Venice*, pp. 21, 36, 246 şi 248.
38. Lane, *Venice*, pp. 225 şi 427.
39. James, *The Aspern Papers and Other Tales*, pp. 141–142. [Henry James, *Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*, *ed. cit*., p. 12 (n. tr.).]
40. James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Macmillan, New York, (1890) 1922, p. 1.
41. Frazer, *The Golden Bough*, pp. 1–2, 6, 9, 344 şi 815.
42. Edith Hamilton, *Mythology*, Little, Brown and Company, Boston, 1942, pp. 11–12.
43. Plutarch, *Plutarch's Lives*, vol. 2, tr. John Dryden, editat şi revizuit de Arthur Hugh Clough, Modern Library, New York, (1683–1686, 1864) 1992, p. 139.
44. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 2, tr. Sian Reynolds, Harper & Row, New York, (1949) 1973, pp. 1243–1244.
45. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, p. 78. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, *ed. cit*., XVII, p. 249 (n. tr.).]
46. Tanner, *Venice Desired*, pp. 306–308.
47. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, pp. 540–541. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, *ed. cit*., LXXXI, p. 316 (n. tr.).]
48. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, pp. 540–541. [*Ibidem*, LXXXI, p. 317. (n. tr.).]
49. Carpenter, *A Serious Character*, p. 680.
50. Pound, *The Cantos of Ezra Pound*, pp. 540–541. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, *ed. cit*., LXXXI, p. 317 (n. tr.).]
51. Ruskin, *The Stones of Venice*, p. 101.
52. Tanner, *Venice Desired*, p. 342.
53. Wendy Flory, „Pound and Anti-Semitism“, în *Cambridge Companion to Ezra Pound*, ed. Ira B. Nadel, Cambridge University Press, New York, 1999, p. 296.
54. Michael Dirda, introducere la *ABC of Reading*, de Ezra Pound, New Directions, New York, (1934) 2010, pp. 7–8.
55. Ezra Pound, „In a Station of the Metro“, *Poetry*, aprilie 1913. [Ezra Pound, *Cantos şi alte poeme*, *ed. cit*., p. 108. (n. tr.).]
56. Joseph Brodsky, *Collected Poems in English*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 2000, pp. 50, 67, 87 şi 44.
57. Joan Acocella, „A Ghost Story“, *New York Review of Books*, 14 ianuarie 2016.
58. Charles Simic, „Working for the Dictionary“, *New York Review of Books*, 19

octombrie 2000.

59. Brodsky, *Collected Poems in English*, 1981, pp. 282–283.
60. James Smith Reid, *Encyclopaedia Britannica*, ediția a XI-a, New York, 1910–1911. Barbara Levick, *Tiberius: The Politician*, Routledge, London, (1976) 1999, pp. 138–139, 142 şi 144. Robert D. Kaplan, *Warrior Politics: Why Leadership Demands a Pagan Ethos*, Random House, New York, 2002, pp. 150–152.
61. Lawrence Durrell, *Bitter Lemons*, Faber and Faber, London, (1957) 1978 (ediție broşată), p. 15.

4. Trieste

1. Christopher Duggan, *A Concise History of Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, pp. 9 şi 11.
2. Adriano Bosoni, „Understanding Italian Defiance“, *Stratfor*, 26 ianuarie 2016.
3. David Gilmour, *The Pursuit of Italy: A History of a Land, Its Regions, and Their Peoples*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011, pp. 7–9 şi 238.
4. Elsa M. Spencer, *Good-bye, Trieste*, Xlibris, 2008, pp. 11 şi 15.
5. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 1, tr. Sian Reynolds, Harper & Row, New York, (1949) 1972, pp. 17, 125 şi 131–133. H.M. Denham, *The Adriatic: A Sea-Guide to the Dalmatian Coast and Islands, Venice and Eastern Italy*, John Murray, London, 1967, p. 28. Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001, pp. 1–3. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 1, Modern Library, New York, (1776) 1910, p. 21. Crowley, *City of Fortune*, pp. 3–4, 14 şi 118. Horace, *Odes and Epodes*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004, Oda III.9, „Împăcarea“, pp. 170–171. Dominique Kirchner Reill, *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2012, pp. 20–22.
6. Rainer Maria Rilke, *Duino Elegies and The Sonnets to Orpheus*, ed. şi tr. Stephen Mitchell, Vintage International, New York, (1923) 1982, p. xiii. Rainer Maria Rilke, *The Notebooks of Malte Laurids Brigge*, tr. şi ed. Michael Hulse, Penguin Books, New York, (1910) 2009, pp. xii, 11, 52 şi 119–20 [Rainer Maria Rilke, *Însemnările lui Malte Laurids Brigge*, tr. Bogdan Mihai Dascălu, Ideea Europeană, Bucureşti, 2008, p. 68 şi 149 (n. tr.).].
7. Rilke, *Duino Elegies*, p. 5. [Rainer Maria Rilke, *Elegii duineze*, tr. Nicolae Breban, Ideea Europeană, Bucureşti, 2008, p. 21 (n. tr.).]
8. Rilke, *Duino Elegies*, p. 37. [*Ibidem*, pp. 49–50 (n. tr.).]
9. Pentru explicația motivelor din care am susținut Războiul din Irak, vezi Robert D. Kaplan, *In Europe's Shadow: Two Cold Wars and a Thirty-Year Journey Through Romania and Beyond*, Random House, New York, 2016, pp. 21–23.
10. Renzo S. Crivelli, *James Joyce: Triestine Itineraries*, MGS Press, Trieste, Italy, 1996, pp. 48, 126, 173, 216. *The Trieste of James Joyce*, broşură, Comune di Trieste.
11. Neil Kent, *Trieste: Adriatic Emporium and Gateway to the Heart of Europe*, Hurst,

London, 2011, p. 1.
12. John Gunther, *Behind the Iron Curtain*, Harper & Brothers, New York, 1948, p. 18.
13. Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003, pp. 86–87.
14. Timothy Snyder, *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books, New York, 2008, p. 31.
15. Jan Morris, *Trieste and the Meaning of Nowhere*, Da Capo Press, New York, 2001, p. 39, 115, 121–123 şi 132.
16. Claudio Magris, *Danube*, tr. Patrick Creagh, Farrar, Straus & Giroux, New York, (1986) 1989, pp. 29, 31–32, 36 şi 41. Robert D. Kaplan, „A Globe-Trotting Celebration of Erudition“, *Wall Street Journal*, 21 februarie 2015.
17. Magris, *Danube*, p. 70.
18. Magris, *Danube*, pp. 67 şi 97–98.
19. Magris, *Danube*, p. 332.
20. Magris, *Danube*, p. 386.
21. Morris, *Trieste and the Meaning of Nowhere*, p. 99.
22. Richard Ellmann, *James Joyce*, Oxford University Press, New York, (1959) 1982, pp. 355 şi 389.
23. Ellmann, *James Joyce*, p. 110. Wilson, *Axel's Castle*, p. 217.
24. James Joyce, *Dubliners*, Penguin Books, Harmondsworth, UK, (1914) 1976, p. 47.
25. Ellmann, *James Joyce*, p. 5.
26. James Joyce, *Ulysses*, Vintage, New York, (1934) 1990, pp. 34 şi 661.
27. Italo Svevo, *Confessions of Zeno*, tr. Beryl de Zoete, Knopf, New York (1923) 1930, p. 91.
28. Claudio Magris, *Microcosms*, tr. Iain Halliday, Harvill Press, London, (1997) 2000, pp. 12, 155, 200 şi 249.
29. Robert Musil, *The Man Without Qualities*, vol. 2, tr. Sophie Wilkins şi Burton Pike, Vintage, New York, (1978) 1995 şi 1996, pp. 913 şi 918.
30. Ballinger, *History in Exile*, p. 18.
31. Claudio Magris, *Blindly*, tr. Anne Milano Appel, Yale University Press, New Haven, CT, (2006) 2008, p. 26.
32. Paolo Rumiz, *The Fault Line: Traveling the Other Europe from Finland to Ukraine*, tr. Gregory Conti, Rizzoli Ex Libris, New York, (2012) 2015, p. 2.
33. Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford University Press, New York, 1996, p. 25.
34. Ian Morris, *Why the West Rules—for Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2010, p. 41.
35. Harold C. Raley, *José Ortega y Gasset: Philosopher of European Unity*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1971, p. 65.
36. Paul Collins, *The Birth of the West: Rome, Germany, France, and the Creation of Europe in the Tenth Century*, PublicAffairs, New York, 2013, pp. 4, 414 şi 424.
37. David Gress, *From Plato to NATO: The Idea of the West and Its Opponents*, The Free Press, New York, 1998, p. 1.
38. Oswald Spengler, *The Decline of the West*, tr. Charles Francis Atkinson, Knopf, New

York, (1918 şi 1922) 1961, pp. 73 şi 326. Robert W. Merry, „Spengler's Ominous Prophecy", *The National Interest*, ianuarie/februarie 2013. Alexander Herzen, *My Past and Thoughts*, tr. Constance Garnett, University of California Press, Berkeley, (1968) 1973, p. 390.

39. Edward Rice, *Captain Sir Richard Francis Burton: The Secret Agent Who Made the Pilgrimage to Mecca, Discovered the Kama Sutra, and Brought the Arabian Nights to the West*, Charles Scribner's Sons, New York, 1990, pp. 1–2, 542, 544, 567–568, 577 şi 579.
40. Richard F. Burton, „Terminal Essay" to *The Thousand Nights and a Night*, Heritage Press, New York, 1934, pp. 3673, 3689–3690 şi 3695.
41. Richard F. Burton, *The Arabian Nights: Tales from A Thousand and One Nights*, tr. Sir Richard F. Burton, Modern Library, New York, 2001, pp. xiv şi 16.
42. Burton, „Terminal Essay", p. 3722.
43. Berenson, *Aesthetics and History*, p. 128.
44. Berenson, *Aesthetics and History*, pp. 133–134.
45. Edward W. Said, *Orientalism*, Pantheon, New York, 1978, pp. 7 şi 301.
46. Samuel P. Huntington, „If Not Civilizations, What?", *Foreign Affairs*, noiembrie/decembrie 1993.
47. Burton, „Terminal Essay", p. 3653.

5. Piran, Koper, Ljubljana şi Rijeka

1. Joseph Roth, *Hotel Savoy*, tr. John Hoare, Pan Books, London, (1924) 1988, pp. 157 şi 183.
2. Roth, *Hotel Savoy*, p. 98.
3. Ballinger, *History in Exile*, p. 1.
4. John Rupert Martin, *Baroque*, Westview Press, Boulder, CO, 1977, p. 13.
5. Timothy Snyder, „Mapping Eastern Europe" (prezentare la Forumul Economic Mondial, Davos, Elveția, 25 ianuarie 2018).
6. Boris Pahor, *Necropolis*, tr. Michael Biggins, Dalkey Archive Press, Champaign, IL, (1967) 2010, pp. 9–10, 22, 41, 104 şi 147.
7. Pahor, *Necropolis*, pp. 83 şi 109.
8. Aleksandr Solzhenitsyn, *November 1916: The Red Wheel / Knot II*, tr. H.T. Willetts, Farrar, Straus and Giroux, New York, (1984) 1999, p. 337.
9. Euan Cameron (ed.), *Early Modern Europe: An Oxford History*, Oxford University Press, Oxford, 2001, pp. xvii şi 374.
10. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, p. 125.
11. Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, Oxford University Press, New York, 2015, p. xviii.
12. Malcolm, *Agents of Empire*, p. 14.
13. Malcolm, *Agents of Empire*, pp. 138, 192, 405 şi 427.
14. Malcolm, *Agents of Empire*, pp. 224 şi 175.

15. Malcolm, *Agents of Empire*, p. 34.
16. Malcolm, *Agents of Empire*, p. 215.
17. Pierre Manent, *Metamorphoses of the City: On the Western Dynamic*, tr. Marc LePain, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013, pp. 5 şi 18.
18. Robert D. Kaplan, „The Fine Facades of a Yugoslav City: Ljubljana's Buildings Are a Textbook of Architectural Styles", *New York Times*, 1 aprilie 1990.
19. James D. Tracy, *Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499–1617*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2016, pp. 1–28.
20. Marisa Madieri, *Aqua Green: A Childhood in Istria*, tr. Gareth Norbury, Swiss Re, Munich, (1987) 2004, pp. 143 şi 167.
21. Aram Bakshian Jr., „Votaries of Power", *The National Interest*, ianuarie/februarie 2018. Paul Hollander, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, pp. 76–81.
22. Ballinger, *History in Exile*, p. 220.
23. Ballinger, *History in Exile*, pp. 129 şi 144.
24. Reill, *Nationalists Who Feared the Nation*, pp. 1–3.
25. Ivan Krastev, *After Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017, p. 11.
26. Parag Khanna, „Connectivity and Strategy: A Response to Robert D. Kaplan", *CNAS Stories*, www.cnas.org, mai 2017.
27. Manent, *Metamorphoses of the City*, pp. 3, 13, 18–19 şi 319–320. Ian Buruma, „In the Capital of Europe", *New York Review of Books*, 7 aprilie 2016.
28. Mark Mazower, *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*, Penguin Press, New York, 2012, p. 49.
29. Jan Zielonka, *Is the EU Doomed?*, Polity Press, Cambridge, UK, 2014, pp. xi–xii şi 81–82.
30. John Milton, *Paradise Lost*, XII, 646.
31. C.M. Bowra, *From Virgil to Milton*, Macmillan, London, (1945) 1967, pp. 207 şi 209–210.
32. Unamuno, *Tragic Sense of Life*, p. 37.
33. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, New York, 1983, pp. 7, 10, 12 şi 144.
34. Anthony D. Smith, *National Identity*, Penguin Books, London, 1991; University of Nevada Press, Reno, NV, 1993, pp. 160–161.

6. Zagreb, Split, Korčula şi Dubrovnik

1. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1984, pp. 35–36.
2. Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, St. Martin's Press, New York, 1993, pp. 6, 9 şi 15.
3. Denham, *The Adriatic*, p. 29.
4. José Ortega y Gasset, *Man and Crisis*, tr. Mildred Adams, Norton, New York, (1942 şi

1958) 1962, p. 120.

5. Giuseppe Praga, *History of Dalmatia*, tr. Edward Steinberg, Giardini, Pisa, Italy, (1954) 1993, pp. 20–21. Robert D. Kaplan, *Mediterranean Winter: The Pleasures of History and Landscape in Tunisia, Sicily, Dalmatia, and the Peloponnese*, Random House, New York, 2004, p. 159.
6. Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World*, Knopf, New York, 2015, p. 160.
7. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 1, p. 57.
8. Wolff, *Venice and the Slavs*, pp. 17, 293 şi 324.
9. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1983, pp. 39–62. Wolff, *Venice and the Slavs*, p. 331.
10. John V.A. Fine Jr., *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, pp. 3, 7, 9 şi 84–85.
11. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 69.
12. Count Louis Voinovitch, *Dalmatia and the Jugoslav Movement*, George Allen & Unwin, London, (1917) 1920, p. 96.
13. Voinovitch, *Dalmatia and the Jugoslav Movement*, pp. 101–104.
14. Praga, *History of Dalmatia*, p. 217.
15. Voinovitch, pp. 150, 238, 244–245 şi 248–249. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, Papermac, New York, (1941) 1982, pp. 105–109. Kaplan, *Balkan Ghosts*, pp. 9–10, 24–25 şi 28.
16. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 64.
17. Morris, *The Venetian Empire*, p. 162.
18. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, pp. 124–125. Malcolm, *Agents of Empire*, pp. 328 şi 391.
19. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Philosophy of Right*, tr. T.M. Knox, Clarendon Press, Oxford, UK, (1820) 1942 şi 1952, p. 102.
20. Freya Stark, *The Southern Gates of Arabia: A Journey in the Hadhramaut*, Modern Library, New York, (1936) 2001, p. 144. Robert D. Kaplan, „Cultivating Loneliness“, *Columbia Journalism Review*, ianuarie/februarie 2006.
21. Vezi prologul şi capitolul I din cartea mea *In Europe's Shadow: Two Cold Wars and a Thirty-Year Journey Through Romania and Beyond*, Random House, New York, 2016.
22. Robert D. Kaplan, „Europe's Third World“, *The Atlantic*, iulie 1989.
23. Predrag Matvejević, *Mediterranean: A Cultural Landscape*, tr. Michael Henry Heim, University of California Press, Berkeley, (1987) 1999, pp. 10, 66 şi 207.
24. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 154–155.
25. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 155.
26. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 155–156.
27. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 156.

28. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, p. 146. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 157.
29. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 158.
30. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 158–159.
31. Michael Dobbs, „Where Venice Once Ruled“, *Smithsonian*, iarna 2015.
32. Laurence Bergreen, *Marco Polo: From Venice to Xanadu*, Knopf, New York, 2007, pp. 27, 94 şi 152.
33. Frankopan, *The Silk Roads*, pp. 1–6.
34. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo: The Complete Yule-Cordier Edition*, vol. I, Dover Publications, New York, (1903) 1993, colița de după p. 144.
35. Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, Time-Life Books, New York, (1949) 1964, pp. xv, 313, 365, 375, 379 şi 399.
36. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 172. West, p. 235. Gábor Kármán şi Lovro Kunčević (ed.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Brill, Boston, 2013, pp. 111–112. Frankopan, *The Silk Roads*, p. 190.
37. Morris, *The Venetian Empire*, p. 165. Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, East European Monographs, Boulder, CO, 1992, pp. 261–262, 334–335 şi 341–343.
38. Robin Harris, *Dubrovnik: A History*, Saqi Books, London, 2003, pp. 34, 49, 50, 60–63, 80–81, 97–98, 110 şi 220. Zlatar, *Our Kingdom Come*, pp. 4–5 şi 179. Kármán şi Kunčević, pp. 92 şi 368 (vezi în acest volum eseul semnat de Domagoj Madunić, „The Defensive System of the Ragusan Republic [C. 1580–1620].“
39. Harris, *Dubrovnik*, p. 122.
40. Harris, *Dubrovnik*, pp. 145 şi 189. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 173–174.
41. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 170–171.
42. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 175.
43. Kaplan, *Mediterranean Winter*, pp. 175–176.
44. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 176.
45. Kaplan, *Mediterranean Winter*, p. 177.

7. Kotor, Podgorița, Tirana şi Durrës

1. Robert D. Kaplan, *In Europe's Shadow: Two Cold Wars and a Thirty-Year Journey Through Romania and Beyond*, Random House, New York, 2016, p. 37.
2. Victoria Clark, *Why Angels Fall: A Journey Through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo*, Macmillan, London, 2000, p. 229.
3. Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Penguin Books, Middlesex, UK, (1963) 1975, pp. 9, 15–16 şi 98–100.
4. Marci Shore, *The Ukrainian Night: An Intimate History of Revolution*, Yale University Press, New Haven, CT, 2017, pp. 157–158.
5. Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, CT, (1997) 2000, pp. 17–18 şi 65.
6. Joel Weickgenant, „The New NATO Outpost in the Adriatic“, *RealClearWorld*, 7

septembrie 2016. S. Frederick Starr şi Svante E. Cornell (eds.), *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*, Johns Hopkins University–SAIS, Washington, 2014, p. 25.

7. Damir Marusic, „Did Moscow Botch a Coup in Montenegro?", *American Interest*, 30 octombrie 2016.
8. L. Todd Wood, „Haven't We Had Enough in Montenegro?", *Washington Times*, 14 decembrie 2017.
9. Gordon Bardos, „Montenegro's Corrupt Party of Socialists Is Killing the Country", *National Interest*, 28 ianuarie 2020.
10. Michael Gorra, *The Bells in Their Silence: Travels Through Germany*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2004, p. xvi.
11. Vezi recenzia lui Timothy Snyder la *In Europe's Shadow:* „A Journey Through Time and Autobiography in Search of Romania", *Washington Post*, 8 aprilie 2016.
12. Kaplan, *Balkan Ghosts*, pp. xxv şi 46.
13. Anton Logoreci, *The Albanians: Europe's Forgotten Survivors*, Victor Gollancz, London, 1977, pp. 15 şi 16. Miranda Vickers, *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, New York, (1995) 2014, pp. 1–3. Nicholas Hammond, „The Relations of Illyrian Albania with the Greeks and the Romans", în *Perspectives on Albania*, ed. Tom Winnifrith, Palgrave Macmillan, London, 1992, p. 39. Tajar Zavalani, *History of Albania*, ed. Robert Elsie şi Bejtullah Destani, Centre for Albanian Studies, London, (1961–1963) 2015, pp. 11, 19–20, 30, 45–47 şi 52–53.
14. Vickers, *The Albanians*, pp. 7–8. Zlatar, *Our Kingdom Come*, pp. 410–411.
15. Vickers, *The Albanians*, pp. 12–14 şi 29.
16. Vickers, *The Albanians*, p. 112.
17. Bernd J. Fischer, *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, Albanian Institute for International Studies, Tirana, (1984) 2012, pp. 237 şi 305.
18. Vickers, p. 200.
19. Robert D. Kaplan, „The Thrill of Burning Bridges", *New York Times*, 6 noiembrie 1994.
20. Besart Kadia, „Can Albania Be Saved from Narco-Government?" CapX.co, 5 iunie, 2017.
21. Edith Durham, *High Albania*, Phoenix Press, London, (1909) 2000, pp. 2, 11, 40–41, 48, 54, 62, 69, 93, 133 şi 154.
22. Durham, *High Albania*, p. 60.
23. Durham, *High Albania*, pp. 40 şi 71.
24. Robert Carver, *The Accursed Mountains: Journeys in Albania*, Flamingo, London, (1998) 2009, pp. 2, 148, 191 şi 310.
25. Winston Churchill, *Never Give In! The Best of Winston Churchill's Speeches*, Hyperion, New York, 2003, p. 413.

8. Corfu

1. Plutarch, *Plutarch's Lives*, vol. 2, tr. John Dryden, Modern Library, New York, (1683–1686) 1992, p. 316.

2. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. I, p. 125. Henry Jervis-White-Jervis, *History of the Island of Corfu, and of the Republic of the Ionian Islands*, Colburn and Co., London, (1852) 2005, p. 113. Crowley, *City of Fortune*, p. 234.
3. Jervis-White-Jervis, *History of the Island of Corfu*, p. 124. Malcolm, *Agents of Empire*, pp. 169 şi 172–173.
4. Jervis-White-Jervis, *History of the Island of Corfu*, p. 230.
5. Joanna Hodgkin, *Amateurs in Eden: The Story of a Bohemian Marriage; Nancy and Lawrence Durrell*, Virago Press, London, 2012, pp. 3, 154, 230 şi 328.
6. Lawrence Durrell, *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu*, Faber and Faber, London, 1945, p. 11.
7. Durrell, *Prospero's Cell*, pp. 12, 34, 72 şi 131.
8. Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, New York, 1979, p. vii.
9. Clogg, *A Short History of Modern Greece*, pp. 11 şi 16–17.
10. Clogg, *A Short History of Modern Greece*, p. 70.
11. Bruce Clark, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions That Forged Modern Greece and Turkey*, Harvard University Press, Cambridge, MA, (2006) 2009, p. 91.
12. Fyodor Dostoevsky, *Demons*, tr. Richard Pevear şi Larissa Volokhonsky, Vintage Classics, New York, (1872) 1994, p. 418. [F.M. Dostoievski, *Demonii*, tr. Antoaneta Olteanu, Rao, Bucureşti, 1999, p. 434 (n. tr.).]
13. Philip Sherrard, *The Wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*, Rex Collings, London, 1978; St. Martin's, New York, 1979, p. 61. Kaplan, *Balkan Ghosts*, p. 241. Hamilton, *Mythology*, p. 8.
14. Philip Sherrard, *The Marble Threshing Floor: Studies in Modern Greek Poetry*, Denise Harvey, Limni, Greece, (1956) 1981, p. 190.
15. Roderick Beaton, *George Seferis: Waiting for the Angel; a Biography*, Yale University Press, New Haven, CT, 2003, p. 51.
16. Sherrard, *The Marble Threshing Floor*, p. 191.
17. George Seferis, *Collected Poems (1924–1955)*, trad. şi ed. Edmund Keeley şi Philip Sherrard, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1967, p. 12 („Mythistorema"). [Ghiorghios Seferis, *Poezii*, tr. Aurel Rău, Ed. Tineretului, Bucureşti, 1965, p. 46 (n. tr.).]
18. Seferis, *Collected Poems (1924–1955)*, pp. 58, 92, 158 şi 165. [*Ibidem*, p. 75, 161 şi 169 (n. tr.).]
19. Sherrard, *The Marble Threshing Floor*, pp. 198–199 şi 241–242.
20. Joseph J. Bish, „Population Growth in Africa: Grasping the Scale of the Challenge", *Guardian*, 11 ianuarie 2016. „Eurostat Statistics Explained", www.europa.eu, martie 2016.
21. Manent, *Metamorphoses of the City*, pp. 5 şi 18.
22. Philip Mansel, *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010 şi 2011, pp. 2 şi 356.
23. Charles King, *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*, Norton, New York,

2011, p. 108.
24. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*, Knopf, New York, 2005, p. 13.
25. Mark Greengrass, *Christendom Destroyed: Europe 1517–1648*, Viking, New York, 2014, pp. xxviii–xxix şi 680.
26. Tony Judt, *A Grand Illusion? An Essay on Europe*, New York University Press, New York, (1996) 2011, pp. 10–11, 15, 17, 26–29, 41 şi 119–120.
27. Leo Valiani, *The End of Austria-Hungary*, Knopf, New York, (1966) 1973, pp. xii şi 195–197.
28. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe: 1848–1918*, Oxford University Press, Oxford, 1954, p. xix.
29. Giovanni Boccaccio, *Decameron*, tr. J.G. Nichols, Knopf, New York, (1350) 2008, pp. 69, 157–159, 268 şi 447.
30. Borges, „The Garden of Forking Paths“, în *Collected Fictions*, p. 122.

BIBLIOGRAFIE

Acocella, Joan, „A Ghost Story“, *New York Review of Books*, 14 ianuarie 2016.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, New York, 1983.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Benediction Classics, New York, (1951) 2009.

Augustine, *The Confessions of St. Augustine*, traducere din latină, introducere şi note de John K. Ryan, Doubleday, New York, (397–400) 1960.

Augustine, *The City of God*, traducere de Marcus Dods, introducere de Thomas Merton, Modern Library, New York, (413) 1950, 1993.

Bakshian, Aram, Jr., „Votaries of Power“, *The National Interest*, ianuarie/februarie 2018.

Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003.

Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1984.

Bardos, Gordon N., „Montenegro’s Corrupt Party of Socialists Is Killing the Country“, *National Interest*, 28 ianuarie 2020.

Beaton, Roderick, *George Seferis: Waiting for the Angel; a Biography*, Yale University Press, New Haven, CT, 2003.

Belloc, Hilaire, *The Path to Rome*, Ignatius Press, San Francisco, (1902) 2003.

Berenson, Bernard, *Italian Painters of the Renaissance*, vol. 1, *Venetian and North Italian Schools*, şi vol. 2, *Florentine and Central Italian Schools*, Phaidon, London, (Prefaţă 1952) 1968.

Berenson, Bernard, *Aesthetics and History*, Doubleday, Garden City, NY, (1948) 1954.

Bergreen, Laurence, *Marco Polo: From Venice to Xanadu*, Knopf, New York, 2007.

Blamires, Harry, *The Bloomsday Book: A Guide Through Joyce’s „Ulysses“*, Methuen & Co., London, 1966.

Boccaccio, Giovanni, *Decameron*, tr. J.G. Nichols, Knopf, New York, (1350) 2008.

Boer, Charles, *The Homeric Hymns*, Swallow Press, Chicago, 1970.

Boer, Charles, *Charles Olson in Connecticut*, North Carolina Wesleyan College Press, Rocky Mount, 1975.

Borges, Jorge Luis, *Collected Fictions*, tr. Andrew Hurley, Penguin Books, New York (1941 şi 1949) 1998.

Bosoni, Adriano, „Understanding Italian Defiance“, *Stratfor*, 26 ianuarie 2016.

Bowra, C.M., *Sophoclean Tragedy*, Oxford University Press, Oxford, 1944.

Bowra, C.M., *From Virgil to Milton*, Macmillan, London, (1945) 1967.

Bradbury, Malcolm, introducere la *A Farewell to Arms*, de Ernest Hemingway, Everyman

Library, New York, 1993.
Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 1, traducere din franceză de Sian Reynolds, Harper & Row, New York, (1949) 1972.
Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 2, traducere din franceză de Sian Reynolds, Harper & Row, New York, (1949) 1973.
Brodsky, Joseph, *Watermark*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 1992.
Brodsky, Joseph, *Collected Poems in English*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 2000.
Brown, Peter, *The World of Late Antiquity: AD 150–750*, Thames and Hudson, London, 1971.
Burckhardt, Jacob, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, (1860) 1995.
Burns, Thomas, *A History of the Ostrogoths*, Indiana University Press, Bloomington, 1984.
Burton, Richard F., *The Arabian Nights: Tales from A Thousand and One Nights*, traducere, prefață şi note de Sir Richard F. Burton, introducere de A.S. Byatt, Modern Library, New York, 2001.
Burton, Richard F., „Terminal Essay“, *The Thousand Nights and a Night*, Heritage Press, New York, 1934.
Buruma, Ian, „In the Capital of Europe“, *New York Review of Books*, 7 aprilie 2016.
Bush, Ronald L., *The Genesis of Ezra Pound's Cantos*, Princeton University Press, Princeton, NJ, (1977) 1989.
Byron, Robert, *The Byzantine Achievement: An Historical Perspective CE 330–1453*, Routledge, London, 1929.
Calvino, Italo, *If on a Winter's Night a Traveler*, traducere din italiană de William Weaver, Knopf, New York, (1979) 1993.
Calvino, Italo, *Mr. Palomar*, traducere din italiană de William Weaver, Harcourt, New York, (1983) 1985.
Cameron, Euan (ed.), *Early Modern Europe: An Oxford History*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
Camus, Albert, *The Outsider*, traducere din franceză de Joseph Laredo, introducere de Peter Dunwoodie, Everyman's Library, New York, (1942) 1998.
Camus, Albert, *The Rebel: An Essay on Man in Revolt*, traducere din franceză de Anthony Bower, Vintage, New York, (1956) 1991.
Canetti, Elias, *Crowds and Power*, traducere din germană de Carol Stewart, Penguin Books, New York, (1960) 1973.
Canetti, Elias, *The Voices of Marrakesh*, traducere din germană de J.A. Underwood, Marion Boyars, London, (1967) 1982.
Carpenter, Humphrey, *A Serious Character: The Life of Ezra Pound*, Houghton Mifflin, Boston, 1988.
Carver, Robert, *The Accursed Mountains: Journeys in Albania*, Flamingo, London, (1998) 2009.

Cavarnos, Constantine, *Orthodox Iconography*, Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, Belmont, MA, 1977.
Chekhov, Anton, „A Dreary Story“, în *My Life and Other Stories*, traducere din rusă de Constance Garnett, Everyman's Library, New York, (1889) 1992.
Churchill, Winston, *Never Give In! The Best of Winston Churchill's Speeches*, Hyperion, New York, 2003.
Clark, Bruce, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions That Forged Modern Greece and Turkey*, Harvard University Press, Cambridge, MA, (2006) 2009.
Clark, Victoria, *Why Angels Fall: A Journey Through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo*, Macmillan, London, 2000.
Clogg, Richard, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, New York, 1979.
Cohen, Rachel, *Bernard Berenson: A Life in the Picture Trade*, Yale University Press, New Haven, CT, 2013.
Collins, Paul, *The Birth of the West: Rome, Germany, France, and the Creation of Europe in the Tenth Century*, PublicAffairs, New York, 2013.
Conquest, Robert, *The Abomination of Moab*, Maurice Temple Smith, London, 1979.
Crivelli, Renzo S., *James Joyce: Triestine Itineraries*, MGS Press, Trieste, Italy, 1996.
Crowley, Roger, *City of Fortune: How Venice Ruled the Seas*, Random House, New York, (2011) 2012.
Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 1, *Inferno*, traducere, introducere, note şi comentarii de Mark Musa, Penguin Books, New York, (1971) 2003.
Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 2, *Purgatory*, traducere, introducere, note şi comentarii de Mark Musa, Penguin Books, New York, (1981) 2003.
Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, vol. 3, *Paradise*, traducere, introducere, note şi comentarii de Mark Musa, Penguin Books, New York, (1984) 2003.
Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400–2000*, Bloomsbury Press, New York, 2008.
Davie, Donald, *Ezra Pound: Poet as Sculptor*, Oxford University Press, Oxford, (1964) 1968.
Davies, Norman, *Europe: A History*, Oxford University Press, New York, 1996.
Deliyannis, Deborah Mauskopf, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge University Press, New York, 2010.
Denham, H.M., *The Adriatic: A Sea-Guide to the Dalmatian Coast and Islands, Venice and Eastern Italy*, John Murray, London, 1967.
Dirda, Michael, introducere la *ABC of Reading*, de Ezra Pound, New Directions, New York, (1934) 2010.
Dobbs, Michael, „Where Venice Once Ruled“, *Smithsonian*, iarna 2015.
Donatich, John, „Trieste Elegies“, *The Atlantic*, iunie 2002.
Dostoevsky, Fyodor, *Demons*, traducere din rusă de Richard Pevear şi Larissa Volokhonsky, Vintage Classics, New York, (1872) 1994.
Dreher, Rod, *How Dante Can Save Your Life: The Life-Changing Wisdom of History's Greatest Poem*, Regan Arts, New York, 2015.

Duggan, Christopher, *A Concise History of Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
Durham, Edith, *High Albania*, introducere de John Hodgson, Phoenix Press, London, (1909) 2000.
Durrell, Lawrence, *Bitter Lemons*, Faber and Faber, London, 1957.
Durrell, Lawrence, *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu*, Faber and Faber, London, 1945.
Eliot, T.S., *Collected Poems, 1909–1962*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1991.
Eliot, T.S., *Dante*, Faber & Faber, London, 1929.
Ellmann, Richard, *James Joyce*, Oxford University Press, New York, (1959) 1982.
Fine, John V.A., Jr., *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.
Finlay, Victoria, *Color: A Natural History of the Palette*, Ballantine, New York, 2002.
Fischer, Bernd J., *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*, Albanian Institute for International Studies, Tirana, (1984) 2012.
Flory, Wendy, „Pound and Anti-Semitism", în *Cambridge Companion to Ezra Pound*, editat de Ira B. Nadel, Cambridge University Press, New York, 1999.
Fox, Robert, *The Inner Sea: The Mediterranean and Its People*, Knopf, New York, (1991) 1993.
Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, Knopf, New York, 2015.
Frazer, James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Macmillan, New York, (1890) 1922.
Gaddis, John Lewis, *On Grand Strategy*, Penguin Press, New York, 2018.
Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1983.
Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, 5 şi 6, Everyman's Library, New York, (1776–1788) 1910.
Gilmour, David, *The Pursuit of Italy: A History of a Land, Its Regions, and Their Peoples*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2011.
Goethe, Johann Wolfgang von., *Italian Journey [1786–1788]*, traducere din germană de W.H. Auden şi Elizabeth Mayer, Penguin Books, New York, (1816) 1962 şi 1970.
Gorra, Michael, *The Bells in Their Silence: Travels Through Germany*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2004.
Graves, Robert, *The Greek Myths*, vol. 1, Penguin Books, New York, 1955.
Graves, Robert, *The Greek Myths*, vol. 2, Penguin Books, New York, 1955.
Greengrass, Mark, *Christendom Destroyed: Europe 1517–1648*, Viking, New York, 2014.
Gress, David, *From Plato to NATO: The Idea of the West and Its Opponents*, The Free Press, New York, 1998.
Gunther, John, *Behind the Iron Curtain*, Harper & Brothers, New York, 1948.
Hale, Sheila, *Titian: His Life*, HarperPress, London, 2012.
Hamilton, Edith, *Mythology*, Little, Brown and Company, Boston, 1942.
Hammer, Langdon, *Hart Crane & Allen Tate: Janus-Faced Modernism*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993.

Hammond, Nicholas, „The Relations of Illyrian Albania with the Greeks and the Romans“, în *Perspectives on Albania*, editat de Tom Winnifrith, Palgrave Macmillan, London,1992.
Harris, Robin, *Dubrovnik: A History*, Saqi Books, London, 2003.
Hay, Denys, *Europe: The Emergence of an Idea*, Harper & Row, New York, (1957) 1966.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Philosophy of Right*, tr. T.M. Knox, Clarendon Press, Oxford, UK, (1820) 1942 şi 1952.
Herodotus, *The History*, tr. David Grene, University of Chicago Press, Chicago, 1987.
Herrin, Judith, *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2020.
Herzen, Alexander, *My Past and Thoughts*, tr. Constance Garnett, University of California Press, Berkeley, (1968) 1973.
Hesiod, „Ode to Work“, tr. A.E. Stallings, *New Criterion*, aprilie 2015.
Hodgkin, Joanna, *Amateurs in Eden: The Story of a Bohemian Marriage; Nancy and Lawrence Durrell*, Virago Press, London, 2012.
Hollander, Paul, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
Holmes, George, *The Oxford History of Medieval Europe*, Oxford University Press, New York, 1988.
Horace, *Odes and Epodes*, editate şi traduse de Niall Rudd, Harvard University Press, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 2004.
Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.
Huntington, Samuel P., „If Not Civilizations, What?“, *Foreign Affairs*, noiembrie/ decembrie 1993.
Jackson, Thomas Graham, *Recollections: The Life and Travels of a Victorian Architect*, Unicorn Press, London, (1915) 2003.
James, Henry, *The Aspern Papers and Other Tales*, ed., introducere şi note de Michael Gorra, Penguin Books, New York, (1888) 2014.
James, Henry, *The Wings of the Dove*, introducere de John Bayley, Penguin Books, New York, (1902) 1986.
James, Henry, *Henry James: Letters from the Palazzo Barbaro*, editat de Rosella Mamoli Zorzi, Pushkin Press, London, 1998.
Jervis-White-Jervis, Henry, *History of the Island of Corfu, and of the Republic of the Ionian Islands*, Colburn and Co., London, 1852 (2005).
Joyce, James, *Dubliners*, Penguin Books, Harmondsworth, UK, (1914) 1976.
Joyce, James, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Viking, New York, (1916) 1970.
Joyce, James, *Ulysses*, Vintage, New York, (1934) 1990.
Judah, Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, CT, (1997) 2000.
Judt, Tony, *A Grand Illusion? An Essay on Europe*, New York University Press, New York, (1996) 2011.
Kadare, Ismail, *The Concert*, William Morrow, New York, (1988) 1994.

Kadia, Besart, „Can Albania Be Saved from Narco-Government?“, Cap. X.co, 5 iunie 2017.
Kagan, Robert, *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*, Knopf, New York, 2003.
Kaplan, Robert D., *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, St. Martin’s Press, New York, 1993.
Kaplan, Robert D., *Mediterranean Winter: The Pleasures of History and Landscape in Tunisia, Sicily, Dalmatia, and the Peloponnese*, Random House, New York, 2004.
Kaplan, Robert D., „A Globe-Trotting Celebration of Erudition“, *Wall Street Journal*, 21 februarie 2015.
Kármán, Gábor, şi Lovro Kunčević (ed.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Brill, Boston, 2013.
Keats, John, *Keats: Poems*, poeme alese de Peter Washington, Knopf, New York, 1994.
Kenner, Hugh, *The Poetry of Ezra Pound*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1985. Prima ediţie: Faber and Faber, London, 1951.
Kent, Neil, *Trieste: Adriatic Emporium and Gateway to the Heart of Europe*, Hurst, London, 2011.
Khanna, Parag, *Connectography: Mapping the Future of Global Civilization*, Random House, New York, 2016.
King, Charles, *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*, Norton, New York, 2011.
Knox, Peter E. şi J.C. McKeown (ed.), *The Oxford Anthology of Roman Literature*, Oxford University Press, New York, 2013.
Krastev, Ivan, *After Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017.
Kundera, Milan, *The Unbearable Lightness of Being*, traducere din cehă de Michael Henry Heim, Harper & Row, New York, 1984.
Lane, Frederic C., *Venice: A Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.
Leigh Fermor, Patrick, *Mani: Travels in the Southern Peloponnese*, John Murray, London, 1958.
Levick, Barbara, *Tiberius: The Politician*, Routledge, London, (1976) 1999.
Lewis, Bernard, *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*, Oxford University Press, New York, 2002.
Lewis, David Levering, *God’s Crucible: Islam and the Making of Europe, 570–1215*, W.W. Norton, New York, 2008.
Logoreci, Anton, *The Albanians: Europe’s Forgotten Survivors*, Victor Gollancz, London, 1977.
Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.
McCarthy, Mary, *Venice Observed*, Penguin Books, New York, (1956) 1972.
McEvedy, Colin, *The New Penguin Atlas of Medieval History*, Penguin Books, London, 1961.
McNeill, William H., *The Rise of the West: A History of the Human Community*, University of Chicago Press, Chicago, 1963.

Machiavelli, Niccolò, *History of Florence: And of the Affairs of Italy*, introducere de Hugo Albert Rennert, Create Space Independent Publishing Platform, Seattle, (1520–1525) 2014.
Machiavelli, Niccolo, *The Prince*, Everyman's Library Classics, New York, (1532) 1992.
Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, Time-Life Books, New York, (1949) 1964.
Madieri, Marisa, *Aqua Green: A Childhood in Istria*, traducere din italiană de Gareth Norbury, Swiss Re, Munich, (1987) 2004.
Magris, Claudio, *Blindly*, traducere din italiană de Anne Milano Appel, Yale University Press, New Haven, CT, (2006) 2008.
Magris, Claudio, *Danube*, traducere din italiană de Patrick Creagh, Farrar, Straus & Giroux, New York, (1986) 1989.
Magris, Claudio, *Microcosms*, traducere din italiană de Iain Halliday, Harvill Press, London, (1997) 2000.
Malcolm, Noel, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, Oxford University Press, New York, 2015.
Manent, Pierre, *Metamorphoses of the City: On the Western Dynamic*, traducere din franceză de Marc LePain, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013.
Mann, Thomas, *Death in Venice*, Knopf, New York, (1912) 1963.
Mansel, Philip, *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, Yale University Press, New Haven, CT, 2010 şi 2011.
Martin, Benjamin G., „«European Culture» Is an Invented Tradition", *Aeon*, martie 2017.
Martin, John Rupert, *Baroque*, Westview Press, Boulder, CO, 1977.
Marusic, Damir, „Did Moscow Botch a Coup in Montenegro?", *American Interest*, 30 octombrie 2016.
Matvejević, Predrag, *Mediterranean: A Cultural Landscape*, traducere din croată de Michael Henry Heim, University of California Press, Berkeley, (1987) 1999.
Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*, Knopf, New York, 2005.
Mazower, Mark, *Governing the World: The History of an Idea, 1815 to the Present*, Penguin Press, New York, 2012.
Merry, Robert, „Spengler's Ominous Prophecy", *National Interest*, ianuarie/februarie 2013.
Milton, Giles, *Paradise Lost: Smyrna 1922; The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, Basic Books, New York, 2008.
Milton, John, *Paradise Lost*, Penguin Books, New York, (1667) 2003.
Missac, Pierre, *Walter Benjamin's Passages*, tr. Shierry Weber Nicholsen, MIT Press, Cambridge, MA, (1987) 1995.
Moody, A. David, *Ezra Pound: Poet; A Portrait of the Man and His Work*, vol. 1, *The Young Genius, 1885–1920*, Oxford University Press, New York, 2007.
Moody, A. David, *Ezra Pound: Poet; A Portrait of the Man and His Work*, vol. 2, *The Epic Years, 1921–1939*, Oxford University Press, New York, 2014.
Morris, Ian, *Why the West Rules—for Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2010.

Morris, Jan, *The Venetian Empire: A Sea Voyage*, Penguin Books, New York, (1980) 1990.
Morris, Jan, *The World of Venice*, cu o prefață nouă a autoarei, Harcourt, New York, (1960, ediția semnată cu numele James Morris) 1993.
Morris, Jan, *Trieste and the Meaning of Nowhere*, Da Capo Press, New York, 2001.
Moyle, Franny, *Turner: The Extraordinary Life & Momentous Times of J.M.W. Turner*, Penguin Press, New York, 2016.
Musil, Robert, *The Man Without Qualities*, vol. 1 şi 2, tr. Sophie Wilkins şi Burton Pike, Vintage, New York, (1978) 1995 şi 1996.
Nightingale, Steven, *Granada: A Pomegranate in the Hand of God*, Counterpoint Press, Berkeley, CA, 2015.
Njegoš, Petar II Petrović, *The Mountain Wreath*, tr. şi ed. Vasa D. Mihailovich, Charles Schlacks Jr., Irvine, CA, 1986.
Norwich, John Julius, *A History of Venice*, Knopf, New York, (1977 şi 1981) 1982.
Norwich, John Julius, *Byzantium: The Early Centuries*, Knopf, New York, 1989.
Oakley, Francis, *Empty Bottles of Gentilism: Kingship and the Divine in Late Antiquity and the Early Middle Ages (to 1050)*. The Emergence of Western Political Thought in the Latin Middle Ages, Yale University Press, New Haven, CT, 2010.
Oakley, Francis, *The Mortgage of the Past: Reshaping the Ancient Political Inheritance (1050–1300)*. The Emergence of Western Political Thought in the Latin Middle Ages, Yale University Press, New Haven, CT, 2012.
Oakley, Francis, *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship, and Consent (1300–1650)*. The Emergence of Western Political Thought in the Latin Middle Ages, Yale University Press, New Haven, CT, 2015.
Ormsby, Eric, „Pound's Confucian Confusions", *New Criterion*, februarie 2016.
Ortega y Gasset, José, *The Revolt of the Masses*, traducere din spaniolă de Anthony Kerrigan, prefață de Saul Bellow, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, (1932) 1985.
Ortega y Gasset, José, *Man and Crisis*, traducere din spaniolă de Mildred Adams, Norton, New York, (1942 şi 1958) 1962.
Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State*, traducere din germană de Joan Hussey, Basil Blackwell, Oxford, UK, 1956.
Pahor, Boris, *Necropolis*, traducere din slovenă de Michael Biggins, Dalkey Archive Press, Champaign, IL, (1967) 2010.
Pater, Walter, *Marius the Epicurean: His Sensations and Ideas*, Cosimo Classics (reeditare), New York, 2005. Prima ediție – Jonathan Cape, London, 1885.
Pirenne, Henri, *Mohammed & Charlemagne*, traducere din franceză de Bernard Miall, Dover Publications, Mineola, NY, (1937 şi 1954) 2001.
Plutarch, *Plutarch's Lives*, vol. 2, tr. John Dryden, ed. şi rev. Arthur Hugh Clough, Modern Library, New York (1683–1686, 1864) 1992.
Polo, Marco, *The Travels of Marco Polo: The Complete Yule-Cordier Edition*, vol. 1 şi 2, Dover Publications, New York, (1903) 1993.
Pound, Ezra, „In a Station of the Metro", *Poetry*, aprilie 1913.

Pound, Ezra, *The Cantos of Ezra Pound*, New Directions, New York, (1934) 1993.
Pound, Ezra, *Selected Cantos of Ezra Pound*, New Directions, New York, 1970.
Pound, Ezra, *Guide to Kulchur*, New Directions, New York, 1970.
Praga, Giuseppe, *History of Dalmatia*, traducere din italiană de Edward Steinberg, Giardini, Pisa, Italy, (1954) 1993.
Procopius, *History of the Wars: Books V–VI.15, Books VI.16–VII.35, Books VII.36–VIII*, tr. H.B. Dewing, Harvard University Press, Loeb Classical Library, Cambridge, MA, 1919, 1924 şi 1928.
Quigley, Carroll, *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis*, Liberty Fund, Indianapolis, (1961) 1979.
Raley, Harold C., *José Ortega y Gasset: Philosopher of European Unity*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, 1971.
Reill, Dominique Kirchner, *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2012.
Rice, Edward, *Captain Sir Richard Francis Burton: The Secret Agent Who Made the Pilgrimage to Mecca, Discovered the Kama Sutra, and Brought the Arabian Nights to the West*, Charles Scribner's Sons, New York, 1990.
Rilke, Rainer Maria, *The Notebooks of Malte Laurids Brigge*, traducere din germană, editare şi introducere de Michael Hulse, Penguin Books, New York, (1910) 2009.
Rilke, Rainer Maria, *Duino Elegies and The Sonnets to Orpheus*, ed. şi tr. Stephen Mitchell, Vintage International, New York, (1923) 1982.
Roberts, Andrew, *Napoleon: A Life*, Viking, New York, 2014.
Rodogno, Davide, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, traducere din itaiană de Adrian Belton, Cambridge University Press, New York, (2003) 2006.
Rosand, David, *Myths of Venice: The Figuration of a State*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2001.
Roth, Joseph, *Hotel Savoy*, traducere din germană de John Hoare, Pan Books, London, (1924) 1988.
Roth, Joseph, *The Radetzky March*, traducere din germană de Eva Tucker, pe baza unei traduceri mai vechi de Geoffrey Dunlop, Penguin Books, New York, (1932) 1984.
Rothman, E. Natalie, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects Between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2012.
Rumiz, Paolo, *The Fault Line: Traveling the Other Europe from Finland to Ukraine*, traducere din italiană de Gregory Conti, Rizzoli Ex Libris, New York, (2012) 2015.
Runciman, Steven, *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese*, Thames and Hudson, London, 1980.
Ruskin, John, *The Stones of Venice*, ediție prescurtată de J.G. Links, Da Capo Press, New York, (1853) 1960.
Said, Edward W., *Orientalism*, Pantheon, New York, 1978.
Savic, Domen, „Slovenia's Prime Minister Is a Far-Right Conspiracy Theorist and Twitter Addict Who Won't Admit Trump Lost", *Foreign Policy*, 11 noiembrie 2020.

Scott, Emmet, *Mohammed & Charlemagne Revisited: The History of a Controversy*, New English Review Press, London, 2012.
Seelye, Catherine, ed. *Charles Olson and Ezra Pound*, Grossman, New York, 1975.
Seferis, George, *Collected Poems (1924–1955)*, traducere, editare şi introducere de Edmund Keeley şi Philip Sherrard, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1967.
Segalen, Victor, *Essay on Exoticism: An Aesthetics of Diversity*, tr. şi ed. Yael Rachel Schlick, prefață de Harry Harootunian, Duke University Press, Durham, NC, (1918) 2002.
Shaw, Prue, *Reading Dante: From Here to Eternity*, Liveright, New York, 2014.
Sherrard, Philip, *The Marble Threshing Floor: Studies in Modern Greek Poetry*, Denise Harvey, Limni, Grecia, (1956) 1981.
Sherrard, Philip, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*, Denise Harvey, Limni, Grecia, 1959.
Sherrard, Philip, *The Wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*, St. Martin's, New York, 1979. Prima ediție – Rex Collings, London, 1978.
Shore, Marci, *The Ukrainian Night: An Intimate History of Revolution*, Yale University Press, New Haven, CT, 2017.
Simic, Charles, „Working for the Dictionary", *New York Review of Books*, 19 octombrie 2000.
Smith, Anthony D., *National Identity*, University of Nevada Press, Reno, NV, 1993. Prima ediție – Penguin, London, 1991.
Smith, Stephen, *The Scramble for Europe: Young Africa on Its Way to the Old Continent*, Polity, Cambridge, UK, 2019.
Snyder, Timothy, *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books, New York, 2008.
Snyder, Timothy, „Mapping Eastern Europe", prezentare la Forumul Economic Mondial, Davos, Elveția, 25 ianuarie 2018.
Solzhenitsyn, Aleksandr, *November 1916: The Red Wheel / Knot II*, traducere din rusă de H.T. Willetts, Farrar, Straus & Giroux, New York, (1984) 1999.
Southern, R.W., *The Making of the Middle Ages*, Yale University Press, New Haven, CT, 1953.
Spencer, Elsa M., *Good-bye, Trieste*, Xlibris, 2008.
Spengler, Oswald, *The Decline of the West*, traducere din germană de Charles Francis Atkinson, ediție prescurtată de Helmut Werner, Knopf, New York, (1918 şi 1922) 1961.
Stark, Freya, *The Southern Gates of Arabia: A Journey in the Hadhramaut*, Modern Library, New York, (1936) 2001.
Starr, S. Frederick, şi Svante E. Cornell (ed.), *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*, Central Asia–Caucasus Institute & Silk Road Studies Program of the Johns Hopkins University–SAIS, 2014.
Stokes, Adrian, *Stones of Rimini*, Schocken Books, New York, (1934) 1969.
Svevo, Italo, *Confessions of Zeno*, traducere din italiană de Beryl de Zoete, Knopf, New York, (1923) 1930.

Tanner, Marcus, *Croatia: A Nation Forged in War*, Yale University Press, New Haven, CT, (1997) 2010.
Tanner, Tony, *Venice Desired*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.
Taylor, A.J.P. *The Struggle for Mastery in Europe: 1848–1918*, Oxford University Press, Oxford, 1954.
Terrell, Carroll F., *A Companion to the Cantos of Ezra Pound*, University of California Press, Berkeley, 1980.
Theroux, Paul, *The Pillars of Hercules: A Grand Tour of the Mediterranean*, Ballantine Books, New York, 1995.
Thompson, Mark, *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915–1919*, Basic Books, New York, (2008) 2009.
Thucydides, *The Peloponnesian War*, tr. Thomas Hobbes, University of Michigan Press, Ann Arbor, (1629) 1959.
Tierney, Brian, *Religion, Law, and the Growth of Constitutional Thought, 1150–1650*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
Tracy, James D., *Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499–1617*, Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2016.
Unamuno, Miguel de, *Tragic Sense of Life*, traducere din spaniolă de J.E. Crawford Flitch, Sophia Omni, New York, (1912) 2014.
Valéry, Paul, „The Crisis of the Mind“, *Athenaeum*, aprilie şi mai 1919.
Valiani, Leo, *The End of Austria-Hungary*, Knopf, New York, (1966) 1973.
Vickers, Miranda, *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, New York, (1995) 2014.
Voinovitch, Count Louis, *Dalmatia and the Jugoslav Movement*, cu prefață de Sir Arthur Evans, George Allen & Unwin, London, (1917) 1920.
Ware, Timothy, *The Orthodox Church*, Penguin Books, Middlesex, UK, (1963) 1975.
Weickgenant, Joel, „The New NATO Outpost in the Adriatic“, *RealClearWorld*, 7 septembrie 2016.
West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon*, Papermac, New York, (1941) 1983.
Wickham, Chris, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400–1000*, Macmillan, London, 1981.
Wilson, Edmund, *Axel's Castle: A Study of the Imaginative Literature of 1870–1930*, introducere de Hugh Kenner, Modern Library, New York, (1931, 1991) 1996.
Wolff, Larry, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001.
Wood, L. Todd, „Haven't We Had Enough in Montenegro?“, *Washington Times*, 14 decembrie 2017.
Woodhouse, C.M., *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford University Press, New York, 1986.
Woodward, Anthony, *Ezra Pound and the Pisan Cantos*, Routledge, London, 1980.
Yeats, William Butler, „Sailing to Byzantium“, 1926.
Zavalani, Tajar, *History of Albania*, ed. Robert Elsie şi Bejtullah Destani, Centre for Albanian Studies, London, (1961–1963) 2015.
Zielonka, Jan, *Is the EU Doomed?*, Polity Press, Cambridge, UK, 2014.

Žitko, Salvator, *et al*., *Koper: The Town and Its Heritage*, Libris, Koper, Slovenia, 2011.

Zlatar, Zdenko, *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, East European Monographs, Boulder, CO, 1992.